

1

КИЇВ-1985

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Профспілки республіки на завершальному етапі одинадцятої п'ятирічки
- Вклад трудящих Української РСР в охорону навколишнього середовища
- Перша народна революція епохи імперіалізму
- Тактика більшовиків України щодо середніх міських верств
- Соціальна функція вітчизняної історії як науки в сучасних умовах
- Уніатська клерикальна реакція — загроза антикомунізму

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. Н. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

Наукові редактори доктор істор. наук М. В. Коваль,

канд. істор. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічний редактор Н. Є. Любич

Коректор Н. Г. Тараскина

Здано до набору 06.12.84. Підп. до друку 11.01.85. БФ 18 804. Формат 79×103/16. Вис. друк.
Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,31. Тираж 2415 пр. Зам. 0—146.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкинг», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 1 (236), январь, 1985. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР. Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкинг», 252030 Киев, 30, ул. Леніна, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 1 (286)

СІЧЕНЬ

1985

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Селіхов М. Г. Профспілки республіки на завершальному етапі одинадцятої п'ятирічки 5
Худяк Р. А. Вклад трудящих Української РСР в охорону навколишнього середовища 16

До 80-річчя російської революції 1905—1907 рр.

- Михайлюк О. Г. (Луцьк). Перша народна революція епохи імперіалізму 27
Ілюшина Л. І. (Одеса), Кормич А. І. (Одеса). Тактика більшовиків України щодо середніх міських верств 35

Методологія та методика історичних досліджень

- Раковський М. Ю. (Одеса). Соціальна функція вітчизняної історії як науки в сучасних умовах 45
* * *
Вовк О. Л. Уніатська клерикальна реакція — знаряддя антикомунізму 52

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії інтернаціональних зв'язків

- Кушинська С. В. Солідарність трудящих Радянської України з антифашистською боротьбою пролетаріату Іспанії (1934—1935 рр.) 64
Татолі Т. В. (Ворошиловград). Відображення революційних подій 1905—1907 рр. на сторінках газети болгарських тісних соціалістів «Работнически вестник» 71

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Маркітан Л. П. Значення кінофотодокументів у пропаганді історичних знань 77

Питання історичного краєзнавства

- Скляренко Є. М., Данилюк Ю. З. Роль О. М. Горького у розвитку історичного краєзнавства в СРСР 84
* * *
Шкура В. П. Діяльність партійних організацій України по підвищенню загальноосвітнього і культурно-технічного рівня молодих робітників (1951—1955 рр.) 93

Меженін М. М. (Ворошиловград). З історії боротьби трудящих Української РСР за мир у післявоєнні роки	100
--	-----

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

Шаповал Ю. І. Критика буржуазних фальсифікацій історичного досвіду КПРС по керівництву побудовою соціалізму і комунізму	109
---	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Ліщенко К. Ф. (Чернівці), Шморгун П. М. Патріотичне та інтернаціональне виховання студентів при вивченні теми курсу історії КПРС «Партія більшовиків у революції 1905—1907 рр.»	118
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Січкарь Г. В. Пам'ятна подія революційного руху в Росії (100-річчя Морозовського страйку)	128
Комарова І. Л. І. Ф. Смирнов (До 100-річчя з дня народження)	131

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Галенко О. І. Історія робітничого класу Української РСР в документальних публікаціях (1921—1941 рр.)	134
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Ганжа І. Х. З історії героїчних звершень робітничого класу	143
Іванова Р. П. Книга про М. І. Костомарова	144
Антонюк С. М., Брянцева Т. П. Проблема генезису капіталізму в Польщі	147
Соломатін М. М. Антисоціалістична спрямованість американської буржуазної історіографії	148

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1984 р.)	150
---	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Пінчук Ю. А. Всесоюзна науково-практична конференція керівників спеціалізованих рад у галузі історичних наук	156
Ковальський М. П., Швидько Г. К. Історіографічна конференція в Дніпропетровську	158
Романенко А. І. Всесоюзна наукова конференція у Волгограді, присвячена 35-річчю НДР	159
Горбань Ю. А. Конференція, присвячена питанням кадрової політики КПРС	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Селихов М. И. Профсоюзы республики на завершающем этапе одиннадцатой пятилетки 5
- Худяк Р. А. Вклад трудящихся Украинской ССР в охрану окружающей среды 16

К 80-летию русской революции 1905—1907 гг.

- Михайлюк А. Г. (Луцк). Первая народная революция эпохи империализма 27
- Илюшина Л. И. (Одесса), Кормич А. И. (Одесса). Тактика большевиков Украины в отношении средних городских слоев 35

Методология и методика исторических исследований

- Раковский М. Е. (Одесса). Социальная функция отечественной истории как науки в современных условиях 45

* * *

- Вовк О. Л. Униатская клерикальная реакция — орудие антикоммунизма 52

СООБЩЕНИЯ

Из истории интернациональных связей

- Кушинская С. В. Солидарность трудящихся Советской Украины с антифашистской борьбой пролетариата Испании (1934—1935 гг.) 64
- Татоли Т. В. (Ворошиловград). Отображение революционных событий 1905—1907 гг. на страницах газеты болгарских тесных социалистов «Работнически вестник» 71

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Маркитан Л. П. Значение кинофотодокументов в пропаганде исторических знаний 77

Вопросы исторического краеведения

- Склярченко Е. М., Данилюк Ю. З. Роль А. М. Горького в развитии исторического краеведения в СССР 84

* * *

- Шкура В. П. Деятельность партийных организаций Украины по повышению общеобразовательного и культурно-технического уровня молодых рабочих (1951—1955 гг.) 93
- Меженни Н. М. (Ворошиловград). Из истории борьбы трудящихся Украинской ССР за мир в послевоенные годы 100

В ПОМОЩЬ ПРОПАГАНДИСТАМ И СЛУШАТЕЛЯМ СИСТЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Консультации по курсу «Исторический опыт КПСС»

- Шаловал Ю. И. Критика буржуазных фальсификаций исторического опыта КПСС по руководству построением социализма и коммунизма 109

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Лищенко К. Ф. (Черновцы), Шморгул П. М. Патриотическое и интернациональное воспитание студентов при изучении темы курса истории КПСС «Партия большевиков в революции 1905—1907 гг.» 118

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Сичкарь Г. В. Памятное событие революционного движения в России (100-летие Морозовской стачки) 128
- Комарова И. Л. И. Ф. Смирнов (К 100-летию со дня рождения) 131

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Галенко А. И. История рабочего класса Украинской ССР в документальных публикациях (1921—1941 гг.)	134
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Ганжа И. Х. Из истории героических свершений рабочего класса	143
Иванова Р. П. Книга о Н. И. Костомарове	144
Антонюк С. М., Брянцева Т. П. Проблема генезиса капитализма в Польше	147
Соломатин Н. Н. Антисоциалистическая направленность американской буржуазной историографии	148

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1984 г.)	150
--	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Пинчук Ю. А. Всесоюзная научно-практическая конференция руководителей специализированных советов в области исторических наук	156
Ковальский М. П., Швидько Г. К. Историографическая конференция в Днепропетровске	158
Романенко А. И. Всесоюзная научная конференция в Волгограде, посвященная 35-летию ГДР	159
Горбань Ю. А. Конференция, посвященная вопросам кадровой политики КПСС	160

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

М. Г. СЕЛІХОВ (Київ)

ПРОФСПІЛКИ РЕСПУБЛІКИ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ОДИНАДЦЯТОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Наша країна вступила в завершальний етап одинадцятої п'ятирічки. Настав надзвичайно важливий і відповідальний період у житті Комуністичної партії і радянського народу, пов'язаний з підготовкою до чергового XXVII з'їзду КПРС. «...Це,— підкреслював на квітневому (1984 р.) Пленумі Центрального Комітету партії Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко,— період осмислення, підсумовування досягнутого, період активного закріплення всього позитивного, чого ми добилися. Це і час здобуття уроків з допущених помилок, самокритичного аналізу недоліків, визначення шляхів їх подолання і головне — шляхів розв'язання нових великих завдань»¹.

Підсумки виконання соціалістичних зобов'язань трудящими республіки за 9 місяців 1984 р. свідчать про успішне втілення в життя курсу партії на інтенсифікацію виробництва, зміцнення дисципліни та організованості. Забезпечено даліше підвищення ефективності суспільного виробництва, зросла трудова і політична активність робітників, колгоспників і службовців.

Ставши на ударну вахту на честь 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 50-річчя стахановського руху, більше 300 тис. трудящих достроково виконали плани чотирьох років п'ятирічки, а понад 50 тис. передовиків і 2 тис. колективів завершили її.

У промисловості за 9 місяців 1984 р. обсяг виробництва збільшився на 4% при плані на рік 3,1%, понад план реалізовано продукції на 1,7 млрд. крб., на 1 млрд. крб. виготовлено товарів народного вжитку. Виконано встановлені завдання і прийняті соціалістичні зобов'язання по надплановому підвищенню продуктивності праці і додатковому зниженню собівартості продукції. Забезпечено збільшення виробництва та закупок основних видів сільськогосподарської продукції.

Досягнуте — результат самовідданої праці трудящих республіки, цілеспрямованих дій партійних, державних, профспілкових та інших громадських організацій. «Активними помічниками партії, надійною опорою роботи в масах, провідниками її політики,— наголошував член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський,— виступають професійні спілки. Це справді велика сила. На Україні більш як 130 тис. первинних профспілкових організацій об'єднують 26 млн. чоловік — практично всіх працюючих»².

¹ Черненко К. У. Народ і партія єдині: Вибрані промови і статті.— К., 1984, с. 424.

² Щербинський В. В. Развивать инициативу, повышать ответственность.— Труд, 1984, 5 июля.

Зусилля профспілок республіки спрямовані нині на виконання завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС, наступними пленумами Центрального Комітету партії. Висока трудова і політична активність трудящих, широкий розмах соцзмагання за виконання і перевиконання народногосподарських планів 1984 р. і п'ятирічки в цілому, заінтересоване обговорення у трудових колективах республіки матеріалів лютогового, квітневого і жовтневого (1984 р.) Пленумів ЦК КПРС і першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання ще раз переконливо показали, що професійні спілки, всі трудящі Української РСР, як і країни в цілому, палко схвалюють внутрішню й зовнішню політику нашої партії, плідотворну діяльність Центрального Комітету КПРС, Політбюро ЦК і сповнені рішучості зробити все необхідне для дальшого зміцнення економічної та оборонної могутності Радянської держави. Постанови ЦК КПРС «Про роботу ЦК профспілки важкого машинобудування»³, «Про вдосконалення організації, практики підведення підсумків соціалістичного змагання і заохочення його переможців»⁴, ЦК Компартії України — по доповіді Укрпрофради про підвищення ролі профспілкових організацій у розв'язанні завдань економічного й соціального розвитку⁵, рішення Центрального Комітету партії з питань зміцнення трудової дисципліни, вдосконалення господарського механізму та інших аспектів розвитку нашого суспільства націлили профспілки на втілення в життя конкретних завдань одинадцятої п'ятирічки.

Партійні комітети, здійснюючи керівництво профспілковими організаціями, глибоко аналізують і спрямовують їх діяльність, подають необхідну практичну допомогу. Так, у ході підготовки до розгляду в ЦК Компартії України питання про роботу Укрпрофради відділи ЦК Компартії України всебічно вивчили стан профспілкової роботи низу доверху — від сотень первинних організацій до президії республіканської ради. У містах і районах УРСР були проведені наради профспілкового активу за участю партійних працівників, на яких виступили майже 3 тис. чол.⁶ Більшість обкомів Компартії України проаналізували і обговорили на бюро роботу рад і комітетів профспілок, намітили конкретні заходи щодо підвищення рівня роботи виборних профспілкових органів, що позитивно позначилося на діяльності останніх.

Під керівництвом партійних комітетів профспілкові організації повсякденно займаються такою важливою справою, як залучення трудящих до управління виробництвом. Найбільш масовою й ефективною формою цієї роботи є соціалістичне змагання. За три роки одинадцятої п'ятирічки кількість його учасників зросла більш як на 300 тис. і досягла на початок 1984 р. 21,9 млн. чол. або 97,1% всіх зайнятих у народному господарстві УРСР.

Дальшого розвитку набрало змагання між окремими областями, районами, містами, трудовими колективами республіки. В останні роки, наприклад, на основі договорів змагалися всі області, 47 міст, 220 районів, більш як 2700 підприємств і організацій Української РСР, а партнерами трудящих УРСР по змаганням були 34 області та краї, 76 міст, 378 районів, більш як 2300 підприємств, організацій, колгоспів і радгоспів братніх республік.

Укрпрофрада, ради й комітети профспілок надають великого значення рухові за комуністичне ставлення до праці. В процесі підготовки до 25-річчя цього руху (1983 р.) республіканська рада профспілок спільно з редакцією газети «Радянська Україна» організувала зустріч з ударниками і членами колективів комуністичної праці, які

³ Парт. життя, 1983, № 14, с. 11.

⁴ Правда, 1983, 30 сент.

⁵ Правда України, 1983, 27 сент.

⁶ Труд, 1984, 5 лютого.

виступили із зверненням «Працювати і жити по-комуністичному!». В республіці було проведено трудову вахту під девізом «25-річчю руху за комуністичне ставлення до праці — 25 тижнів ударної праці!», яка завершилася 15 жовтня 1983 р., в день Всесоюзного комуністичного суботника на честь цієї знаменної дати. З початку нинішньої п'ятирічки кількість трудящих, що беруть участь у русі за комуністичне ставлення до праці, збільшилася майже на 1,4 млн. чол. і становила в 1984 р. 14,4 млн. чол.

Укрпрофрадою вжито заходів до поліпшення організації та підвищення ефективності соціалістичного змагання. Відповідно до вимог згаданих вище постанов Центрального Комітету КПРС у галузях, областях і районах та трудових колективах було проаналізовано ефективність і доцільність існуючих форм соціалістичного змагання. Щоб уникнути паралелізму та дублювання, в областях у середньому на третину скоротили кількість міжгалузевих та майже на 20% — галузевих форм змагання. Було переглянуто умови соцзмагання на всіх рівнях його організації, скорочено кількість показників і документів, що вимагаються при підведенні підсумків. Так, кількість показників, необхідних для підбиття підсумків обласного змагання, зменшено на третину.

Підвищилася вимогливість при підведенні підсумків змагання. Перевага надається колективам, які прийняли і успішно виконують зустрічні плани, зобов'язання щодо поставок, підвищення якості продукції, не допускають випередження середньомісячної зарплати порівняно з темпами зростання продуктивності праці.

У червні 1984 р. на засіданні Наукової ради АН УРСР та Укрпрофради з проблем соцзмагання було обговорено практику роботи трудових колективів і профспілкових організацій республіки по розвитку форм змагання, що виправдали себе, ініціатив і починів, спрямованих на успішне виконання планів і зобов'язань на одинадцяті п'ятирічку, а також основні напрями вдосконалення організації змагання та руху за комуністичне ставлення до праці. На цьому ж засіданні були вироблені та згодом схвалені президіями Укрпрофради і АН УРСР рекомендації з питань, що розглядалися. У підсумковому документі відзначено, зокрема, що нині зусилля учасників змагання зосереджуються на розв'язанні висунутих Комуністичною партією вузлових економічних і соціальних завдань, спрямовуються на підвищення ефективності виробництва, прискорення темпів науково-технічного прогресу, економію всіх видів ресурсів і бережливе використання основних фондів, зміцнення дисципліни і організованості, виховання у працівників комуністичного ставлення до праці, високих моральних якостей.

В ході соціалістичного змагання широку підтримку в республіці одержали ініціативи виробничих колективів Москви щодо зміцнення трудової дисципліни під девізом «Честь і слава — по праці»; бригадира фрезерувальників Київського верстатобудівного виробничого об'єднання, лауреата Державної премії Української РСР П. П. Матвійчука: «Кожній бригаді — найвищу продуктивність праці і якість продукції, кожному члену бригади — зразкове робоче місце!»; ланкового механізованої ланки колгоспу ім. Суворова Жашківського району Черкаської області, двічі Героя Соціалістичної Праці О. М. Парубка: «Будь господарем на землі!»; передових підприємств і наукових установ Харківської області щодо забезпечення виконання завдань п'ятирічки по приросту обсягів виробництва без збільшення чисельності працюючих і основних видів ресурсів та ін.

Разом з тим хід виконання взятих зобов'язань показує, що в організації соціалістичного змагання ще не викоренені недоліки, вказані у постанові ЦК КПРС «Про вдосконалення організації, практики

підведення підсумків соціалістичного змагання і заохочення його переможців». У ряді галузей і деяких областях ще висока питома вага підприємств, які не виконують соціалістичних зобов'язань по підвищенню продуктивності праці. Більш як 25% виробничих об'єднань і підприємств республіки у першому півріччі 1984 р. допустили порушення дисципліни поставок.

У багатьох трудових колективах змагання ще не має тісного взаємозв'язку з удосконаленням планування, госпрозрахунку, управління науково-технічним прогресом. В ряді випадків використовуються такі форми трудового суперництва, що втратили актуальність в умовах розвинутого соціалізму. Зусилля учасників змагання нерідко спрямовуються на досягнення проміжних, другорядних, кількісних показників на шкоду якісним, не завжди забезпечується належне економічне обґрунтування зобов'язань, порівнянності результатів. При підведенні підсумків змагання не визначаються місця, що їх зайняли всі його учасники. Недостатньо використовуються можливості бригадних форм організації та оплати праці для підвищення ефективності соціалістичного змагання. Не скрізь належним чином застосовуються заходи заохочення учасників змагання, не завжди забезпечується гласність на всіх рівнях його організації. Поглиблений аналіз стану справ, вироблені рекомендації дають можливість вжити необхідних заходів до усунення названих недоліків.

Обласні ради, республіканські та обласні комітети профспілок спільно з міністерствами і відомствами, господарськими органами прагнуть глибше розібратися в причинах невиконання соціалістичних зобов'язань окремими трудовими колективами. Одночасно в республіці було широко розгорнуто організаторську і політико-масову роботу, спрямовану на прийняття трудовими колективами напружених соціалістичних зобов'язань і зустрічних планів на 1985 р. Трудящі зобов'язуються досягти таких показників і обсягів, що перевищують як завдання завершального року, так і п'ятирічки в цілому, в тому числі по підвищенню продуктивності праці і додатковому зниженню собівартості продукції. У нових зобов'язаннях передбачається досягти конкретних рубежів у поліпшенні якості продукції, особливо товарів народного споживання, підвищенні ефективності використання матеріальних і трудових ресурсів, виробничих потужностей.

Великі можливості для виявлення резервів зростання ефективності виробництва, залучення широких мас до розв'язання цього завдання відкриває зустрічне планування, яке дедалі більше розвивається. Якщо в 1983 р. зустрічні плани з найважливіших показників прийняли 350 промислових підприємств республіки, то в 1984 р. на їх основі працювало вже близько 2,9 тис. виробничих колективів⁷.

На місцях уже нагромаджено значний досвід розробки та чіткого виконання зустрічних планів. Активну участь у приведенні в дію резервів виробництва беруть, наприклад, робітники та службовці виробничого об'єднання «Дніпрошина». Протягом багатьох років дніпропетровські шпінники працюють стабільно, без зривів. Їх продукція відзначається високою якістю. Трудові колективи бригад, змін, цехів, об'єднання в цілому глибоко зацікавлені в прийнятті напружених зустрічних планів, адже за умови, коли вони успішно виконуються, відрахування у фонди стимулювання здійснюються за підвищеними нормативами. Тільки за три роки п'ятирічки об'єднання додатково у фонд матеріального заохочення одержало більш як півмільйона карбованців, а в фонд соціально-культурних заходів — близько 300 тис. крб.

Багато що в цьому питанні залежить від ініціативи та оперативності міністерств і відомств. Там, де їх контроль за реалізацією зуст-

⁷ Там же.

річних планів організовано як слід, де своєчасно встановлено підвищені нормативи відрахувань у фонд матеріального заохочення, значно зростає заінтересованість трудових колективів у прийнятті напружених планів. Ця закономірність добре простежується і при розробці планів економічного й соціального розвитку колективів на 1985 р.

Важливе завдання профспілкових органів республіки, міністерств і відомств полягає в тому, щоб активізувати роботу, спрямовану на дальше поширення цінних ініціатив і починів, схвалених ЦК КПРС, ЦК Компартії України, ВЦРПС та Укрпрофрадою, на вивчення, узагальнення і впровадження передового досвіду. В цих та в інших справах головне, як підкреслював товариш К. У. Черненко, — «виявляти на всіх рівнях більше самостійності, сміливо вести пошуки, йти, якщо треба, на виправданий ризик в ім'я підвищення ефективності економіки, зростання добробуту народу...»⁸.

Практика профспілкової роботи багата на приклади саме такого ініціативного, ділового підходу до розв'язання важливих питань. Цим, зокрема, характеризується діяльність Донецької обласної ради профспілок по реалізації регіональної комплексної системи впровадження передового досвіду. Суть цієї системи полягає в тому, що вдосконалення управління впровадженням прогресивних методів праці ґрунтується на погоджених діях територіальних і галузевих органів, чіткому розмежуванні їх функцій та усуненні дублювання. Успішна реалізація рішень ради сприяння підвищенню ефективності виробництва при обкомі Компартії України забезпечується керівним органом організаційно-економічного механізму комплексної системи управління впровадженням передового досвіду — обласною координаційно-методичною комісією.

Безпосередня організація роботи по виявленню, узагальненню і поширенню передового досвіду в галузях народного господарства області покладена на галузеві комісії, створені на базі науково-дослідних інститутів Донецького наукового центру АН УРСР, центрів з наукової організації праці, управлінь облівиконкому та галузевих обкомів профспілок, великих виробничих об'єднань. Для реалізації комплексної системи управління впровадженням передового досвіду в містах і районах у радах сприяння підвищенню ефективності виробництва при міськкомках та райкомках партії створені секції, а на підприємствах, в об'єднаннях і організаціях, їх структурних підрозділах — комісії у справах розвитку соціалістичного змагання і впровадження передового досвіду.

Аналіз показує, що системне управління впровадженням передового досвіду, ініціатив і починів трудящих, прогресивних форм організації праці та соцзмагання приносить народному господарству області відчутні результати. Лише за рахунок поширення досконаліших форм організації праці за три роки поточної п'ятирічки зекономлено 47,7 млн. крб. Використання кращого досвіду управління виробничо-господарською діяльністю дало 15,9 млн. крб., а досвіду раціонального використання сировини, матеріалів, паливно-енергетичних ресурсів — 41,7 млн. крб. економії. Найвагоміших результатів було досягнуто за рахунок скорочення частки ручної праці, підвищення рівня механізації і автоматизації виробництва, застосування прогресивних технологічних процесів. Загальний економічний ефект від використання передового досвіду на підприємствах і в організаціях Донеччини становив за вказаний період 808,7 млн. крб.

Дістала широке схвалення участь профспілкових органів Львівщини в реалізації настанов партії щодо активнішого впровадження досягнень науки і техніки у виробництво шляхом зміцнення їх взаємо-

⁸ Черненко К. У. Народ і партія єдині, с. 399.

зв'язків, а також Ровенської області — у підвищенні культури виробництва на підприємствах.

На Львівщині створено 30 міжвідомчих науково-виробничих та 15 навчально-науково-виробничих об'єднань, які входять до складу 7 комплексів — машинобудівного, приладобудівного, геолого-фізичного, сільськогосподарського, соціально-економічного, хіміко-технологічного, «Здоров'я». Тільки в 1983 р. від завершених наукових розробок одержано економічний ефект 56,9 млн. крб. Кожний карбованець фактичних затрат приніс 7,8 крб. віддачі. Останнім часом значно зросла кількість договорів на співробітництво між науковцями та виробниками. Якщо в 1980 р. їх в області було укладено 157, то нині — 298. Очікуваний економічний ефект від виконання передбачених ними заходів становить близько 115 млн. крб.

У Ровенській області багато зроблено і робиться для поліпшення умов та охорони праці. Велика заслуга в цьому належить партійним, радянським і профспілковим органам. В області виконано встановлені завдання щодо розвитку громадського харчування за місцем роботи трудящих. Забезпеченість місцями в робітничих їдальнях наближається до 100%. У 1983 р. за підсумками Всесоюзного громадського огляду культури виробництва і стану охорони праці Ровенська область була визнана переможницею і нагороджена Дипломом Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради.

Спільно з партійними, радянськими та комсомольськими органами цілеспрямовано діють профспілки Харківщини, які добилися певних успіхів в організації соціалістичного змагання. Трудящі області працюють під девізом «Завдання п'ятирічки — без збільшення ресурсів». Тут систематично (у колективах — щомісяця, а в містах, районах та по галузях — щоквартально) підбиваються підсумки змагання за раціональне витрачання сировини, матеріалів, трудових і фінансових ресурсів. В області розроблена і впроваджується методика прийняття бригадних та індивідуальних зобов'язань, яка дає можливість забезпечити максимальний вклад кожного трудівника у дострокове виконання завдань п'ятирічки. З цією метою соцзобов'язання, умови змагання, колективні договори містять, як визначальні, показники економії та бережливості всіх видів сировини, матеріалів, паливно-енергетичних ресурсів, скорочення непродуктивних витрат робочого часу.

Ці та інші заходи створили необхідні організаційні й економічні передумови виконання трудовими колективами Харківщини соціалістичних зобов'язань по зростанню продуктивності праці, зниженню собівартості продукції. Про це переконливо свідчать досягнуті результати. Тільки за рахунок заходів, що вживаються на виконання умов змагання, щороку економиться праця 10 тис. робітників. У 1983 р. непродуктивні втрати робочого часу в області зменшилися порівняно з 1982 р. більш як на 20%, скоротилася плінність кадрів. При зростанні за три роки п'ятирічки обсягів промислового виробництва на 8,8% середньорічне використання тут металопрокату, цементу та автобензину залишилося практично на рівні 1980 р.

Високу партійну оцінку одержав досвід роботи колективу Дніпропетровського комбайнового заводу ім. К. Є. Ворошилова по підвищенню ефективності використання виробничих потужностей на основі проведення атестації робочих місць та їх раціоналізації. Активна й безпосередня участь в атестації і раціоналізації робітників, інженерно-технічних працівників і службовців заводу, організаційне і політичне забезпечення цієї роботи з боку партійної, профспілкової і комсомольської організацій, науково-технічного товариства дали можливість колективу підприємства значно підвищити коефіцієнт змінності роботи устаткування, збільшити фондвіддачу, довести використання виробничих потужностей до 96%, вивільнити понад 700 зайвих і морально за-

старілих верстатів. Весь приріст обсягу виробництва на заводі в нинішній п'ятирічці досягнуто за рахунок підвищення продуктивності праці, середньорічні темпи зростання якої перевищують 8%. Повністю і у встановлені строки здійснюються поставки сільськогосподарської техніки відповідно до договорів і замовлень.

Поширення починання дніпропетровських комбайнобудівників має велике значення для народного господарства, особливо для тих міністерств і відомств, об'єднань і підприємств, які ще до цього часу замість збільшення завантаження діючих виробництв, їх реконструкції і технічного переозброєння орієнтуються в основному на введення нових потужностей і додаткових робочих місць, часто без урахування реальних можливостей комплектування їх кадрами. Профспілковим органам, комітетам профспілок республіки відповідно до вказівок партії належить постійно глибоко аналізувати дієвість і результативність здійснюваної в трудових колективах організаторської і масово-політичної роботи по підвищенню ефективності виробництва на основі проведення атестації робочих місць.

Працюючи над реалізацією рішень пленумів ЦК КПРС останнього періоду, профспілки республіки спрямовують свої зусилля на всемірне прискорення науково-технічного прогресу, економію матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, на реалізацію Енергетичної та Продовольчої програм, Довгочасної програми меліорації земель. Багато робиться для зміцнення дисципліни, більш ефективного використання Закону про трудові колективи. «Особливого значення на сучасному етапі,—наголошував товариш К. У. Черненко у промові під час зустрічі з робітниками московського металургійного заводу «Серп и молот»,—набуває технічне переозброєння галузей, впровадження найновіших досягнень науки і передового досвіду. Це постійна вимога часу, можна сказати, веління епохи»⁹. Втілюючи в життя цю лінію, профспілки УРСР під керівництвом партійних органів здійснюють широкий комплекс заходів, спрямованих на підвищення технічного рівня виробництва, скорочення строків розробки та впровадження нової техніки, прогресивних технологій. Тільки в 1983 р. на промислових підприємствах республіки введено в дію більш як 2,2 тис. механізованих поточкових і автоматичних ліній, переведено на комплексну механізацію і автоматизацію 1,7 тис. цехів, дільниць, виробництв, створено 840 зразків нових типів машин, устаткування, приладів. За роки п'ятирічки у 8 разів підвищилися темпи впровадження промислових роботів і автоматичних маніпуляторів.

У 1984 р. зобов'язаннями трудящих Української РСР передбачалося ввести в дію більш як 6,3 тис. механізованих дільниць, цехів, автоматичних ліній, промислових роботів, впровадити 240 маловідходних технологій, перевести з ручної праці на механізовану 230 тис. робітників, одержати від використання наукових розробок, винаходів і рацпропозицій економічний ефект 4,2 мільярда карбованців. Ці зобов'язання виконано.

У полі зору профспілок перебувають також питання розвитку масової технічної творчості трудящих на селі, прискорення науково-технічного прогресу в галузях агропромислового комплексу. Тільки в 1983 р. в сільськогосподарське виробництво впроваджено 1,2 тис. наукових розробок з економічним ефектом більш як 520 млн. крб. Завершено розробку науково обгрунтованих систем землеробства і ведення тваринництва, комплексної програми «Підвищення стійкості зернового господарства Української РСР».

Надаючи винятково важливого значення підвищенню ролі профспілкових організацій, рад НТТ і ВТВР у мобілізації трудящих республіки на прискорення темпів науково-технічного прогресу, технічне

⁹ Там же, с. 440.

переозброєння виробництва, VII пленум Укрпрофради, який відбувся в серпні 1984 р., детально проаналізував стан справ та намітив дальшу програму дій на цій важливій ділянці роботи.

Забезпечити підвищення ефективності виробництва і якості продукції сьогодні неможливо без копіткої, наполегливої роботи, спрямованої на всемірне зміцнення дисципліни та здійснення режиму економії. Саме цій меті був підпорядкований республіканський огляд роботи профспілкових груп, дільничних і цехових профспілкових організацій по підвищенню ролі трудових колективів у поліпшенні організації та зміцненні дисципліни праці, економному використанні всіх видів ресурсів. Цей огляд, оголошений президією Укрпрофради, розпочався проведенням у трудових колективах зборів з єдиним порядком денним: «Забезпечимо високу дисципліну, чітку організацію праці, всемірну економію ресурсів на кожному робочому місці». На зборах виступило 2,5 млн. членів профспілок, які внесли понад 674 тис. пропозицій. Більшість їх була реалізована на місцях, частина — врахована при підготовці проекту Закону про трудові колективи. Питання, пов'язані із забезпеченням активної участі трудящих в огляді, обговорювалися на зустрічі в Укрпрофradі з профгрупоргами та під час аналогічних заходів в областях.

Велика організаторська робота дала свої результати. В цілому в республіканському огляді взяло участь більш як 550 тис. профгруп. Його проведення значною мірою сприяло тому, що в 1983 р. втрати робочого часу у промисловості та будівництві скоротилися порівняно з попереднім роком майже на одну чверть. У 368 тис. профгруп не зафіксовано жодного порушення трудової дисципліни і громадського порядку¹⁰.

Багато трудових колективів добилися високих кінцевих результатів в ефективному витрачанні сировини, матеріалів, паливно-енергетичних ресурсів. У цілому по Українській РСР загальний економічний ефект від використання пропозицій учасників огляду бережливості та економії за перші три роки п'ятирічки становив 2,5 млрд. крб. У 1983 р. із зекономлених матеріалів вироблено продукції на 180 млн. крб., успішно були виконані завдання і соціалістичні зобов'язання по економії прокату чорних металів, котельно-пічного палива, теплової та електричної енергії.

Президія Укрпрофради вирішила продовжити республіканський огляд профгруп на 1984—1985 рр. Увагу його учасників було звернуто на недоліки та упущення, що мали місце на попередньому етапі. Незважаючи на загальне скорочення втрат робочого часу, вони все ще залишаються значними. Недостіть активно проходив огляд у деяких областях республіки та галузях народного господарства, повільно ще впроваджуються в життя засоби матеріального стимулювання за фактично досягнуту економію ресурсів. У цілому по республіці в 1983 р. залишилися невиконаними завдання по економії цементу, лісоматеріалів, дизельного палива і автобензину.

Поліпшенню стану справ сприяє більш повне використання профспілками наданих їм прав. Розглянувши нагромаджений досвід, президія Укрпрофради рекомендувала до поширення на місцях практики роботи профкому київського виробничого об'єднання «Електронмаш» ім. В. І. Леніна по застосуванню Положення про права профспілкового комітету та Закону про трудові колективи. Профспілкова організація цього об'єднання на основі єдності прав і обов'язків трудового колективу проводить велику роботу, спрямовану на підвищення ефективності виробництва та поліпшення організації соцзмагання, в галузі економічного й соціального розвитку колективу, ідейно-політичного, трудового, морального і правового виховання його членів, зміцнення

¹⁰ Труд, 1984, 5 июля.

трудої дисципліни. Все це сприяло тому, що підприємство протягом кількох п'ятирічок рік у рік виконує державні плани і соціалістичні зобов'язання, неодноразово виходило переможцем у Всесоюзному соціалістичному змаганні.

Постійну увагу приділяють Укрпрофрада, ради і комітети профспілок питанням реалізації Продовольчої програми країни. Зокрема, щороку визначаються конкретні заходи, які стосуються участі профспілкових організацій у збиранні врожаю, заготівлі сільськогосподарських продуктів і кормів, у проведенні зимівлі худоби, в тому числі в період 1984/85 року. За підсумками Всесоюзного соціалістичного змагання за успішне проведення зимівлі худоби, збільшення виробництва і закупівель продуктів тваринництва в зимовий період 1983/84 року серед інших республік і областей визнані переможцями і нагороджені Почесними грамотами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ Українська РСР і сім областей республіки. Крім того, серед переможців, удостоєних високих нагород, — 31 район, понад 200 колгоспів, радгоспів, міжколгоспних об'єднань і підприємств, багато колективів ферм, бригад, новатори виробництва республіки¹¹. Досягненню цих результатів значною мірою сприяв республіканський громадський огляд тваринництва, оголошений Укрпрофрадою, Комітетом народного контролю республіки, редакцією газети «Правда Украины» і Держтелерадіо УРСР.

Проводиться значна робота щодо розвитку соціалістичного змагання між колективами агропромислового комплексу за досягнення високих кінцевих результатів. Ініціативу працівників сільського господарства, трудових колективів автотранспортних підприємств, об'єднань «Сільгосптехніка», цукрових заводів Васильківського району Київської та Жашківського району Черкаської областей — розгорнути соцзмагання за забезпечення максимального виходу цукру з кожного гектара бурякового поля, схвалено президією Укрпрофради, підтримало близько 5 тис. колгоспів, радгоспів, інших підприємств і організацій.

Вагомий внесок у загальний обсяг виробництва сільгосппродукції дають підсобні господарства підприємств, організацій і установ. У 1983 р. в них було вироблено 54,4 тис. т м'яса, 23,7 тис. т молока, 20 млн. штук яєць, 12,7 тис. т овочів, 14,4 тис. т картоплі, 21,3 тис. т плодів і ягід.

Ефективність здійснюваних профспілками республіки заходів багато в чому залежить від ініціативності, чіткості і злагожденості дій усіх ланок профспілкового механізму, від уміння на ділі застосовувати ленінський стиль роботи. Поліпшенню діяльності та підвищенню бойовитості профспілкових організацій, дальшому зростанню трудової і громадсько-політичної активності членів профспілок, їх відповідальності за виконання статутних вимог значною мірою сприяє така важлива кампанія, як обмін профспілкових квитків, що проходить нині в країні. На 1 жовтня 1984 р. в УРСР нові профквитки одержали 5,6 млн. членів профспілок, а близько 14 тис. первинних профспілкових організацій республіки повністю завершили обмін профдокументів.

Нові профспілкові квитки, як правило, вручаються в урочистій обстановці. Одержуючи їх, члени профспілки беруть підвищені соціалістичні зобов'язання. Так, у Хмельницькій області більше 20 трудових колективів, 649 бригад, ланок, ділень і змін та 14,5 тис. робітників дали слово виконати п'ятирічні завдання до 50-річчя сталіновського руху. На Кіровоградщині такі ж зобов'язання взяли 165 бригад і ділень та 1334 робітники підприємств сільськогосподарського машинобудування.

¹¹ Правда України, 1984, 29 авг.

Змістовнішою і ефективнішою стала індивідуальна робота з членами профспілок. У ході кампанії по обміну профквитків значна увага приділяється також підвищенню організованості і порядку, зміцненню трудової дисципліни. Пропозиції та критичні зауваження, що їх висловлюють з цих питань трудящі, реалізуються профспілковими та господарськими органами.

Головний меті — поліпшенню роботи профспілкових організацій по втіленню в життя величких планів нашої партії — підпорядкована звітно-виборна кампанія у профспілках, що проходила з серпня 1984 р. і завершується в січні 1985 р. Згідно із Статутом профспілок СРСР в цей період мали відбутися звіти і вибори у профгрупах, цехових і первинних організаціях, конференції районних, міських, басейнових, шляхових, територіальних та обласних галузевих профспілок, міжспілкові обласні і Київська міська конференції.

Значний вплив на хід їх підготовки й проведення справили розгляд у Політбюро ЦК КПРС питання про завдання партійних організацій у зв'язку із звітами і виборами у професійних спілках, а також те, що Центральний Комітет оцінив звітно-виборну кампанію у найбільш масовій громадській організації країни як значну подію в житті радянського суспільства¹². Це стало ще одним виявом піклування Комуністичної партії про підвищення ролі і авторитету радянських профспілок у господарському і культурному будівництві, в комуністичному вихованні трудящих.

Під час звітно-виборної кампанії основна увага зосереджувалася на питаннях виконання і перевиконання завдань 1984 р. і п'ятирічки в цілому. Посилюючи свою організуючу і мобілізуючу роль, профспілкові організації спрямовують творчі пошуки та енергію учасників змагання на забезпечення надпланового зростання продуктивності праці на 1% і зниження собівартості продукції на 0,5%, на раціональне використання кожної хвилини робочого часу, зміцнення трудової і виробничої дисципліни, впровадження досвіду передовиків та новаторів виробництва, бригадних форм організації і стимулювання праці, створення фонду надпланової економії. Широку підтримку й розвиток дістала ініціатива трудових колективів, передовиків виробництва, спрямована на гідну зустріч 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., 50-річчя стахановського руху.

Під час звітів і виборів було уважно проаналізовано, як застосовується на практиці Закон про трудові колективи, розроблено конкретні заходи щодо підвищення відповідальності профорганізацій і господарських керівників за виконання колективних договорів, поліпшення умов праці, побуту і відпочинку людей, техніки безпеки, за повніше задоволення запитів і потреб трудящих.

Були також всебічно розглянуті питання, пов'язані з удосконаленням ідейно-виховної, культурно-масової, фізкультурно-оздоровчої роботи, її комплексністю та більшою спрямованістю на розв'язання виробничо-економічних, соціальних завдань, підвищення трудової і політичної активності трудящих. Цим же завданням підпорядковується й участь профспілок у здійсненні реформи загальноосвітньої та професійної школи, у підготовці гідної зміни робітничого класу і селянства.

На звітно-виборних зборах і конференціях глибоко й вимогливо аналізувався хід виконання рішень XXVI з'їзду КПРС та наступних пленумів Центрального Комітету партії, партійних документів, у яких критично розглядалися стиль, форми й методи роботи профспілкових комітетів.

¹² Парт. життя, 1984, № 15, с. 4.

Одне з найважливіших завдань профспілкових органів республіки полягає в тому, щоб навчити кадри за поточними справами бачити головне в роботі, вирішувати назрілі питання відповідно до вимог часу, завжди доводити розпочату справу до кінця. З цією метою на засіданнях президії Укрпрофради заслуховуються звіти обласних рад і республіканських комітетів профспілок. Питання про вдосконалення стилю роботи профспілок республіки в листопаді 1983 р. розглядалося на пленумі Укрпрофради. Розроблена і застосовується на практиці система контролю та перевірки виконання на місцях постанов, що приймаються.

Особливу увагу Укрпрофрада, профспілкові органи на місцях приділяють питанням добору, розстановки і виховання кадрів, підвищенню рівня підготовки і проведення пленумів рад і комітетів профспілок, зборів профактиву. Зростає ефективність роботи комплексних бригад Укрпрофради в поданні практичної допомоги профспілковим організаціям. Лише за останній період таку допомогу одержали 7 обласних рад і 5 республіканських комітетів профспілок.

Аналіз роботи, здійснюваної апаратом Української республіканської ради, радами і комітетами профспілок у первинних профорганізаціях, показує, що працівники профспілкових органів стали частіше бувати у трудових колективах, на робітничих зборах, засіданнях постійно діючих виробничих нарад, у гуртожитках, їдальнях, нічних змінах.

Водночас, як наголошувалося у статті товариша В. В. Щербицького, опублікованій у газеті «Труд», саме прорахунки в стилі, доборі та вихованні кадрів є однією з основних причини недоліків у розв'язанні профспілками найважливіших виробничих і соціальних завдань, упущень у роботі по підвищенню трудової, громадської активності трудящих¹³. У деяких випадках результативність заходів, що їх проводять профспілкові органи, невисока. Не повністю реалізуються права трудових колективів у питаннях підвищення ефективності виробництва, поліпшенні дисципліни праці. В деяких галузях недостатньо уваги приділяється зниженню рівня травматизму. На деяких підприємствах і в організаціях умови праці й побуту трудівників не відповідають існуючим вимогам.

Не всі ради профспілок належним чином спрямовують діяльність комісій робітничого контролю, повністю використовують їх можливості у вирішенні завдань, пов'язаних з поліпшенням житлових умов, торговельно-побутового і транспортного обслуговування трудящих.

Окремим радам і комітетам профспілок ще не вистачає діловитості, ініціативи та наполегливості, критичного підходу до оцінки досягнутих результатів, принциповості й непримиренності у ставленні до недоліків. На пленумах і зборах ще мало предметної, ділової критики. Реакція на критичні зауваження не завжди оперативна. Усунення цих недоліків допоможе дальшій активізації роботи профорганізацій.

Розпочався 1985 рік. Діяльність профспілкових організацій, трудових колективів у цей відповідальний в усіх відношеннях період повинна пройти під знаком мобілізації наявних сил на успішне завершення нинішньої п'ятирічки і створення хорошої, міцної бази для наступної, дванадцятої п'ятирічки. «На передній край тепер висувається завдання організації чіткої й цілеспрямованої роботи по втіленню всього наміченого в життя,— відзначав товариш К. У. Черненко.— Питання ставиться так: **план повинен бути безумовно виконаний**, а там, де це можливо і необхідно,— **перевиконаний**»¹⁴.

¹³ Див.: Труд, 1984, 5 июля.

¹⁴ Рад. Україна, 1984, 16 листоп.

Профспілки, всі трудящі республіки палко схвалили програмні настанови і вказівки товариша К. У. Черненка, дані ним на засіданні Політбюро ЦК КПРС під час обговорення проектів Державного плану економічного й соціального розвитку СРСР та Державного бюджету СРСР на 1985 рік, і підтримали заклик Політбюро ЦК КПРС активно включитись у соціалістичне змагання за здійснення завдань Державного плану, високими досягненнями у праці зустріти XXVII з'їзд ленінської партії¹⁵.

М. И. Селихов

ПРОФСОЮЗЫ РЕСПУБЛИКИ НА ЗАВЕРШАЮЩЕМ ЭТАПЕ ОДИННАДЦАТОЙ ПЯТИЛЕТКИ

Резюме

В статье заведующего отделом Укрсовпрофа М. И. Селихова на большом фактическом материале освещены некоторые основные направления работы профсоюзов республики по выполнению решений XXVI съезда КПСС, последующих пленумов ЦК партии, рассматриваются вопросы, связанные с ее усилением на завершающем этапе одиннадцатой пятилетки.

¹⁵ Там же.

Р. А. ХУДЯК (Київ)

ВКЛАД ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ОХОРОНУ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Охорона навколишнього середовища — проблема, що має велике соціальне, економічне і політичне значення. Взаємодія людини з природою, характерна для всіх історичних епох, нині, у вік бурхливого розвитку виробництва на основі досягнень науково-технічної революції, зумовила виникнення складної екологічної ситуації, яка супроводжується швидким виснаженням природних ресурсів Землі, а також зростанням загрози для здоров'я і життя самих людей. Тому охорона навколишнього середовища за своїм значенням стоїть поряд з такими глобальними проблемами, як відвернення світової термоядерної війни, забезпечення людства сировинними ресурсами та енергією, ліквідація голоду й недоїдання в багатьох країнах, освоєння космічного простору та ін.¹

Оскільки хід науково-технічного прогресу зупинити неможливо, людство спрямовує свої зусилля на пошуки таких шляхів його розвитку, які б викликали якомога менші зміни в навколишньому середовищі. Існування двох протилежних світових соціально-економічних систем зумовлює різний підхід соціалістичних і капіталістичних країн до цієї проблеми. Адже охорона навколишнього середовища і раціональне використання природних ресурсів є надзвичайно складною справою, яка потребує великих матеріальних затрат, глибокого ви-

¹ Див.: Дialeктика в науках о природе и человеке: Человек, общество и природа в век НТР.— М., 1983.— 431 с.; Глобальные проблемы современности.— М., 1981.— 285 с.; Яблоков А. В., Остроумов С. А. Охрана живой природы: Проблемы и перспективы.— М., 1983.— 267 с.; Лаптев И. Д. Экологические проблемы: Социально-политический и идеологический аспекты.— М., 1982.— 247 с.; Соломина С. Н. Взаимодействие общества и природы. Философские проблемы.— М., 1983.— 252 с.; та ін.

вчення спеціалістами багатьох галузей знань та широкого впровадження в життя їх рекомендацій, ведення планового на наукових засадах організованого суспільного виробництва, що можливо тільки при відсутності приватної власності на природні ресурси та підприємства. Не випадково екологічні проблеми належать до одних з найбільш гострих у сучасній ідеологічній боротьбі².

Вся історія розвитку радянського суспільства свідчить, що тільки соціалізм відкриває шляхи до розв'язання найважливіших загальнолюдських проблем сучасності, в тому числі й досліджуваної. Уже в перші роки Радянської влади В. І. Ленін підписав близько 100 документів про охорону і раціональне використання природних ресурсів³. За його безпосередньою участю були вироблені основні принципи цієї важливої роботи, які покладені нині в основу всієї природоохоронної діяльності Радянської держави. Партія і уряд розглядають охорону навколишнього середовища, раціональне використання, збереження і відтворення природних ресурсів як загальнодержавне завдання величезної ваги, складову частину програми комуністичного будівництва в СРСР, що знайшло своє відображення в багатьох рішеннях партійних і державних органів. Так, серед факторів, які ускладнюватимуть економічний розвиток країни у 80-і роки, на XXVI з'їзді КПРС було названо неминуче зростання витрат на охорону навколишнього середовища⁴. «Актуальність цих завдань,— наголошувалося на з'їзді,— зв'язана з тим, що йдеться про багатства, які не можна поновити. За їх правильне, дбайливе використання ми несемо відповідальність не тільки перед нинішнім, але й перед майбутніми поколіннями»⁵.

Партія виходить з того, що лише органічне поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, широкий розвиток властивих соціалізму форм з'єднання науки з виробництвом можуть запобігати порушенню позитивних взаємодій між людиною і природою. Турбота про збереження і раціональне використання природних ресурсів стала в нашій країні всенародною справою, громадянським обов'язком кожного. Велика увага приділяється цій справі в нашій республіці. Тут, як зазначається в Конституції УРСР, «...здійснюються необхідні заходи для охорони і науково обгрунтованого, раціонального використання землі та її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, для збереження в чистоті повітря і води, забезпечення відтворення природних багатств і поліпшення середовища, яке оточує людину»⁶.

Для Української РСР раціональне використання природних багатств та охорона навколишнього середовища є надзвичайно актуальною і гострою проблемою. На початку 1983 р. в республіці налічувалося 50,5 млн. населення, 64% якого проживало в містах. Україна — одна з найрозвинутіших у промисловому і сільськогосподарському відношенні республік Союзу РСР з високою густотою населення — 83,6 чол. на кв. км⁷. Водночас на її території зосереджено лише близько 2% загальносоюзного стоку прісних вод. У середні за водністю роки загальний річковий стік в УРСР становить 87 млрд. куб. м на рік, а в маловодні він знижується інколи до 50 млрд. куб. м. Таким чином, у середньому по республіці на одного жителя припадає води

² Див.: Кравченко И. И. Экологическая проблема в современных теориях общественного развития.— М., 1982.— 214 с.; Экологические проблемы в современной идеологической борьбе.— К., 1984.— 275 с.

³ Об охране окружающей среды: Сб. документов партии и правительства. 1917—1981 гг.— М., 1981, с. 8.

⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 45.

⁵ Там же, с. 49.

⁶ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки.— К., 1979, с. 9.

⁷ Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 году: Стат. ежегод.— К., 1983, с. 4, 6.

приблизно у 18 разів менше, ніж по країні в цілому⁸. Ліси на Україні займають близько 14% її території, тимчасом як по Союзу РСР цей показник становить 33%⁹. Наприкінці 70-х років на підприємства республіки припадало близько чверті загальносоюзних промислових викидів в атмосферу¹⁰. Щороку в господарський обіг УРСР вступає близько 2,3 млрд. т природних речовин і матеріалів, з яких у кінцевому продукті втілюється лише третина. Тільки тверді відходи на 1983 р. вже становили майже 10 млрд. т, а під їх зберігання було зайнято понад 230 тис. га сільськогосподарських земель¹¹. І це в той час, коли в республіці досить високий рівень освоєння земельного фонду (в ряді областей до 85—90%), а можливості включення нових земель у народногосподарський обіг досить обмежені¹².

В умовах, коли особливо посилюється використання природних багатств і водночас виник ряд факторів, що негативно впливають на їх зберігання та примноження, єдино реальним є шлях раціонального використання природних ресурсів у поєднанні з активною діяльністю суспільства по охороні навколишнього середовища.

Природоохоронні заходи стали складовою частиною планів економічного й соціального розвитку Радянської держави. Починаючи з 1975 р., в народногосподарські плани СРСР та союзних республік включається розділ «Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів». У Держплані УРСР, деяких міністерствах, промислових об'єднаннях та на ряді підприємств республіки створені структурні підрозділи по охороні природи. В усіх обласних планових комісіях запроваджено посади спеціалістів, що займаються цією справою. У великих містах здійснюється комплексне планування природоохоронної роботи.

Систематично зростають капітальні вкладення на охорону природи. Протягом дев'ятої п'ятирічки (1971—1975 рр.) в республіці на це було витрачено 2,1 млрд. крб.— у два рази більше, ніж за попередні п'ять років¹³. У десятій п'ятирічці затрати на захист повітряного і водного басейнів, рослинного й тваринного світу, створення нових лісових масивів, меліорацію, поліпшення заповідної справи досягли 4,3 млрд. крб., тобто майже 5% загального обсягу капіталовкладень на розвиток народного господарства республіки¹⁴. Тільки відповідні державні капіталовкладення в десятій п'ятирічці становили понад 1,5 млрд. крб., а за перші три роки одинадцятої — близько 1 млрд. крб.¹⁵

Протягом 60—80 років партія і уряд прийняли ряд постанов, спрямованих на забезпечення охорони природи. У червні 1960 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон про охорону природи Української РСР, який пізніше був частково змінений і доповнений. Згідно з цим законом державна охорона поширюється на землю, надра, водні ресурси, пожезахисні і водоохоронні лісосмуги, зелені насадження, курортні місцевості, рідкісні й визначні природні об'єкти, заповідники та за-

⁸ Сяренко Л. А. Основные результаты выполнения научных исследований по проекту № 5 «Экологическое влияние деятельности человека на ценности и ресурсы озер, рек, дельт, экстуариев и прибрежных зон» в рамках программы ЮНЕСКО «Человек и биосфера». — В кн.: Человек и биосфера: Ученые Украинской ССР в реализации программы ЮНЕСКО: Сб. науч. трудов. К., 1983, с. 32.

⁹ Генсірук С. А. Ліси — багатство і краса землі. — К., 1980, с. 8.

¹⁰ Рад. Україна, 1981, 17 лют.

¹¹ Ситник К. М. Долг каждого. — Правда Украины, 1983, 5 июня.

¹² Эколого-экономические аспекты охраны почв Украинской ССР. — К., 1980, с. 15, 16.

¹³ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1976, с. 41.

¹⁴ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1981, с. 12; Восьма сесія Верховної Ради Української РСР (дев'яте скликання) 12—13 липня 1978 р.: Стеногр. звіт. — К., 1978, с. 8.

¹⁵ Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 году, с. 230; Рад. Україна, 1984, 2 лют.

казники, тваринний і рослинний світ, атмосферне повітря та інші природні багатства¹⁶.

Щоб поліпшити стан природоохоронної справи, в республіці відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 25 березня 1967 р. було організовано Державний комітет Української РСР по охороні природи. На нього покладались обов'язки здійснювати контроль за виконанням законів, рішень партії і уряду про охорону природи та раціональне використання природних багатств¹⁷. Пізніше були створені спеціальні органи та державні інспекції міністерств і відомств УРСР по охороні ґрунтів, водних ресурсів, рибних багатств тощо. Функції Державного комітету УРСР по охороні природи законодавчо закріплювалися Указом Президії Верховної Ради республіки від 25 серпня 1970 р. «Про внесення змін і доповнень до Закону про охорону природи Української РСР». Цим же Указом контроль за здійсненням природоохоронних заходів і раціональним використанням природних ресурсів та нагляд за додержанням відповідних правил покладались на Ради депутатів трудящих і виконавчі й розпорядчі органи останніх у відповідності з їх компетенцією¹⁸.

Надзвичайно важливе значення для вирішення екологічних проблем мала восьма сесія Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання (липень 1978 р.), яка прийняла постанову «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці в світлі рішень XXV з'їзду КПРС». В ній, зокрема, вказувалося, що великі фінансові й матеріальні ресурси, які виділяла держава на охорону природи, не завжди використовувались раціонально, не всі підприємства були оснащені водо- та пилогазоочисними спорудами. Відзначалися також низький рівень впровадження безвідходної технології на виробництві, значне забруднення атмосфери автотранспортом тощо. У постанові наголошувалося, що одним з найважливіших завдань міністерств і відомств, обласних, районних, міських, селищних Рад народних депутатів є забезпечення в усіх галузях народного господарства поєднання досягнень науково-технічного прогресу з бережливим ставленням до природних ресурсів і примноження природних багатств¹⁹.

На виконання цієї постанови в республіці зроблено вже чимало. Багатопланову природоохоронну діяльність розгорнули, наприклад, партійні, радянські, господарські органи та широка громадськість Ровенщини. Протягом останніх років з питань охорони навколишнього середовища тут прийнято ряд постанов бюро обкому партії та облвиконкому. В області здійснюються комплексні регіональні науково-технічні програми «Урожай» і «Природа», розроблено всеохоплюючий план природоохоронних заходів державних і громадських організацій. Відповідні плани складено також на всіх підприємствах, у колгоспах і радгоспах²⁰.

Особлива роль у залученні до природоохоронної діяльності якнайширших кіл трудящих республіки належить Українському товариству охорони природи, створеному в 1946 р. Його членами в той час були науковці та працівники заповідників. Перший з'їзд цієї громадської організації відбувся в липні 1953 р. Згідно з прийнятим на ньому Статутом, який у 1954 р. затвердила Президія АН УРСР, основні завдання членів Товариства полягали у пропаганді ленінських ідей

¹⁶ Засідання Верховної Ради Української РСР п'ятого скликання. Третя сесія (29—30 червня 1960 року): Стеногр. звіт.— К., 1960, с. 199—204.

¹⁷ Шемчушенко Ю. С. Закон на варті природи.— К., 1981, с. 62—65.

¹⁸ Шемчушенко Ю. С., Погоріло В. Ф. Адміністративно-правова охорона природи Української РСР.— К., 1973, с. 35—36.

¹⁹ Восьма сесія Верховної Ради Української РСР (дев'яте скликання)...., с. 168—174.

²⁰ Робітнича газ., 1984, 24 серп.

охорони природи, поширенні природничих знань, сприянні заходам по охороні навколишнього середовища тощо. Нині Українське товариство охорони природи — одна з найбільш масових громадських організацій. На початку 1984 р. вона охоплювала 16,1 млн. чол., або 32% населення республіки²¹. У Київській, Чернівецькій, Ровенській, Чернігівській областях та м. Києві цей показник ще вищий — 35—42%. Про глибоку заінтересованість трудящих у справах, що стосуються охорони природи, свідчить їх активна участь у роботі зборів первинних організацій Товариства. В Донецькій області, наприклад, у 1983 р. в них взяли участь понад 1 млн. чол., а виступили з критичними зауваженнями та пропозиціями 13 тис. чол.²²

Члени Товариства подають значну допомогу в закладанні парків, дендропарків, створенні лісозахисних зон малих річок, в очищенні водоймищ, поліпшенні природних ландшафтів, охороні диких тварин і птахів та ін. Провідне місце в діяльності Товариства належить пропаганді знань про природу та вихованню любові до неї. Важливу роль у цьому відіграють народні університети «Природа». Їх у 1983 р. налічувалося 612, а слухачів у них — 130 тис.²³ У своєму становленні й розвитку університети пройшли шлях від ознайомлення трудящих з основами садівництва та бджолярства до організації їх загального екологічного навчання на факультетах основ охорони природи, громадських інспекторів, озеленення, краєзнавства, лікарських рослин, дошкільного виховання та ін. Набуті в університетах теоретичні знання вони використовують на практиці. Так, у народному університеті «Озеленювач» (м. Київ), яким керує відомий учений Г. М. Ількун, на 14 факультетах, створених при клубах райжитлоуправлінь і ЖЕКах, навчаються озеленювачі, майстри, техніки, двірники — ті, хто бере практичну участь в озелененні своїх районів²⁴.

Значну науково-методичну допомогу в цій справі подають наукові установи та вузи. В 1981 р. була створена республіканська рада народних університетів. Нині назріла потреба в укрупненні деяких з них та в організації їх відділень у трудових колективах²⁵. Це важливо ще й тому, що Закон про трудові колективи, прийнятий у червні 1983 р., передбачає участь останніх у заходах, спрямованих на раціональне використання землі, надр, вод, лісів та інших природних ресурсів, а також у поліпшенні охорони навколишнього середовища²⁶.

Контроль за належним станом навколишнього середовища, зокрема за чистотою повітря, ґрунтів і вод, здійснюють органи санітарно-епідеміологічної служби охорони здоров'я СРСР та органи Державного санітарного нагляду, створені в 1973 р.²⁷ Основним їх завданням є попередження і ліквідація забруднення водойм, ґрунтів і атмосферного повітря з метою недопущення захворювань. Так, на водоймах республіки на 1981 р. було встановлено понад 1600 створів для лабораторного контролю. Протягом 1980—1981 рр. проведено понад 1 млн. 220 тис. фізико-хімічних і бактеріологічних обстежень води річок, во-

²¹ Гончаренко І. А. Хроніка діяльності Українського товариства охорони природи та сприяння розвитку природних багатств за 1946—1958 рр. — В кн.: Матеріали про охорону природи на Україні. К., 1958, вип. 1, с. 137—138; Поточний архів Українського товариства охорони природи, спр. 01-7-84. Протокол засідання республіканської Ради від 17 березня 1984 р. Доповідь Є. В. Качаловського.

²² Поточний архів Українського товариства охорони природи, спр. 01-7-84. Протокол засідання республіканської Ради від 17 березня 1984 р. Доповідь Є. В. Качаловського.

²³ Качаловський Є. В. Берегти і примножувати. — Рідна природа, 1984, № 2, с. 6.

²⁴ Крилов О. Випробувано часом. — Рідна природа, 1982, № 2, с. 50—51.

²⁵ Там же, с. 51.

²⁶ Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями. — К., 1984, ст. 8, 15.

²⁷ Охорона природи: 36. законодавчих актів. — К., 1976, с. 7.

досховищ та морів, не враховуючи обстежень, які ведуться з метою постійного бактеріального контролю водойм. За невиконання заходів, необхідних для охорони водних джерел, і за порушення норм вмісту шкідливих речовин у воді протягом 1976—1981 рр. санепідемслужбою було накладено понад 6,5 тис. штрафів, близько 500 справ передано в слідчі органи, зупинено експлуатацію 450 об'єктів, понад 50 чол. за допущені помилки були звільнені з посади²⁸.

Щороку в санепідемстанціях розглядається від 20 тис. до 50 тис. проектних матеріалів, пов'язаних з вибором земельних ділянок під будівництво, 9—16 тисяч проектів спорудження народногосподарських об'єктів. Працівники санепідемстанцій стежать за дотриманням діючих санітарних норм і правил на десятках тисяч об'єктів, що будуються та вводяться в дію²⁹. Активну участь у природоохоронних заходах бере громадськість. У 1983 р. в республіці працювали 31 тис. громадських інспекторів та понад 28 тис. громадських постів для контролю за роботою очисних споруд, чистотою водойм, атмосфери і т. д.³⁰

В останні 15—20 років значно посилюється широкомасштабний науковий підхід до питань охорони природи, раціонального використання її багатств. Це дістало відображення в Основах земельного та водного законодавства СРСР і союзних республік, у Кодексі про надра, в Лісному кодексі, Законах СРСР про охорону атмосферного повітря та про охорону тваринного світу, а також у відповідних законодавчих актах Української РСР. Чіткішій організації природоохоронної роботи в країні сприяла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 1 грудня 1978 р. «Про додаткові заходи щодо посилення охорони та поліпшення використання природних ресурсів»³¹.

Нині науці належить провідна роль в охороні навколишнього середовища. В одинадятій п'ятиріччі над виконанням 23 комплексних планів науково-дослідних робіт у цій галузі працюють 56 установ АН УРСР, 38 вузів і 33 науково-дослідні установи та підприємства республіки³². Координує їх діяльність Наукова рада АН УРСР з проблем біосфери та Національний комітет УРСР з програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера», створений у 1973 р.

В десятій та одинадятій п'ятирічках здійснювалося десять великих науково обґрунтованих програм: «Дніпро», «Донбас», «Західний Донбас», «Карпати», «Полісся», «Повітря», «Ґрунти» та ін. Розробки вчених республіки сприяють ефективнішому використанню природних ресурсів, особливо невідтворюваних, скороченню викидів пилу та шкідливих газів у промисловості, поліпшенню стану повітряного баєейну, зменшенню кількості неочищених стічних вод, збереженню рослинного і тваринного світу.

Велике значення щодо цього має впровадження принципово нових маловідходних та безвідходних технологій виробничих процесів. Так, у м. Дніпродзержинську завдяки використанню наукових рекомендацій викиди в атмосферу в цілому зменшилися на 30%. Цей досвід використовується і в інших великих промислових центрах, зокрема Харкові, Києві, Львові, Запоріжжі, Донецьку, Жданові, де охоро-

²⁸ Касьяненко А. М. Санитарное состояние водоемов Украины и совершенствование государственного санитарного надзора.— Врачебное дело, 1982, № 9, с. 4.

²⁹ Касьяненко А. М. Организация контроля за охраной и оздоровлением окружающей среды в Украинской ССР и задачи санитарно-эпидемиологической службы.— Врачебное дело, 1982, № 2, с. 100.

³⁰ Гринчак И. Л. Об усилении роли общественности в осуществлении природоохранных мероприятий.— Республиканская научно-техническая конференция «Актуальные проблемы охраны окружающей природной среды»: Тезисы докладов, 20—21 сент. 1983 г. Запорожье, 1983, с. 6.

³¹ Об охране окружающей среды: Сб. документов партии и правительства. 1917—1981 гг.— М., 1981, с. 317.

³² Ситник К. М. Наука і природа.— Рідна природа, 1984, № 1, с. 3.

на та оздоровлення навколишнього середовища здійснюються у відповідності з комплексними перспективними планами³³.

Значний особистий вклад у вирішення питань взаємозв'язку прискорення науково-технічного прогресу та раціонального природокористування вносять президент Академії наук УРСР Б. Є. Патон, віцепрезидент АН УРСР К. М. Ситник, академіки АН УРСР В. Ф. Копитов, А. Т. Пилипенко, Л. А. Кульський, А. М. Гродзинський, члени-кореспонденти АН УРСР Е. М. Кондратюк, В. М. Власенко, Ю. П. Зайцев, К. Є. Махорін, О. О. Пашенко, член-кореспондент АМН СРСР М. Г. Шандала, вчені сільськогосподарського напрямку Б. С. Носко, Н. Е. Беревич, А. Н. Новикова та ін.³⁴

Інтенсивна народногосподарська діяльність, що ведеться в республіці, потребує щоденної, неослабної уваги всіх відповідних органів і установ та найширшої громадськості до проблем охорони навколишнього середовища. Надзвичайно актуальним завданням є збереження в чистоті та раціональне ставлення до водних ресурсів. Їх використання за останні десять років збільшилося на 10 млрд. куб. м. Уже зараз відчувається гостра нестача питної води в Кримській, Донецькій, Ворошиловградській, Запорізькій та Дніпропетровській областях. За підрахунками вчених, дефіцит води в республіці зростатиме і становитиме сумарно в 1985 р. 6 куб. км, в 1990 р. — 12 куб. км, в 2000 р. — 24 куб. км³⁵.

Починаючи з 60-х років, на Україні здійснено багатопланові заходи щодо охорони і збереження водних ресурсів. Завершено будівництво каскаду дніпровських водосховищ, споруджено систему регуляції водосховищ басейну Сіверського Дінця, Південного Бугу, річок Прип'яті та Криму. В 1982 р. розпочато підготовчі роботи до будівництва Дніпро-Бузького гідровузла, який дасть можливість використати додатково в народному господарстві 8—10 куб. км води, зберегти флору і фауну в пониззі Дніпра. В перспективі Дніпро-Бузький лиман, відділений від Чорного моря, стане складовою частиною водногосподарського комплексу Дунай — Дніпро, який уже формується³⁶. Проводиться також значна робота, спрямована на економне витрачання води. Систематично стають до ладу нові очисні споруди та системи зворотного водопостачання. Це дало змогу вже на кінець десятиї п'ятирічки очищати 92% забруднених стоків і економити 71% свіжої води³⁷.

У республіці на початок 1984 р. працювало 96 підприємств з безстічною системою водопостачання. Значно зменшилося скидання неочищених вод у річки. Підприємства Києва, наприклад, практично припинили їх скидання в Дніпро. Якщо в 1976 р. туди щодоби потрапляло 25,3 тис. куб. м неочищених стоків, то в 1982 р. — тільки 0,2 тис. куб. м. Це дуже важливо для забезпечення чистоти Славутича, адже Київ щосекунди витрачає понад 7 тис. куб. м води³⁸.

Формування стоку та якості води значною мірою залежить від малих річок. Тим часом русла багатьох з них потребують розчищення та регулювання. На початок одинадцятої п'ятирічки було розчищено

³³ Ситник К. М., Волошин В. В. Актуальные вопросы развития научных исследований в Украинской ССР в рамках программы ЮНЕСКО «Человек и биосфера». — В кн.: Человек и биосфера, с. 7.

³⁴ Щербіцкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная: Из опыта работы партийных организаций Украины по осуществлению решений XXVI съезда КПСС об ускорении научно-технического прогресса. — К., 1983, с. 247.

³⁵ Вісник Академії наук Української РСР, 1982, № 10, с. 57.

³⁶ Поточний архів Українського товариства охорони природи, спр. 01-7-84. Доповідь М. А. Гаркуші.

³⁷ Рідна природа, 1981, № 3, с. 2.

³⁸ Поточний архів Українського товариства охорони природи, спр. 01-7-84; Коломєць Ю. А. Природоохоронний комплекс України. — Природа и человек, 1982, № 1, с. 7; Проценко Д. М., Андрієнко А. Л., Лапечук П. І. Охорона природи в Українській РСР. — К., 1981, с. 20.

15 тис. км русел. В результаті поліпшився стан річок Прип'яті й Тур'ї у Волинській області, Збруча у Тернопільській, Качі і Бальбена в Кримській, Тілігула в Одеській області та ін.³⁹ Чистішими стали води Десни. Розроблені й реалізуються схеми комплексного використання водних ресурсів Росі, Ольшанки, Ірпеня, Тиси та інших річок. З ініціативи Миколаївської обласної Ради народних депутатів створено міжвідомчу Раду по комплексному використанню та охороні водних ресурсів малих річок Висуні, Інгула, Єланця, Чичиклеї, Синюхи та ін.⁴⁰

На Сіверському Дінці споруджено дослідно-виробничу автоматизовану систему управління водоохоронними комплексами, завдяки чому вже в 1979 р. аналізи складу води на найбільш напруженій ділянці річки—нижче міст Слов'янська та Лисичанська—стали значно кращими, ніж у попередні роки⁴¹. «Основними напрямками економічного і соціального розвитку РСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» передбачено створення таких систем на найважливіших річках європейської частини країни та Середньої Азії⁴².

Однак не завжди у цій справі виявляються належні далекоглядність і відповідальність. Так, прикрий випадок трапився у вересні 1983 р. на Стебницькому калійному заводі Львівської області. Там прорвало греблю сховища, де було 4,5 млн. куб. м остаточного продукту технологічного циклу, так званого розсолу, який, ринувши в Дністер, викликав значне його забруднення. Для ліквідації наслідків аварії була організована урядова комісія. Завдяки вжитим заходам уже в грудні концентрація мінеральних домішок у воді набагато зменшилася, а на квітень 1984 р.—не перевищувала санітарних норм, визначених Всесвітньою організацією охорони здоров'я. У Дністер знову повернулася риба. Рішучими діями аварію та її найближчі наслідки в основному вдалося ліквідувати, але сам її факт є серйозною пересторогою будівельникам та керівникам промислових підприємств⁴³.

В цілому ж у республіці масштаби робіт по скороченню скидання в природні водойми забруднених стоків є надзвичайно широкими. Щороку на ці потреби витрачається в середньому близько 237 млн. крб. капітальних вкладень⁴⁴. Велику допомогу в охороні водних ресурсів подає державним органам громадськість, зокрема відповідні республіканська та понад 700 місцевих секцій Українського товариства охорони природи, більш як 11 тис. постів громадського контролю. Активно діють загони «голубих» та «зелених» патрулів, якими охоплено понад 500 тис. піонерів і школярів⁴⁵.

Надзвичайно важливою справою для УРСР є також охорона і раціональне використання земель, оскільки щороку досить значні їх площі відводяться для сільськогосподарських потреб. Так, протягом 1966—1977 рр. кількість продуктивних земель по республіці зменшилася на 1027,6 тис. га⁴⁶. На початок 1982 р. в УРСР загалом налічувалося 60 355 тис. га земель, з них у користуванні сільськогосподарських підприємств і господарств — 48 680 тис. га⁴⁷. В цих умовах головним у діяльності державних органів та громадськості по охороні земель стало включення, по можливості, в сільськогосподарський

³⁹ Поточний архів Українського товариства охорони природи, спр. 01-7-84. Доповідь М. А. Гаркуші.

⁴⁰ Экономика использования водных ресурсов.— К., 1980, с. 10.

⁴¹ Правда, 1981, 22 июня.

⁴² Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 218—219.

⁴³ Захарько В. Выброс в Днестр: полгода, спустя.— Известия, 1984, 17 апр.; Крылов Е. Приговор.— Природа и человек, 1984, № 5, с. 18—25.

⁴⁴ Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 году, с. 228.

⁴⁵ Поточний архів Українського товариства охорони природи, спр. 01-7-84. Доповідь М. А. Гаркуші.

⁴⁶ Эколого-экономические аспекты охраны почв Украинской ССР.— К., 1980, с. 17.

⁴⁷ Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 году, с. 225.

оборот нових угідь, обмеження використання сільськогосподарських площ під забудови, охорона земель від ерозії, засолювання і забруднення промисловими відходами. В УРСР на охорону та раціональне використання земель (крім меліорації) витрачається щороку в середньому близько 39 млн. крб. капіталовкладень⁴⁸. За рахунок цих коштів ведеться насадження полезахисних лісосмуг, терасування крутих схилів, рекультивация земель тощо. Постійно зростають у республіці меліоровані площі. На травень 1984 р. вони загалом становили 5,2 млн. га, або 12% сільськогосподарських угідь⁴⁹. Важливим джерелом розширення земельних угідь є також рекультивация порушених земель. Завдяки всенародній підтримці почину депутатів місцевих Рад Донецької області — «Цінувати і берегти землю», з яким вони виступили в роки дев'ятої п'ятирічки, сільському господарству до 1981 р. було повернуто 75 тис. га земель⁵⁰. За три роки одинадцяті п'ятирічки рекультивовано ще понад 50 тис. га відпрацьованих земель⁵¹. Значне місце в роботі по охороні земель та підвищенню їх родючості належить боротьбі з ерозією ґрунтів, яка загрожує їм на 17 млн. га. Розроблена і втілюється в життя спеціальна схема проти-ерозійних заходів на 1971—1980 та наступні роки. На її реалізацію держава виділила із свого бюджету 1,4 млрд. крб.⁵² Велика роль у цій справі належить 32 гідролісомеліоративним та лісомеліоративним станціям Міністерства лісового господарства УРСР. В результаті роботи лише однієї з них — Норинської — в Овруцькому районі на Житомирщині було закріплено близько 2 тис. ярів та їх відгалужень, врятовано від руйнування 8 населених пунктів, 4,5 тис. га орних земель. Завдяки зусиллям працівників згаданих станцій вдалося запобігти ерозії тисяч гектарів орної землі у Придніпров'ї, зокрема в Капівському та Обухівському районах. А в херсонських степах, на півдні Хмельницької та в Запорізькій області рукотворні ліси надійно захистили поля від палючих суховіїв⁵³.

Державні органи, громадськість багато роблять для збереження й відновлення лісових масивів. Адже їх вирубування у минулому в басейнах Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця та інших річок призвело до зростання тут площ ярів. Багато малих річок (Сула, Псьол, Сейм) обміліло⁵⁴. З 60-х років вирубування в лісах почали здійснювати строго за планом, проводячи водночас значні роботи по лісовідновленню та лісорозведенню. В результаті лісові площі збільшилися з 7,3 млн. га в 1961 р. до 8,3 млн. га в 1978 р.⁵⁵

Проводяться заходи по збереженню багатої флори і фауни республіки. Нині на Україні налічується близько 5 тис. видів рослинного та майже 28 тис. видів тваринного світу. З метою збереження генетичних ресурсів рідкісних видів тварин і рослин на Україні створено ряд заповідників і заказників. Площа заповідних територій постійно зростає і досягла в 1982 р. близько 360 тис. га. У 1976 р. запроваджено «Червону книгу Української РСР», до якої за рішенням Державного комітету УРСР по охороні природи заносяться види, яким загрожує зникнення⁵⁶.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Матеріали зібрання партійно-хозяйственного актива Украинской ССР 25 мая 1984 г. — К., 1984, с. 52.

⁵⁰ Рад. Україна, 1981, 18 квіт.

⁵¹ Поточний архів Українського товариства охорони природи, спр. 01-7-84. Доповідь Є. В. Качаловського.

⁵² Природа и человек, 1982, № 1, с. 5.

⁵³ Пуговица Н. Лесная защита. — Сельская жизнь, 1983, 5 авг.

⁵⁴ Засідання Верховної Ради Української РСР п'ятого скликання, Третя сесія, с. 98.

⁵⁵ Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 г., с. 228.

⁵⁶ Там же; Рад. Україна, 1983, 31 груд.

Велика увага приділяється в республіці збереженню від забруднення атмосферного повітря. Відповідно до Закону УРСР «Про охорону атмосферного повітря», прийнятого в 1981 р., на Україні встановлено нормативні гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин і рівнів шкідливих фізичних впливів на атмосферу, що відповідає інтересам здоров'я людей та охорони навколишнього середовища. Зокрема, такі нормативи розроблено для кожного стаціонарного джерела викидів і кожної моделі транспортних та інших пересувних засобів і установок. Законом також передбачено заходи по боротьбі з шумом⁵⁷. Нині на ряді великих підприємств республіки створені спеціальні підрозділи, які займаються розробкою нормативів гранично допустимих викидів шкідливих речовин в атмосферу, а також рекомендацій по їх зниженню, в тому числі й пропозицій, спрямованих на вдосконалення технологічних процесів. Постійний контроль за дотриманням законодавства про охорону атмосферного повітря здійснюють Ради народних депутатів, органи санітарного нагляду і спеціальні державні комітети та інспекції. Великий вклад у справу захисту атмосферного повітря вносять наукові установи. Проте, зокрема, переконливо свідчить згадуваний уже досвід дніпродзержинців.

В цілому у 80-х роках в республіці дещо поліпшився стан атмосферного повітря. У 1982 р. кількість шкідливих речовин, які викидаються в атмосферу промисловими підприємствами і транспортом, знизилася на 2,4%⁵⁸.

Визначну роль у розв'язанні екологічних проблем та пропаганді знань про природу відіграє республіканська преса, радіо, телебачення. При редакціях багатьох газет створені позаштатні відділи охорони природи. У 1983 р. за підсумками щорічного конкурсу на краще висвітлення передового досвіду природокористування відзначені «Робітнича газета», «Сільські вісті», «Радянська Житомирщина», «Деснянська правда», «Социалистический Донбасс», а також тележурнали Закарпатської та Донецької областей. Особливе місце в цій важливій справі належить інформаційно-політичному бюлетеню Державного комітету УРСР по охороні природи та Українського товариства мисливців і рибалок «Рідна природа». Це — багате й цікаве за змістом видання. На жаль, виходить воно лише 4 рази на рік і малим тиражем, у зв'язку з чим широкі кола читачів не завжди мають змогу систематично стежити за його публікаціями.

В республіці організовано соціалістичне змагання всіх областей та м. Києва за досягнення кращих показників у справі охорони природи та раціонального використання природних ресурсів. За його підсумками в 1983 р. перехідний Червоний прапор ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради та першу грошову премію присуджено Ровенській області. Полтавській області присуджено диплом і другу грошову премію, Закарпатській — диплом і третю грошову премію. Відзначено також хорошу роботу Тернопільської та Одеської областей⁵⁹.

Проблеми охорони природи потребують щоденної, неослабної уваги. Як наголошувалося в матеріалах грудневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, незважаючи на серйозні зусилля, яких ми докладаємо, гострота проблеми не знімається з порядку денного. Це свідчить про те, що треба більш наполегливо і цілеспрямовано проводити роботу по охороні природи. Тут, як у жодній іншій сфері, нетерпимий відомчий підхід. Він різко знижує ефективність використання капітальних вкладень, перешкоджає проведенню єдиної політики у здійсненні при-

⁵⁷ Четверта сесія Верховної Ради Української РСР (десяте скликання) 26—27 листопада 1981 року: Стеногр. звіт, К., 1982, с. 186, 190.

⁵⁸ Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 г., с. 229.

⁵⁹ Рад. Україна, 1984, 28 берез.

родоохоронних заходів, породжує безвідповідальність за екологічні наслідки рішень, що приймаються, веде до мнимої економії, яка в кінцевому підсумку обертається значними втратами⁶⁰.

Велике значення для розв'язання цих проблем має активізація діяльності Рад. Адже саме вони найбільшою мірою сприяють подоланню вузьковидомчого підходу. Тим часом «...Ради,— як говорив на квітневому (1984 р.) Пленумі Центрального Комітету партії Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко,— не завжди виявляють належну наполегливість у використанні своїх прав. В результаті часто-густо... допускаються порушення норм охорони природи»⁶¹.

На жовтневому (1984 р.) Пленумі Центрального Комітету КПРС товариш К. У. Черненко, говорячи про Довгочасну програму меліорації, підвищення ефективності використання меліорованих земель з метою сталого нарощування продовольчого фонду країни, знову звернув увагу на важливість серйозного, відповідального підходу до втручання в природу. «У зв'язку з обговорюванням сьогодні питань,— наголосив він,— не можна не сказати про екологічні проблеми. Здійснюючи широкую меліорацію, ми так чи інакше вторгаємось у природу. Діяти треба дуже обережно, щоб, перетворюючи землю, не тільки не завдати їй шкоди, а поліпшити її, облагородити, примножити можливості природи. Усі ми повинні жити не тільки сьогоднішнім днем, а й завтрашнім, не допускати поспішних, непередуманих рішень. Тут доречно нагадати висловлювання К. Маркса про те, що люди, які користуються землею, як добрі батьки сімей, повинні залишити її поліпшеною наступним поколінням»⁶².

Все це покладає відповідальні завдання й на органи державної влади та широкі кола громадськості Української РСР. Реалізуючи настанови партії, трудящі республіки посилюють природоохоронну діяльність, вносять гідний вклад у розв'язання екологічних проблем, у виконання історичних рішень XXVI з'їзду КПРС.

Р. А. Худяк

ВКЛАД ТРУДЯЩИХСЯ УКРАИНСКОЙ ССР В ОХРАНУ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

Резюме

Статья посвящена одной из важнейших проблем современности — охране природы. В ней раскрыт вклад партийных и государственных органов, широких слоев общественности Украинской ССР в предупреждение вредных последствий производственной деятельности общества на окружающую среду, показаны мероприятия, направленные на ее улучшение.

⁶⁰ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 26—27 грудня 1983 року.— К., 1984, с. 16.

⁶¹ Рад. Україна, 1984, 11 квіт.

⁶² Там же, 1984, 24 жовт.

До 80-річчя російської революції 1905—1907 рр.

О. Г. МИХАЙЛЮК (Луцьк)

ПЕРША НАРОДНА РЕВОЛЮЦІЯ ЕПОХИ ІМПЕРІАЛІЗМУ

«Перший натиск бурі...»¹, — так образно визначив В. І. Ленін історичне місце першої російської революції 1905—1907 рр., вісімдесятиріччя якої відзначається в нинішньому році. Вона показала, що почався новий період всесвітньої історії — період революційних потрясінь і битв. Це була перша народна революція епохи імперіалізму, яка відкрила ХХ ст., що пройшло під знаком революційного перетворення світу.

Соціально-економічні й політичні передумови революції, її характер, рушійні сили, особливості, розмах страйкової боротьби пролетаріату, селянський рух, заворушення в армії та флоті, збройні виступи, формування союзу робітничого класу і селянства, позиція ліберальної буржуазії, причини поразки революції, її уроки і всесвітньо-історичне значення — ці й інші теми глибоко висвітлено у працях В. І. Леніна². На основі ленінської концепції революційні події 1905—1907 рр., їх різноманітні аспекти відображено в радянській історичній літературі³. Широко показана і боротьба трудящих України в роки революції 1905—1907 рр.⁴ Певним підсумком дослідження даної теми є II розділ — «Україна в период первой российской революции 1905—1907 гг.» — у 5 томі 10-томної «Истории Украинской ССР». Проте, на нашу думку, окремі питання теми ще недостатньо розкрито, наприклад, про здійснення тактики «лівого блоку», утворення й діяльності селянських комітетів і Селянської спілки, участь в революції середніх міських верств, зокрема демократичної інтелігенції, робота серед них більшовиків.

Перша народна революція в Росії була підготовлена всім ходом соціально-економічного розвитку країни у пореформений період. В кінці ХІХ — на початку ХХ ст. вона стала вузловим пунктом суперечностей імперіалізму і найслабшою його ланкою. В економічному й політичному житті Росії збереглися численні кріпосницькі пережитки, головними з яких були велике поміщицьке землеволодіння і царизм. На початок ХХ ст. 10,5 млн. розорених селянських дворів мали 75 млн. десятин землі, а 30 тис. поміщиків — теж 70 млн. десятин⁵. «...Найвід-

¹ Див.: Ленін В. І. Пам'яті Герцена.— Повне збір. творів, т. 21, с. 249.

² Яковлев Н. Н. В. И. Ленин как историк первой русской революции.— В кн.: История и историки: Историограф. ежегодник. 1970. М., 1972, с. 253—288; Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. В. И. Ленин про революцию 1905—1907 рр.— Архивы Украины, 1975, № 6, с. 3—11.

³ Угаров И. Ф., Яковлев Н. Н. Первая русская революция 1905—1907 гг. в советской историографии.— В кн.: Очерки истории исторической науки в СССР.— М., 1966, т. 4, с. 411—427; Актуальные проблемы советской историографии первой русской революции: Сб. статей.— М., 1978, 317 с.; Волобуев О. В., Муравьев В. А. Ленинская концепция революции 1905—1907 годов в России и советская историография.— М., 1982.— 240 с.

⁴ Лось Ф. Е. Революция 1905—1907 років на Україні.— К., 1955.— 402 с.; Шморгун П. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р.— К., 1955.— 102 с.; його ж. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років.— К., 1975.— 182 с.; Астахов В. и Кондуфор Ю. Революционные события 1905—1907 гг. в Харьковке и губернии.— Харьков, 1955.— 123 с.; їх же. Пролетаріат Харкова в трьох революціях.— Харків, 1959.— 279 с.; Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр.— К., 1955.— 230 с.; його ж. Українське село в революції 1905—1907 рр.— К., 1977.— 360 с.; Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905—1907 рр.— К., 1964.— 162 с.; та ін. Детальніше про літературу проблеми див.: Сарбей В. Г. Радянська історіографія про першу російську революцію та її події на Україні.— У кн.: Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр.— К., 1980, с. 253—272.

⁵ Див.: Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років.— Повне збір. творів, т. 16, с. 189.

сталіше землеволодіння, найдикіше село — найпередовіший промисловий і фінансовий капіталізм» — ця суперечність, за словами В. І. Леніна, «найглибше пояснює російську революцію»⁶. Кріпосницькі пережитки зумовлювали злидарський рівень життя пролетаріату, малоземелля селян, політичне безправ'я народу, стану і національну нерівноправність, гальмували розвиток продуктивних сил. Знищення цих залишків феодалізму стало назрілою об'єктивною потребою суспільного розвитку, яке могло бути здійснене з допомогою народної революції.

Початком першої російської революції стали криваві події 9 січня 1905 р. у Петербурзі, коли царизм розстріляв мирну робітничу маніфестацію. Звістка про цей кривавий злочин самодержавства з блискавичною швидкістю облетіла всю країну і викликала масові страйки протесту. За неповними даними, в січні того року страйкували 444 тис. робітників, що у 10 разів більше від середньорічного рівня попереднього десятиріччя. А за першу третину 1905 р. кількість страйкарів становила 810 тис.⁷ Пролетарський страйк став провідною формою боротьби, яка визначала в цілому хід і розвиток революції. На Україні протягом січня — березня виступили 170 тис. чол., що становило майже 1/5 учасників страйків усієї країни⁸.

Перша російська революція за своїм соціальним змістом була буржуазно-демократичною, «...бо метою, до якої вона безпосередньо прямувала і якої вона могла досягти безпосередньо своїми власними силами, була демократична республіка, 8-годинний робочий день, конфіскація колосального великого дворянського землеволодіння...»⁹. Проте вона не була копією ранніх буржуазних революцій, а мала свої особливості, які зумовлювалися характером епохи імперіалізму, новою постановкою класових сил. Якщо в період мануфактурної стадії капіталізму буржуазія була висхідним, прогресивним, революційним класом, то тепер, в нових умовах, вона стала реакційною силою і не могла очолити революцію. У зв'язку з цим перемога буржуазно-демократичної революції в Росії, зазначав В. І. Ленін, неможлива, як перемога буржуазії¹⁰. Тільки пролетаріат, що мав власну політичну партію, створену В. І. Леніном, здатний був у союзі з селянством повалити царизм і забезпечити утворення демократичної республіки.

Будучи буржуазно-демократичною, перша російська революція була разом з тим пролетарською за провідною роллю в ній робітничого класу, а також за засобами боротьби. Особливістю революції 1905—1907 рр. була наявність в ній двох соціальних воєн. «У сучасній Росії, — підкреслював В. І. Ленін, — не дві сили, що борються, заповнюють зміст революції, а дві різні і різнорідні соціальні війни: одна в надрах сучасного самодержавно-кріпосницького ладу, друга в надрах майбутнього буржуазно-демократичного ладу, який уже народжується на наших очах. Одна — загальнонародна боротьба за свободу (за свободу буржуазного суспільства), за демократію, тобто за самодержавство народу, друга — класова боротьба пролетаріату з буржуазією за соціалістичну побудову суспільства»¹¹. Стрижнем боротьби в революції 1905—1907 рр. було аграрно-селянське питання, тому В. І. Ленін називав її селянською революцією¹². Це становило національну особливість першої російської революції.

⁶ Ленін В. І. Політичні замітки. — Там же, с. 389.

⁷ История СССР с древнейших времен до наших дней. — М., 1968, т. 6, с. 121.

⁸ История Украинской ССР в 10-ти т. — К., 1983, т. 5, с. 98.

⁹ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року. — Повне зібр. творів, т. 30, с. 294.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. До оцінки російської революції. — Там же, т. 17, с. 40.

¹¹ Ленін В. І. Соціалізм і селянство. — Там же, т. 11, с. 266—267.

¹² Див.: Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 рр. — Там же, т. 16, с. 200; Ленін В. І. Л. М. Толстой. — Там же, т. 20, с. 18.

На основі лєнінського аналізу характеру епохи імперіалізму, особливостей революції, яка почалася, III з'їзд РСДРП розробив стратегічний план і тактику більшовиків у ній. Основною стратегічною лінією більшовицької партії була боротьба за перемогу революції, повалення царизму, ліквідацію поміщицького землеволодіння, встановлення революційно-демократичної диктатури робітників і селян, здійснення буржуазно-демократичних перетворень у країні. В документах з'їзду дістали відображення й питання тактики, тобто форм і методів боротьби за здійснення цієї стратегічної лінії. Було прийнято резолюцію про збройне повстання, в якій вказувалося, що «...завдання організувати пролетаріат для безпосередньої боротьби з самодержавством шляхом збройного повстання є одним з найголовніших і найневідкладніших завдань партії в нинішній революційний момент»¹³.

Одним з головних рішень з'їзду була резолюція про тимчасовий революційний уряд після повалення царизму і перемоги народної революції. Більшовики вважали, що ним має бути уряд диктатури перемігших класів, тобто пролетаріату і селянства. Його завдання — провести в життя програму революційно-демократичних перетворень у всіх сферах суспільного життя, здійснити найближчі економічні й політичні вимоги програми-мінімум. Представники соціал-демократії можуть взяти участь в тимчасовому революційному уряді для нещадної боротьби проти всіляких підступів контрреволюції, для захисту інтересів робітничого класу за умов суворого контролю партії над її уповноваженими у складі цього уряду.

Важливе значення мала також резолюція «Про ставлення до селянського руху», в якій зазначалося, що соціал-демократія ставить своїм завданням якнайенергійнішу підтримку всіх революційних заходів селянства аж до конфіскації поміщицьких, казенних, церковних, монастирських та удільних земель. В цьому дістала конкретний вияв лінія більшовиків на союз робітничого класу з усім селянством у буржуазно-демократичній революції.

Оцінка характеру, рушійних сил і завдань першої російської революції III з'їздом РСДРП, розробка ним стратегії і тактики партії в революції — велика перемога творчого марксизму.

Меншовики на своїй Женевській конференції дотримувалися протилежних поглядів з цих питань. Вони вважали, що керівником першої російської революції, як і в ранніх буржуазних революціях у Європі, повинна бути ліберальна буржуазія, а пролетаріат має її підтримувати. Революція, на їх думку, закінчиться перемогою буржуазії. Меншовики заперечували революційні можливості селянства, виступали проти підготовки збройного повстання, вважаючи його стихійним процесом, проти участі соціал-демократії в тимчасовому уряді. Все це свідчило про нездатність меншовиків застосовувати принципи марксизму до конкретних умов. Їх тактична лінія зводила нанівець самостійну роль пролетаріату, прирікала його на роль пособника буржуазії.

Влітку 1905 р. вийшла книга В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», в якій пожедь партії теоретично обґрунтував тактичну лінію більшовиків і піддав нищівній критиці рішення Женевської конференції меншовиків. В. І. Ленін вперше в історії марксизму розробив питання про характер, рушійні сили, особливості й перспективи розвитку буржуазно-демократичної революції в епоху імперіалізму. Великим вкладом Володимира Ілліча в теорію і практику революційної боротьби є розробка ним теорії переростання цієї революції в соціалістичну. Проаналізувавши соціально-економічний розвиток Росії, В. І. Ленін дійшов висновку, що в країні наблизилися об'єк-

¹³ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978, т. 1, с. 109.

тивні передумови не лише для буржуазно-демократичної революції, а й для пролетарської. Тому робітничий клас і його партія після повалення самодержавства повинні продовжити стан революції і забезпечити її переростання в соціалістичну. «Повна перемога теперішньої революції, — підкреслював Володимир Ілліч, — буде кінцем демократичного перевороту і початком рішучої боротьби за соціалістичний переворот»¹⁴.

Із загальної оцінки характеру й рушійних сил першої російської революції як революції буржуазно-демократичної, вождем якої є пролетаріат, впливала ленінська ідея «лівого блоку». Ще напередодні революції в Росії намітились, а в ході її відкрито виступили на політичній арені три табори: урядовий, ліберально-буржуазний і революційно-демократичний. До третього табору входили всі ліві сили, які боролися проти царизму, — робітничий клас, селянство, дрібнобуржуазні верстви міського населення, демократична інтелігенція. Найпоследовнішою революційною силою був робітничий клас, який виступав гегемоном революційно-демократичного табору. Дрібнобуржуазні верстви населення, стихійно включаючись в боротьбу, виявляли непослідовність і хитання, не відрізняли лібералізму від демократії, опозиційності від революційності, нерідко потрапляли під вплив ліберальної буржуазії.

Основна суть «лівоблокістської» тактики полягала в тому, щоб одночасно із зміцненням єдності робітничого класу згуртовувати навколо нього всі революційні сили і створити широкий демократичний фронт для рішучого натиску на царизм. У революційній практиці ця тактика здійснювалася в різноманітних формах: створенні об'єднаних страйкових комітетів за участю більшовиків, меншовиків, бундівців та представників інших демократичних партій та груп, бойових угодах з есерами (наприклад, як під час грудневого повстання в Москві, на Донбасі), випуску лівими партіями спільних маніфестів і відозв («Фінансового маніфесту»), співробітництві в масових безпартійних організаціях (Залізничній, Учительській спілках та ін.). Найяскравіше тактика «лівого блоку» виявилася в діяльності Рад робітничих депутатів.

На основі рішень III з'їзду РСДРП більшовики розгорнули велику роботу в масах за дальше розгортання і поглиблення революції, піднесення селянського і національно-визвольного руху, залучення армії і флоту на бік пролетаріату. Для першої російської революції, як зазначав В. І. Ленін, було характерним хвилеподібне наростання революційних подій. Після січнево-лютевих страйків нова революційна хвиля почалася з першотравневих виступів пролетаріату країни. Напередодні свята міжнародної пролетарської солідарності Володимир Ілліч написав прокламацію «Перше травня», яка була видана від імені Бюро комітетів більшості й редакції газети «Вперед». «Готуйтеся ж до великого бою, товариші робітники, — говорилося в ній, — спиняйте фабрики і заводи 1-го травня або беріться до зброї відповідно до поради комітетів соціал-демократичної робітничої партії. Година повстання ще не пробіла, але вона вже не далеко»¹⁵. Листівка була передрукована місцевими соціал-демократичними комітетами, зокрема Бакинським, Катеринославським, Московським, Нижегородським, Ризьким та Терсько-Дагестанським, Рибінською групою РСДРП, і розповсюджувалася серед робітників. Першотравневі прокламації випустили й багато місцевих організацій РСДРП, зокрема на Україні — Миколаївський, Одеський комітети, Харківська група «Вперед», Луганська організація РСДРП¹⁶. Закличне слово більшовиків дістало гарячий відгук в серцях трудящих,

¹⁴ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції. — Повне збір. творів, т. 11, с. 113.

¹⁵ Ленін В. І. Перше травня. — Там же, т. 10, с. 78.

¹⁶ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.). — К., 1955, с. 102, 106, 115, 122, 127.

і в день міжнародної пролетарської солідарності страйкували 220 тис. робітників майже 200 міст Росії¹⁷.

Великий вплив на розвиток революційного руху в країні мав страйк в Іваново-Вознесенську, який розпочався 12 травня і тривав 72 дні. Цей виступ відзначався великою масовістю (припинили роботу 70 тис. пролетарів), тривалістю й організованістю. За направленням Московського комітету РСДРП у місто прибув М. В. Фрунзе. Він швидко завоював авторитет серед робітників. Для керівництва страйком було створено Раду уповноважених, яка фактично стала першою в Росії Радою робітничих депутатів.

У Лодзі в червні 1905 р. страйк, що почався там, переріс у збройне повстання. Три дні повсталі вели героїчні бої на барикадах, показавши, за висловом В. І. Леніна, «...не тільки новий зразок революційного ентузіазму і героїства, а й вищі форми боротьби»¹⁸.

Під впливом революційних виступів міського пролетаріату на боротьбу піднялося багатомільйонне селянство. Селянський рух охопив близько п'ятої частини повітів Європейської Росії¹⁹. Слідом за робітничим класом і селянством почали виступати солдати і матроси. 14 червня 1905 р. спалахнуло повстання на броненосці «Потемкин». Незважаючи на поразку, це повстання мало величезне значення. Воно знаменувало новий великий крок вперед у розвитку першої російської революції. «...Броненосець «Потемкин», — писав В. І. Ленін, — лишився непере-моженою територією революції і, хоч яка була б його доля, перед нами в наявності безсумнівний і дуже знаменний факт: спроба утворення ядра революційної армії»²⁰.

За таких умов, коли широкі народні маси піднялися на революційну боротьбу, царизм змушений був лавірувати. 6 серпня 1905 р. цар підписав маніфест про скликання булігінської Думи²¹. Це був маневр, розрахований на розкол революційних сил, на створення основи для угоди з буржуазією. Дума була не законодавчою, а дорадчою. Виборчих прав були позбавлені пролетаріат, сільська біднота, жінки, військово-вслужбовці, учнівська молодь, всі особи, молодші 25 років. В. І. Ленін визначив булігінську Думу як «...найзухваліше знущення з «народного представництва»²². Тому більшовики висунули й обґрунтували тактику її активного бойкоту. Ідею бойкоту булігінської Думи підтримали Соціал-демократія Польщі й Литви, латиські соціал-демократи, есери, дрібнобуржуазні націоналістичні партії, а також ліве крило буржуазного лібералізму в особі «Союзу спілок». Створився єдиний фронт революційних і частини опозиційних сил.

Таким чином, спроба царизму зупинити революційний рух не вдалася. У вересні 1905 р. його центром стає Москва. Тут виник загальний страйк. «Рух почався з Пітера, — відзначав В. І. Ленін, — обійшов по окраїнах усю Росію, мобілізував Ригу, Польщу, Одесу, Кавказ, і тепер пожар перекинувся на саме «серце» Росії»²³. На вулицях Москви проходили мітинги й демонстрації, відбувалися сутички робітників з поліцією та військами. Володимир Ілліч назвав ці події «спалахом повстання»²⁴.

¹⁷ История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1966, т. 2, с. 82.

¹⁸ Ленін В. І. Боротьба пролетаріату і холопство буржуазії.— Повне збір. творів, т. 10, с. 294.

¹⁹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 2, с. 86.

²⁰ Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд.— Повне збір. творів, т. 10, с. 320.

²¹ Государственная Дума в России в документах и материалах.— М., 1957, с. 30.

²² Ленін В. І. «Єднання царя з народом і народу з царем».— Повне збір. творів, т. 11, с. 172.

²³ Ленін В. І. Політичний страйк і вулична боротьба в Москві.— Там же, с. 334.

²⁴ Там же, с. 335.

Вересневі події в Москві були прологом Всеросійського жовтневого політичного страйку, який охопив майже 2 млн. чол. На Україні в жовтневі дні взяли участь у страйках понад 120 тис. чол.²⁵ «Всеросійський політичний страйк», — писав В. І. Ленін, — охопив на цей раз дійсно всю країну, об'єднавши в героїському піднесенні найбільш пригнобленого і найбільш передового класу *всі народи* проклятої «імперії» Російської»²⁶.

Скрізь трудящі висували революційні лозунги: «Геть булігінську Думу!», «Геть царський уряд!», «Хай живе збройне повстання!», «Хай живе тимчасовий революційний уряд!», «Хай живе демократична республіка!». Всюди страйк супроводжувався мітингами і демонстраціями, на вулицях виникали сутички з поліцією та військами (в Харкові, Одесі, Катеринославі, Ревелі, Саратові, Самарі та інших містах). Це був, за висловом В. І. Леніна, «небачений в світі всенародний страйк»²⁷, що об'єднав робітників усіх національностей, які своєю боротьбою підняли до політичної активності середні верстви міського населення.

Під впливом Всеросійського політичного страйку посилювався національно-визвольний рух народів країни, який був складовою частиною революції 1905—1907 рр. і розвивався у зв'язку з робітничим рухом. Більшовицька партія підтримувала національні вимоги, підкреслюючи, що вони можуть бути досягнуті за умови спільної боротьби всіх народів Росії. Соціал-демократичні комітети і групи у своїх листівках, поряд з лозунгами про повалення царизму і встановлення демократичної республіки, 8-годинний робочий день і конфіскацію поміщицького землеволодіння, включали вимоги рівноправності націй і вільного національного розвитку всіх трудящих країни. Поряд з цим викривалася шовіністична політика царизму, який організовував міжнародну ворожнечу, чорносотенні погроми.

В ході революції посилулись інтернаціональні зв'язки трудящих різних національностей, які всупереч політиці буржуазно-націоналістичних партій виступили єдиним фронтом. «П'ятий рік, — відзначав В. І. Ленін, — об'єднав робітників усіх націй Росії»²⁸. На деякий час була завойована свобода для національної преси. Так, у 1905—1907 рр., наприклад, на Україні виходили 21 газета і журнал українською мовою²⁹. Результатом спільної боротьби російського і фінського пролетаріату було те, що цар 22 жовтня 1905 р. підписав маніфест про автономію Фінляндії та надання її народові виборчого права і демократичних свобод.

Під могутнім натиском революційних сил царизм змушений був іти на поступки. 17 жовтня вийшов царський маніфест, в якому Микола II обіцяв запровадити політичні свободи у країні, скаликати законодавчу Думу й розширити коло виборців. У статті «Перша перемога революції» В. І. Ленін підкреслював, що поступки царя є дійсно величезною перемогою революції, але вона далеко ще не вирішує долі всієї справи свободи. Цар далеко ще не капітулював, самодержавство не перестало існувати, а тільки відступило і збирає свої сили. Тому революційному народові лишається розв'язати багато найсерйозніших бойових завдань, щоб довести революцію до дійсної і повної перемоги³⁰.

Ліберальна буржуазія радо зустріла маніфест і почала відкрито переходити в контрреволюційний табір, вважаючи, що її мети досягнуто

²⁵ Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр.—К., 1980, с. 44.

²⁶ Ленін В. І. Всеросійський політичний страйк.—Повне збір. творів, т. 12, с. 2.

²⁷ Ленін В. І. Перша перемога революції.—Там же, с. 24.

²⁸ Ленін В. І. До питання про національну політику.—Там же, т. 25, с. 69.

²⁹ Кизченко В. И. Первая российская революция и культурный процесс на Украине.—К., 1984, с. 56—87.

³⁰ Див.: Ленін В. І. Перша перемога революції.—Повне збір. творів, т. 12, с. 24.

і революція повинна бути закінчена. Маніфест із захопленням вітали меншовики, есери, українські буржуазно-націоналістичні партії.

Більшовики орієнтували маси на продовження боротьби, на підготовку до збройного повстання. 18 жовтня Центральний Комітет РСДРП опублікував революційний маніфест «До російського народу», в якому закликав «не вірити царському урядові й озброюватися, щоб силою відстояти свою свободу, тому що справжньої свободи царський уряд дати не може»³¹. Подібні листівки випустили місцеві соціал-демократичні організації, зокрема на Україні — більшовики Одеси й Харкова³².

В буремні жовтнєві дні виникли небачені раніше представницькі органи революційного народу — Ради робітничих депутатів, а подекуди — Ради солдатських і матроських депутатів, Ради селянських депутатів. Це було виявом революційної творчості трудящих мас. Як підкреслював В. І. Ленін, Ради не вигадані будь-якою партією, а виникли з ініціативи самих робітників і стали міцною опорою народної боротьби проти самодержавства³³.

У жовтні — грудні Ради були створені, крім Петербурга й Москви, більше ніж у 50 містах і робітничих селищах. На Україні ці органи функціонували в Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому та інших населених пунктах — усього 8 Рад, переважну більшість з яких очолювали більшовики³⁴. В. І. Ленін, більшовики розглядали Ради як органи збройного повстання і зародок тимчасового революційного уряду. Меншовики ж обмежували їх функції діяльністю як звичайних страйкових комітетів, що розглядали також трудові конфлікти між підприємцями і робітниками. Така позиція меншовиків впливала з їх загальної оцінки характеру і рушійних сил першої російської революції.

Ради стали прообразом Радянської влади, яка перемогла в жовтні 1917 р. «Геній Леніна, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії», — прозорливо побачив у них прообраз Радянської влади, державну форму диктатури пролетаріату. Велика Жовтнева соціалістична революція, історичний досвід РСРС цілком і повністю підтвердили життєву силу ленінського вчення про Ради, які є найбільш масовими органами справді народної влади, виявом справжньої демократії»³⁵.

Восени 1905 р. досяг свого апогею селянський рух, який охопив 240 повітів Європейської Росії, тобто половину їх загальної кількості (без Прибалтики і Кавказу). Одним із районів масового руху селян була Україна, де протягом вересня — грудня 1905 р. відбулося до 1900 їх виступів³⁶.

Всеросійський політичний страйк, наростання селянського руху, революційна агітація більшовиків — все це пробуджувало свідомість солдатів і матросів. Серед них посилювався масовий революційний рух. Найбільшими виступами в армії і флоті у той час були повстання в Кронштадті, Севастополі й Києві.

Настав грудень 1905 р., за висловом В. І. Леніна, — один з великих місяців першої російської революції³⁷. Як і раніше, основною фор-

³¹ Революция 1905—1907 гг. в России: Документы и материалы. Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 года.— М.—Л., 1955, ч. 1, с. 198.

³² Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), с. 292, 294.

³³ Див.: Ленін В. І. Надзвичайний всеросійський залізничний з'їзд.— Повне збір. творів, т. 35, с. 286.

³⁴ История Украинской ССР, т. 5, с. 125—127.

³⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.—К., 1982, т. 11, с. 462—463.

³⁶ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905—1907 рр., с. 206.

³⁷ Див.: Ленін В. І. Сучасне становище Росії і тактика робітничої партії.— Повне збір. творів, т. 12, с. 163.

мою революційного руху були страйки і демонстрації, але в багатьох місцях мирний страйк почав переростати у збройне повстання. Досвід боротьби попередніх місяців показав, що мирний страйк не може привести до повалення царизму. Більшовики, керуючись рішеннями III з'їзду РСДРП, провели велику ідейно-політичну й організаційно-технічну підготовку до збройного повстання. Для його успіху В. І. Ленін вважав необхідним створити революційну армію, основою якої повинні стати бойові робітничі дружини. Про необхідність їх якнайскорішої організації він писав у листі до Бойового комітету при Петербурзькому комітеті РСДРП³⁸. До революційної армії мали увійти також революційні частини старої армії, що повстали проти царизму, й озброєні загони селян. «Тільки найбільш смілива, широка організація такої армії, — відзначав Володимир Ілліч, — може бути прологом повстання»³⁹. Повернувшись у Росію на початку листопада, В. І. Ленін очолив діяльність партії по його підготовці.

Ініціативу збройного виступу проти царизму взяв на себе пролетаріат Москви, де був великий вплив більшовиків. 5 грудня 1905 р. відбулася загальноміська конференція більшовиків, яка прийняла рішення — розпочати 7 грудня загальний політичний страйк і перевести його у повстання. Її рішення підтримали в той же день (5 грудня) збори трудящих багатьох підприємств, а 6 грудня — і Рада робітничих депутатів. Таким своєрідним референдумом було поставлено на порядок денний збройний виступ пролетаріату. Це рішення спростовує вигадки буржуазної історіографії про те, нібито більшовики ледве не насильно «втягнули» робітників у повстання⁴⁰.

Політичний страйк у Москві, як і було намічено, розпочався 7 грудня. Тоді припинили роботу не менше 100 тис. трудівників різних підприємств, а наступного дня вже страйкували 150 тис. чол. Спочатку боротьба проходила в рамках мирного страйку, але вже 9 грудня він переріс у збройне повстання. Протягом 10 днів повсталі вели героїчну боротьбу проти сил контрреволюції. Найбільш уперті бої відбувалися в Рогозько-Симоновському районі, Замоскворіччі й особливо на Пресні.

Слідом за московськими робітниками проти царського самодержавства повстав пролетаріат інших міст і районів, зокрема Ростова-на-Дону, Новоросійська, Сочі, Нижнього Новгорода, Мотовилихи, Чити, Красноярська. Разом з російським робітничим класом виступили і пригноблені народи окраїн Росії — України, Польщі, Латвії, Естонії, Фінляндії та Грузії. Збройна боротьба на Україні розгорнулася в ряді міст, але особливо значні повстання відбулися в Катеринославській губернії, в межах якої знаходилися майже весь Донецький вугільний басейн і металургійна промисловість регіону.

Грудневе збройне повстання було найвищим етапом розвитку революції 1905—1907 рр. Після його поразки починається спад революційного руху. Останнім днем революції було 3 червня 1907 р., коли царизм розпустив II Думу, заарештував членів соціал-демократичної фракції й опублікував новий, ще більш реакційний виборчий закон. Третьочервневий державний переворот знаменував собою відкритий наступ реакції.

Незважаючи на поразку, перша російська революція не тільки відіграла величезну роль в історії нашої країни, а й мала всесвітньо-історичне значення. В ході її робітники і селяни збагатилися великим досвідом, який вони використали в наступній боротьбі проти царизму. «Кожний місяць цього періоду, — підкреслював В. І. Ленін, — дорівнював в розумінні навчання основам політичної науки — і мас і вождів,

³⁸ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 11, с. 319—321.

³⁹ Ленін В. І. Бойкот булгінської Думи і повстання.— Там же, с. 164.

⁴⁰ Критика основных концепций современной буржуазной историографии трех российских революций.— М., 1983, с. 48.

і класів і партій — рокові «мирного» «конституційного» розвитку. Без «генеральної репетиції» 1905 року перемога Жовтневої революції 1917 року була б неможлива»⁴¹.

Вперше в історії буржуазних революцій буржуазію завдяки діяльності більшовиків було усунено від керівництва боротьбою робітничих і селянських мас. Пролетаріат виступив як самостійна політична сила, як вождь усіх пригноблених трудящих у загальнодемократичному русі за соціальне і національне визволення. Революція показала всі класи та їх партії в дії, і народні маси могли робити висновки про них не за їх програмами, а за їх практичними ділами. Вона довела, зокрема, що буржуазний лібералізм відігравав в епоху імперіалізму контрреволюційну роль.

Перша російська революція справила величезний вплив на розвиток робітничого руху в країнах Західної Європи, національно-визвольної боротьби в колоніальних і залежних країнах. Вона розбудила Азію і завдала перших ударів колоніальній системі імперіалізму, під її впливом відбулися революції в Персії (Ірані), Туреччині та Китаї.

Революційний досвід 1905 — 1907 рр. — поєднання парламентських і непарламентських, легальних і нелегальних форм боротьби, залучення до революції селянства, середніх міських верств, демократичної інтелігенції, гегемонія пролетаріату в загальнодемократичному русі, роль його партії, ленінська тактика «лівого блоку» й ін. — має актуальне значення і на нинішньому етапі, коли робітничий клас в боротьбі за демократію, проти сил реакції, імперіалізму та війни згуртовує широкі маси і виступає прапорноносцем соціального прогресу.

А. Г. Михайлюк

ПЕРВАЯ НАРОДНАЯ РЕВОЛЮЦИЯ ЭПОХИ ИМПЕРИАЛИЗМА

Резюме

В статье на основе ленинской концепции освещаются узловые вопросы первой российской революции — предпосылки и характер, особенности, движущие силы и перспективы развития. Характеризуются ее основные периоды и события — революционное движение весной и летом 1905 г., Всероссийская политическая стачка в октябре, декабрьское вооруженное восстание, национально-освободительное движение, деятельность большевистских организаций. Разоблачаются оппортунистическая тактика меньшевиков, контрреволюционная сущность либерализма. В статье приводится материал, характеризующий размах революционной борьбы на Украине.

⁴¹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне збір. творів, т. 41, с. 9.

Л. І. ІЛЮШИНА (Одеса), А. І. КОРМИЧ (Одеса)

ТАКТИКА БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ ЩОДО СЕРЕДНІХ МІСЬКИХ ВЕРСТВ

Антиімперіалістична боротьба в сучасних умовах вимагає єдності дій усіх лівих сил, зацікавлених у ліквідації насильства та експлуатації — неминучих наслідків державно-монополістичної стадії капіталізму. Робітничий клас та його авангард — комуністичні партії — залучають у її ході на свій бік широкі демократичні верстви населення,

в тому числі й середні міські, питома вага і роль яких нині у суспільстві постійно зростають¹.

Розв'язуючи завдання формування політичної армії демократичної революції, компартії неминуче звертаються до багатого історичного досвіду, нагромадженого світовим комуністичним рухом, і насамперед до досвіду більшовицької партії в здійсненні лєнінської тактики «лівого блоку» у боротьбі за демократію. Найважливішим етапом втілення в життя цієї тактики, яка полягала не лише у зміцненні союзу пролетаріату й селянства, а й в завоюванні на бік робітничого класу демократичних верств міського населення, була революція 1905—1907 рр. — перша народна революція епохи імперіалізму.

Досвід більшовицької партії переконливо свідчить, що, по-перше, в епоху імперіалізму пролетаріат стає гегемоном загальнодемократичного руху й може вести за собою у революційній боротьбі середні верстви; по-друге, він дає можливість глибоко науково і аргументовано викривати буржуазних фальсифікаторів, які перекручують тактику більшовицької партії в демократичній революції, місце та роль різних класів і верств у визвольному русі.

Актуальність і значущість проблеми формування політичної армії демократичної революції посилюють інтерес дослідників до питань стратегії й тактики більшовицької партії в ній, гегемонії пролетаріату, розстановки класових сил на політичній арені Росії, а також ряду інших проблем, які дають ключ до розуміння позиції більшовиків щодо демократичних верств трудящих міста, їх місця і ролі в революції. Вони розкриваються у багатьох колективних та індивідуальних працях. Водночас у радянській історіографії є ряд досліджень, присвячених безпосередньо революційному рухові демократичних міських верств, у тому числі інтелігенції, студентства, службовців тощо². Їх автори висвітлюють такі важливі питання, як склад, становище, політична орієнтація цих верств, дають характеристику їх професійного руху, показують зв'язок революційних виступів з боротьбою робітничого класу Росії. Слід при цьому зауважити, що більшість з них не ставили своєю метою дати глибокий аналіз змісту, форм і методів роботи більшовицьких організацій серед непролетарських верств трудящих міста. Крім того, написані переважно на загальноросійському матеріалі, названі дослідження не розкривають специфіки становища цих верств в окремих національних районах, у тому числі на Україні, і, як наслідок, не показують особливостей діяльності місцевих більшовицьких організацій у їх середовищі.

¹ Див.: Международное Совещание коммунистических и рабочих партий: Документы и материалы. Москва. 5—17 июня 1969 г.— М., 1969, с. 308, 310.

² Ерман Л. К. Участие демократической интеллигенции в стачечном и профсоюзном движении (1905—1907 гг.).— М., 1955.— 56 с.; Слонимская И. А. Медицинские работники в революции 1905—1907 гг.— М., 1955.— 52 с.; Ерман Л. К. Интеллигенция в первой русской революции.— М., 1966.— 373 с.; Лебедев В. Н. Участие работников связи в революционном движении в России.— М., 1967.— 80 с.; Ониани В. С. Большевицкая партия и интеллигенция в первой русской революции.— Тбилиси, 1970.— 447 с.; Иванов А. Е. Университеты России в 1905 г.— Исторические записки, т. 88. М., 1971.— с. 114—129; Гусятников П. С. Революционное студенческое движение в России. 1899—1907.— М., 1971.— 264 с.; Пешников В. В. В. И. Ленин и студенческое движение в России.— М., 1973.— 102 с.; Пушкарёва И. М. Железнодорожники России в буржуазно-демократических революциях.— М., 1975.— 390 с.; Павлов Д. І. Революційні виступи учнівської молоді на початку ХХ ст.— УІЖ, 1975, № 1.— с. 77—81; Иванова Н., Шелохаев В. Борьба российского пролетариата за демократические слои города.— В кн.: Революция 1905—1907 гг. в России и ее всемирно-историческое значение. М., 1976.— с. 55—67; Борьба за массы в трех революциях в России: Пролетариат и средние городские слои.— М., 1981.— 303 с.; Олесич Н. Я. В. И. Ленин и революционное студенчество.— М., 1982.— 254 с.; Солдатенко В. Ф., Полохало В. І. В. І. Ленін про тактику більшовиків щодо міських середніх верств у буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях.— УІЖ, 1983, № 4, с. 50—62; Степанович Є. П. Про участь демократичного студентства вищих спеціальних навчальних закладів України в революції 1905—1907 рр.— УІЖ, 1984, № 3, с. 121—127; та ін.

В працях, присвячених інтелігенції, немає поділу на сільську й міську. А це дуже важливо для визначення її кількісного складу. У ряді випадків дослідники необгрунтовано відносять до інтелігенції окремі професійні групи службовців, зокрема поштово-телеграфних, становище, світогляд і характер вимог яких потребують особливого підходу. Разом з тим, ще не всі категорії та професійні групи службовців стали об'єктами вивчення. Дослідники зосереджують увагу, головним чином, на залізничниках та працівниках пошти, телеграфу й торгівлі. Поза полем їх зору залишається участь у революційному русі ремісників та кустарів. Таким чином, існує настійна потреба в створенні узагальнюючих праць, де б об'єктом вивчення була всебічна діяльність більшовиків по завоюванню середніх верств на бік пролетаріату в революції. Яскравим прикладом революційної тактики пролетарської партії щодо демократичних верств міста може служити діяльність більшовиків України у 1905—1907 рр.

Робітничий клас в період буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. у Росії був, як підкреслював В. І. Ленін, центром притягання всієї взагалі демократії³. Це підвищувало вимоги до керівництва масовим революційним рухом з боку пролетарської партії. Революція була практичною перевіркою наукових стратегії і тактики більшовизму. Революційний курс більшовиків послідовно стверджувався в непримиренній боротьбі з реформістською лінією меншовиків.

При розв'язанні завдань розширення соціальної бази революції найважливішими елементами стратегії пролетарської партії були: забезпечення керівної ролі робітничого класу, зміцнення його союзу з селянством та іншими демократичними верствами трудящих, ізоляція угодовської ліберальної буржуазії. Все це було спрямоване на досягнення головних стратегічних цілей — повалення самодержавства, знищення залишків кріпосництва, проголошення демократичної республіки. Для цього більшовики згуртовували трудящі маси.

Головними тактичними настановами партії для реалізації висунутих завдань були: перехід від масових політичних страйків до збройного повстання і створення тимчасового революційного уряду як органу революційно-демократичної диктатури пролетаріату й селянства. Ці загальні стратегічні і тактичні принципи діяльності більшовиків, визначені рішеннями II—V з'їздів РСДРП, іншими важливими документами партії періоду першої російської революції, повною мірою застосовувалися й щодо середніх міських верств. Багатогранна пропагандистсько-агітаційна та організаторська робота більшовиків серед них була спрямована на те, щоб посилити об'єктивні передумови їх участі в революційній боротьбі на боці робітничого класу впливом суб'єктивних факторів. Основними напрямками ідейно-політичного впливу більшовиків на непролетарські верстви трудящих міста були: відрив їх від буржуазного лібералізму, викриття непослідовності і обмеженості дрібнобуржуазної ідеології, проведення пролетарської лінії в цьому середовищі.

Важливість боротьби за середні верстви визначалася, насамперед, значною питомою вагою їх у складі міського населення. Так, за нашими підрахунками, зробленими на основі перепису населення Російської імперії 1897 р., в містах дев'яти українських губерній у сфері охорони здоров'я були зайняті 13 590 чол., юридичною діяльністю займалися 2425 чол., навчально-виховною — 21 893, наукою, літературою і мистецтвом — 3988; на залізницях працювали 17 150 чол.; у торгівлі — 176 628, серед них найманий персонал становив 130 700 чол.; у поштово-телеграфному відомстві налічувалося 5005 чол., в громадських і становах установах — 5767 чол., у кредитних та комерційних—3270 чол. Ці

³ Див.: Ленін В. І. Політичні партії за 5 років Третьої думи.— Повне зібр. творів, т. 21, с. 164—165.

цифри, які, безумовно, зазнали певних змін до 1905 р., свідчать, що, по-перше, середні верстви становили істотну частину міського населення і тому не могли перебувати поза увагою політичних партій. По-друге, з розвитком капіталізму не тільки зростала чисельність, а й збільшувалася роль цих верств у політичному і економічному житті суспільства. Це поставило перед пролетарською партією завдання не допустити переходу демократичних верств до реакційного урядового табору, відірвати їх від буржуазного лібералізму, довести їм непослідовність і обмеженість дрібнобуржуазної ідеології й повести за робітничим класом. Можливість розв'язання такого завдання впливала з неоднорідності складу, проміжного становища цих верств у соціально-класовій структурі тогочасного суспільства.

Всі ці фактори враховувалися більшовицькими організаціями України, які диференційовано підходили до непролетарських елементів трудящих міста уже напередодні першої революції, а також у період її наростання в січні — вересні 1905 р. При цьому вони керувалися ленінськими вказівками про те, що залучення на свій бік всіх чесних борців проти самодержавства, яких би поглядів вони не дотримувалися і до яких би класів не належали, об'єднання їх під прапором пролетаріату, є насущним завданням більшовицької партії з перших кроків її діяльності⁴.

Важливу роль у поступовому переході середніх верств від стихійних форм протесту до організованої політичної боротьби відіграла пропагандистсько-агітаційна робота більшовиків, зокрема, їхні виступи на масових мітингах і зборах з участю інтелігенції, службовців, міської дрібної буржуазії та студентства; розповсюдження в їх середовищі марксистської літератури, більшовицьких листівок і газет; проведення політичних рефератів і організація політичних бірж для представників різних верств, у тому числі й середніх. Ця робота тісно поєднувалася з організаторською діяльністю, спрямованою на координацію революційних виступів середніх верств з робітничим рухом. Цього більшовики досягали шляхом забезпечення участі демократичних верств у мітингах, демонстраціях та страйках; створення в їхньому середовищі соціал-демократичних груп, гуртків та профспілок і в процесі роботи в існуючих професійних, кооперативних, просвітительських та інших організаціях; залучення представників непролетарських елементів трудящих міста до вступу в більшовицькі організації на місцях і проведення у їх складі широкої агітації, до участі в збиранні коштів на потреби організацій та утримання явок.

Робота більшовицьких організацій по згуртуванню демократичних верств навколо пролетаріату та ізоляції їх від ліберальної буржуазії в період наростання революції особливо активізувалася після третього з'їзду РСДРП. В його рішеннях було визначено місце демократичних елементів у революційному таборі, перспективу перетворення їх в активних учасників боротьби проти самодержавства під керівництвом робітничого класу⁵. Всім своїм змістом рішення з'їзду націлювали партію на розгортання систематичної ідейної та організаційної роботи з середніми верствами.

Водночас у рішеннях з'їзду було доведено неспроможність опортуністичної тактики меншовиків, розрахованої на «координацію дій»

⁴ Див.: Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів.— Повне зібр. творів; т. 2, с. 431—432; Протест російських соціал-демократів.— Там же, т. 4, с. 163; Ленін В. І. Проект заяви редакції «Искры» і «Зари».— Там же, с. 317; Ленін В. І. Земська кампанія і план «Искры».— Там же, т. 9, с. 74; Ленін В. І. Доповідь про об'єднаний з'їзд РСДРП (Лист до петербурзьких робітників).— Там же, т. 13, с. 42.

⁵ Див.: Третій съезд РСДРП. Апрель—май 1905 г.: Протоколы.— М., 1959, с. 107—108, 125.

пролетаріату з ліберальною буржуазією. Вона базувалася на антинаукових тезах про те, що метою пролетаріату є економічна боротьба, що керівна роль належить буржуазії, яка й веде політичну боротьбу, і до неї переходить влада у разі перемоги. Завдання ж робітничого класу полягає в підтримці буржуазії, оскільки союз пролетаріату з селянством та іншими демократичними верствами трудящих меншовики вважали неможливим. Така тактика впливала з неправильної оцінки місця і ролі класів та соціальних прошарків у демократичній революції. Так, ставлення меншовиків до непролетарських верств трудящих міста визначалося їх твердженням, що міські середні й дрібнобуржуазні верстви цілком йшли в фарватері ліберальної ідеології⁶. Вважаючи інтелігенцію й студентство найбільш революційною силою, а ремісників — чорнотенними елементами і т. д., меншовики заперечували будь-який зв'язок руху демократичних верств з боротьбою робітничого класу⁷, а отже, не допускали й думки про роботу пролетарської партії з ними.

На противагу опортуністам більшовики активно працювали з непролетарськими елементами трудящих міста. При комітетах РСДРП Катеринослава, Одеси, Луганська ними було створено громадські або інтелігентські секції, агітаторські центри й пропагандистські колегії, соціал-демократичні клуби. У Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі та інших містах діяли соціал-демократичні гуртки й групи, до яких входили інтелігенція та студенти. Більшовики керували створенням соціал-демократичних профспілок, зокрема, робітників і службовців Південно-Західної залізниці, заводських службовців Катеринослава. Поступово вони розширювали свій вплив на середні верстви міста, вели їх за робітничим класом⁸. Діяльну участь у роботі з ними брали такі більшовики, як О. Г. Шліхтер, Г. М. Кржижановський, Л. М. Скорняков, М. П. Козиренко — у Києві, К. О. Левицький — в Одесі, С. І. Гопнер — в Катеринославі, Ф. А. Сергєєв — у Харкові та багато інших.

Вагомим результатом багатогранної пропагандистсько-агітаційної і організаторської роботи більшовиків було те, що до осені 1905 р. революційний рух середніх верств став масовим, зріс рівень свідомості й політичної активності всіх їхніх представників, які пройшли складний шлях від петицій з економічними вимогами до страйків з політичними лозунгами. Це дістало яскравий вияв у виступах демократичних верств на знак солідарності з робітниками в січні 1905 р., у засудженні ними царського маніфесту 18 лютого, в участі у травневих страйках трудящих і т. д.

Однак найбільш активно завдання, сформульоване В. І. Леніним (рішуче залучати до революційної боротьби буржуазну демократію, яка починає переходити на бік пролетаріату і виступає опозиційно щодо великого капіталу⁹), розв'язувалося в період найвищого піднесення ре-

⁶ Див.: Дан Ф. Очерк политической эволюции буржуазных элементов городского населения. — В кн.: Общественное движение в России в начале XX века. СПб., 1910, т. II, ч. 2, с. 110.

⁷ Див.: Там же, с. 124; Маевский Е. Общая картина движения. — Там же, ч. I, с. 60.

⁸ Листовки большевистских организаций в первой русской революции (1905—1907 гг.). — М., 1955, т. I, с. 300; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907). — Киев, 1955, с. 165—168; Революция 1905—1907 гг. в России. Начало революции: Док. и материалы. — М., 1955, с. 714; Революция 1905—1907 гг. на Украине: Сб. документов и материалов. — Киев, 1955, т. 2, ч. 1, с. 63, 65; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, спр. 293, арк. 1; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 202, спр. 1916, арк. 2—2 зв.

⁹ Див.: Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве. — Повне збір. творів, т. I, с. 421; Ленін В. І. Кустарний перепис 1894/95 року в Пермській губернії і загальні питання «кустарної» промисловості. — Там же, т. 2, с. 308; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. — Там же, т. 3, с. 319.

волюції — у жовтні — грудні 1905 р. На цьому етапі більшовники використовували весь арсенал форм і методів пропагандистсько-агітаційної й організаторської роботи в масах. Саме в цей час відбулося чітке розмежування непролетарських елементів, завершилася еволюція форм боротьби і зміна характеру вимог демократичних верств, найбільш послідовно здійснювалася координація їхніх дій з робітничим класом.

Величезним революціонізуючим фактором для середніх міських верств став Всеросійський жовтневий політичний страйк, який підняв на боротьбу, як відзначав В. І. Ленін, півмільйона фабричних робітників, кілька сот тисяч залізничників, поштово-телеграфних службовців та ін. і паралізував силу уряду¹⁰. Залучення до участі в ньому непролетарських елементів трудящих міста було однією із специфічних форм організаторської роботи більшовиків на даному етапі. Серед 2 млн. страйкарів у жовтні разом з фабрично-заводським пролетаріатом виступили 700 тис. залізничників, сотні тисяч службовців державних установ, торговельних закладів та учнів¹¹.

На Україні страйк почався 10 жовтня і протягом трьох днів охопив більшість станцій Катерининської, Південно-Західної, Курсько-Харково-Севастопольської, Харково-Миколаївської, Московсько-Киево-Воронезької, Києво-Полтавської, Південно-Східної залізниць¹². Вирішальну роль у цьому відіграло керівництво більшовицьких організацій, які користувалися великим впливом серед залізничників, а також діяльністю створених ними соціал-демократичних профспілок, гуртків та груп. Успішно розв'язуючи завдання політичного виховання залізничників, більшовики добивалися всемірного посилення їх впливу на маси службовців на залізницях, що сприяло координації революційних виступів усіх зайнятих на цьому важливому для Росії засобі сполучення. Водночас, щоб надати рухові найбільшого розмаху і масовості, вони вміло втілювали в життя ленінську тактику «лівого блоку», йдучи на компроміс з есерівським керівництвом Всеросійської залізничної спілки та членами її відділень на місцях.

На заклик більшовиків виступи залізничників були підтримані заводськими робітниками, а згодом інтелігенцією, студентством, різними професійними групами службовців¹³. В результаті вже 11—12 жовтня страйки в Катеринославі, Києві, Харкові та інших містах стали загальними. Виступи залізничних службовців Києва очолили, зокрема, більшовики О. Г. Шліхтер та Г. М. Кржижановський, студентів Харкова — Д. М. Бассалиго¹⁴. Вони прагнули спрямувати рух у революційне русло, добивалися органічного зв'язку його з революційною боротьбою робітничого класу. Організуючи демонстрації, проводячи мітинги, більшовики роз'яснювали масам непролетарських елементів політичне становище в країні, виступали ініціаторами створення страйкових комітетів, збирання коштів на зброю. Вся ця робота була підпорядкована головній меті — узгодити дії демократичних верств і робітників. У своїх зверненнях до непролетарських елементів вони закликали їх приєднатися

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне зібр. творів, т. 30, с. 303.

¹¹ История Коммунистической партии Советского Союза в шести томах.— М., 1966, т. 2, с. 97.

¹² Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы: Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 г.— М.— Л., 1955, ч. I, с. 166, 212, 213, 215, 219, 226, 274, 275, 336, 337; ч. II, с. 95, 118; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, спр. 316, арк. 1а; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ, 1905, спр. 2555, ч. 1, арк. 160, 161; ЦДІА УРСР, ф. 1598, оп. 1, спр. 361, арк. 1.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 1, спр. 230, арк. 10; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 49, арк. 11; Катеринославщина в революції 1905—1907 гг.— Днепропетровск, 1975, с. 167—169.

¹⁴ Див.: Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років.— К., 1975, с. 96.

до робітничого класу, який боровся за повалення самодержавства і завоювання справжніх свобод для народу¹⁵.

Результатом проведеної більшовиками пропагандистсько-агітаційної та організаторської роботи була участь у революційній боротьбі представників усіх прошарків демократичних верств трудящих міста¹⁶. Наприклад, у списках активних учасників жовтневого страйку на залізницях, складених департаментом поліції, крім робітників, значилися прізвища інженерів, конторників, телеграфістів, службовців нижчих рангів тощо.

Під час страйку поштово-телеграфних службовців Київ і Харків фактично були ізольовані від зовнішнього світу. У Києві до страйкарів приєдналися прикажчики і фармацевти. Торговельні службовці підтримали страйки в Житомирі, Ровно та Миргороді. У Катеринославі на барикади вийшли ремісники. В мітингах і демонстраціях робітників брала участь учнівська молодь Катеринослава, Харкова, Києва, Одеси. Учні вступали до озброєних робітничих загонів, споруджували барикади. Мали місце неодноразові сутички з поліцією. Припинялася робота установ, магазинів, ремісничих майстерень. Рух мав яскраво виражений політичний характер. Його учасники виступали за повалення самодержавства й забезпечення демократичних свобод.

Важливу роль у завоюванні середніх міських верств на бік робітничого класу в той момент відіграло викриття більшовиками маневру царського уряду, що намагався спинити дальший розвиток революції деякими поступками. 17 жовтня цар видав маніфест, який містив у собі демагогічні обіцянки демократичних перетворень. Однакові оцінки цього кроку царизму стали своєрідним вододілом між найбільш непослідовною частиною буржуазної демократії, що була схильна до компромісу з самодержавством і йшла в фарватері буржуазного лібералізму, та дійсно демократичними елементами, які підтримували робітничий клас та його партію. Більшість непролетарських елементів не виявила довіри обіцянкам царизму і підтвердила свою рішучість продовжувати боротьбу на боці пролетаріату. Це було результатом роз'яснювальної роботи більшовиків. Так, тільки Одеський комітет РСДРП протягом жовтня видав кілька листівок («До революційного народу!», «До всіх громадян!» та ін.), у яких викривався маніфест і містився заклик до всіх трудящих посилювати страйкову боротьбу й готуватися до повстання. Одеські більшовики провели ряд масових мітингів протесту проти брехливих обіцянок царизму¹⁷. Повсюдно — на мітингах і зборах, у листівках і газетах, під час дискусій і рефератів — більшовики викривали справжню суть політики царизму; показували ворожість ліберальної буржуазії, яка, діставши доступ до державного управління, оголосила відкриту війну революційному народу; підкреслювали обмеженість дрібнобуржуазних партій меншовиків і есерів, які вважали маніфест повною перемогою революції.

Щоб досягти успіхів у боротьбі за демократичні верстви міста, більшовики України мали розв'язати ще одне складне завдання — не допустити поширення впливу буржуазно-націоналістичних партій у їх се-

¹⁵ Листовки большевистских организаций в первой русской революции (1905—1907 гг.).— М., 1956, ч. II, с. 452; Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. 1, с. 418.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, спр. 36, арк. 12; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 202, спр. 2456, т. 1, ч. 1, арк. 8, 38, 51, 52, 54, 56, 57, 60, 71; ф. 6822, оп. 1, спр. 77, арк. 3; ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 648, арк. 2; ф. 442, оп. 855, спр. 397, ч. 1, арк. 2, 89, 99, 104, 106; Новая жизнь, 1905, 29 окт.; Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. 1, с. 414, 452, 461, 466, 479.

¹⁷ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 1, спр. 721, арк. 58 (Спогади Л. Г. Ханіна); Листовки большевистских организаций..., ч. II, с. 455; Хроника революционных событий на Одессчине в годы первой русской революции 1905—1907 гг.— Одесса, 1976, с. 88.

редовищі. Неоднорідність складу, дрібнобуржуазну ідеологію непролетарських елементів буржуазно-націоналістичні партії — РУП, УДП та інші — намагалися використати у своїх корисливих цілях — відвернути маси від революції, перешкодити розвитку збройного повстання на Україні. Більшовики нещадно боролися з ними. Так, активна робота в цьому плані проводилася в Харкові, де Ф. А. Сергеев (Артем) організував виступи більшовиків на політичних мітингах і зборах. Більшовики посилено пропагували лозунг збройного повстання проти царизму, єдності дій трудящих багатонаціональної Росії¹⁸.

Політика більшовиків сприяла консолідації всіх революційних сил, переходу на їх бік найширших народних мас. Жовтневий виступ пролетаріату та його союзників підняв на активну політичну боротьбу навіть найбільш інертні групи демократичних верств — поштово-телеграфних службовців. Їх листопадовий страйк, писала більшовицька газета «Новая жизнь», вписав яскраву сторінку в історію російської революції¹⁹. Він продемонстрував зрілість організованість і свідомість цієї категорії демократичних верств, поступове звільнення їх від дрібнобуржуазних ілюзій, зміцнення зв'язків з робітничим рухом і контактів з більшовиками. На Україні страйк почався 15 листопада й охопив у ряді міст понад 80% чиновників та близько 70% нижчих службовців²⁰. Там, де вплив більшовиків був особливо сильним, страйки поштово-телеграфних службовців відзначалися організованістю й значною тривалістю. Наприклад, в Одесі їх підтримала Рада робітничих депутатів²¹. Підтриманий робітниками міста, страйк тривав до 14 грудня, і власті змушені були піти на поступки. Значний вплив на хід страйку поштово-телеграфних службовців справила більшовицька Рада робітничих депутатів Катеринослава, де виступ тривав до 17 грудня²². В тісному зв'язку з робітничим рухом розвивалася й боротьба поштово-телеграфних службовців Харкова. За ініціативою Ф. А. Сергеева та Д. М. Бассалиги робітники активно підтримали страйкарів, що значно посилило їх рішучість і віру в успіх²³. Підтвердженням посилення впливу більшовиків на розвиток революційного руху була активна участь багатьох страйкарів у грудневому збройному виступі харківських робітників. Пліч-о-пліч з ними 12 грудня 1905 р. на барикадах заводу Гельферіх-Саде стояли й поштово-телеграфні службовці²⁴.

У грудні 1905 р. за більшовиками, за робітничим класом пішла найбільш передова, найбільш свідома частина непролетарських верств. Це був найважливіший підсумок усієї агітаційно-пропагандистської і організаторської роботи партії пролетаріату. Важливими засобами політичного виховання мас у період найвищого піднесення революції були листівки²⁵ й легальна більшовицька преса, насамперед, газета «Новая жизнь». Її адресатами стали численні представники інтелігенції, службовців, студентства Києва, Одеси, Катеринослава, інших міст²⁶.

¹⁸ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 30, арк. 40.

¹⁹ Дня.: Новая жизнь, 1905, 23 нояб.

²⁰ Підраховано за матеріалами фондів ЦДАЖР СРСР, ЦДІА УРСР, а також опублікованих джерел.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 6871, оп. 1, спр. 11, арк. 37; Базилевич К. В. Основные моменты продвижения работников связи в 1905—1906 годах.— М., 1926, с. 39.

²² Революция 1905—1907 гг. в России: Документы и материалы. Высший подъем революции 1905—1907 гг. Вооруженные восстания. Ноябрь—декабрь 1905 г.— М., 1955, ч. I, с. 60; М., 1956, ч. III, кн. I, с. 41, 44.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 6871, оп. 1, спр. 69, арк. 7—10; ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 71, арк. 1, 4; Ермаков Л. К. Участие демократической интеллигенции в стачечном и профсоюзном движении (1905—1907 гг.), с. 45—46.

²⁴ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 111, арк. 5.

²⁵ Листовки большевистских организаций..., ч. II, с. 470; Листовки большевиков Украины..., с. 316.

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 434, оп. 1, спр. 2, арк. 3, 5, 64; спр. 4, арк. 1.

Готуючись до збройного повстання, більшовики посилили роботу серед усіх верств населення. Будучи ініціаторами створення бойових дружин і загонів народної міліції, організації закупівлі й виготовлення зброї, вони повсюдно залучали до цієї роботи поряд з робітниками представників міських демократичних верств²⁷. Зростанню політичної свідомості й активності останніх сприяла й безперервна діяльність більшовиків у професійних спілках — відділеннях Всеросійської залізничної та Всеросійської поштово-телеграфної спілок, профорганізаціях прикажчиків, конторників, ремісників. Значну роль у завоюванні середніх верств відіграли страйкові й розпорядчі комітети і, особливо, Ради робітничих депутатів — політичні організації, в діяльності яких найбільш яскраво втілювалася в життя тактика «лівого блоку» в соціальному та партійному аспектах. Частина демократичних верств міського населення стала на шлях відкритої збройної боротьби проти самодержавства, підтримала лозунг пролетарської партії, зокрема в Харкові, Олександрівську, на Катерининській залізниці, в Донбасі. У Горлівці, наприклад, за участь у бою — найбільшій події донецького повстання — властями були засуджені 3 телеграфісти, 3 штейгери, 2 лікарі, інженер, фельдшер і конторник. На Катерининській залізниці перед судом поставили 77 представників інтелігенції та службовців²⁸.

Таким чином, здійснюючи «лівоблокістську» тактику, що виражалася формулою «нарізно йти, разом бити», більшовики подавали руку всім, хто йшов на відкритий бій з царизмом. Політичну армію демократичної революції вони продовжували формувати і в наступний період — на етапі її спаду в 1906—1907 рр. При цьому враховувався досвід попередньої діяльності й відповідно змінювалися акценти в тактичних прийомах і методах. Зокрема, для зміцнення зв'язків партії з масами більшовики активно використовували надане законом від 4 березня 1906 р. право легального існування профспілок та кампанію по виборах до I й II Державних дум. Вони відстоювали необхідність партійного керівництва профспілками і добивалися найтіснішого зв'язку з ними. В результаті здійсненої роботи ряд профоб'єднань інтелігенції, службовців, ремісників визнав важливу роль страйків, виступив за об'єднання з «лівими силами», взяв разом з робітниками активну участь у революційних виступах²⁹.

Безустанно борючись за вплив на маси, більшовики широко практикували проведення зборів, мітингів і дискусій, посилено розповсюджували нелегальну пресу й марксистську літературу. Вишукувалися і нові форми роботи, які сприяли зміцненню єдності дій демократичних верств міського населення та пролетаріату, що склалася в період піднесення революції. Однією з них було створення вузлових бюро РСДРП. Так, опорною базою більшовиків у Києві і на великих станціях Південно-Західної залізниці стало Вузлове бюро РСДРП, створене в квітні 1906 р. У Катеринославі й Харкові діяли вузлові залізничні комітети. Районну залізничну парторганізацію було створено в Одесі³⁰.

Зміцнюючи зв'язки з масами, більшовики України керували проведенням політичних кампаній, зокрема з нагоди роковин 9 січня, організацією першотравневих виступів трудящих, бойкотом I та участю у виборах II Державних дум. У ході цієї роботи вони нещадно бороли-

²⁷ Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях. / Авт. кол. П. М. Шморгун, П. Л. Варгатюк та ін. — К., 1976, с. 33.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 6865, оп. 1, спр. 142, арк. 435—449; Революція 1905—1907 годов в России: Высший подъем революции..., ч. III, кн. 1, с. 157.

²⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 493, оп. 1, спр. 7, арк. 1, 4; ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 3, спр. 445, арк. 21, 23, 25, 30, 35.

³⁰ Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років, с. 160; Из истории рабочего класса и революционного движения. — М., 1958, с. 23, 283—284, 275—295.

ся проти партій ліберального табору, викриваючи їхню замасковану реакційну суть та дрібнобуржуазні конституційні ілюзії, боролися проти есерів, меншовиків, буржуазних націоналістів, бундівців, зриваючи намагання обмежити рух демократичних верств легальними мирними формами або штовхнути його на авантюристичний сектантський терористичний шлях³¹.

В результаті і на цьому етапі революції частина демократичних верств продовжувала йти за робітничим класом, підтримуючи більшовицькі лозунги повалення самодержавства і встановлення демократичної республіки. Не припинялися страйки, політичні сходки тощо³². І хоча в цілому революційна активність непролетарських елементів була нижчою, ніж у попередній період, в чому проявилася половинчатість їхньої політичної позиції, все ж масову участь демократичних верств у професійному русі й економічних страйках слід розцінювати як успіх діяльності більшовицьких організацій серед них.

Отже, у 1905—1907 рр. пройшли практичну перевірку основні принципи науково обґрунтованих стратегії і тактики більшовицької партії. Її організації, успішно втілюючи в життя гнучку політику «лівого блоку», формували політичну армію демократичної революції, однією із складових частин якої були й непролетарські верстви трудящих міст. З метою розширення соціальної бази революції вони вступали в тимчасові угоди з дрібнобуржуазними партіями та організаціями, що мали певний вплив серед непролетарських мас, не припиняючи при цьому викривати обмеженість і непослідовність їхніх позицій. Враховуючи специфіку соціально-політичного й економічного становища середніх верств, більшовики використовували багатий арсенал форм та методів пропагандистсько-агітаційної і організаторської роботи, що сприяло підвищенню рівня політичної свідомості, революційної активності й організованості мас, посиленню координації їх дій з боротьбою робітничого класу. Досвід у здійсненні тактики щодо середніх міських верств у період першої російської революції був використаний більшовицькою партією в її наступній діяльності.

Л. И. Илюшина, А. И. Кормич

ТАКТИКА БОЛЬШЕВИКОВ УКРАИНЫ ПО ОТНОШЕНИЮ К СРЕДНИМ ГОРОДСКИМ СЛОЯМ

Резюме

В статье освещаются основные направления, особенности, формы и методы работы большевиков Украины среди непролетарских слоев городского населения, раскрывается роль объективных факторов в их революционизировании, а также вовлечение этих слоев в политическую армию демократической революции.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 948, ч. 1, арк. 6, 9; ф. 318, оп. 1, спр. 1487, арк. 2; ф. 385, оп. 1, спр. 2061, арк. 31, 32, 38.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 3, спр. 37, арк. 78; ЦДІА УРСР, ф. 335, оп. 1, спр. 33, арк. 35; Харківський обласний державний архів, ф. 3, оп. 287, спр. 1206, арк. 16, 38, 49, 52.

Методологія та методика історичних досліджень

М. Ю. РАКОВСЬКИЙ (Одеса)

СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ ЯК НАУКИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У схвалених квітневим (1984 р.) Пленумом ЦК КПРС «Основних напрямках реформи загальноосвітньої та професійної школи» особлива увага приділяється комуністичному вихованню молоді, формуванню її активної життєвої позиції, посиленню світоглядної спрямованості викладання різних предметів. Розв'язання цього важливого завдання неможливе без глибокого вивчення історії.

В сучасних умовах особливе значення мають методологічна спрямованість історичної науки, її соціальна функція. Автори праць, присвячених питанням методології історичної науки, сформулювали і деталізували принципи об'єктивності та наукового історизму¹. Однак завжди слід враховувати, що єдиною методологічною основою радянської історичної науки є марксизм-ленінізм — вчення, завдяки якому вона стала дієвою силою соціального прогресу. Діалектична єдність марксистсько-ленінської теорії та методів наукового дослідження зумовлює розвиток вітчизняної історії як науки.

Щоб зрозуміти соціальну функцію історичної науки, необхідно насамперед визначити, якими потребами соціальної системи вона викликана, яке місце займає і яку роль відіграє в житті суспільства. Історичне пізнання в цілому і вітчизняна історія як наука, зокрема, задовольняють такі соціальні потреби: вироблення класової самосвідомості та її складової частини — непримиренності до класових ворогів; саме цим і пояснюється потреба в класовому вихованні трудящих, тобто опануванні світоглядом передового класу — робітничого класу — марксистсько-ленінським світоглядом (виховна функція); розуміння соціальних процесів сучасності, передбачення майбутнього, тобто прогностичний компонент соціальної функції історичної науки, і, нарешті, її гносеологічний компонент.

Отже, йдеться про те, що вивчення вітчизняної історії, зокрема об'єктивних закономірностей суспільного розвитку нашої Батьківщини, є фундаментом для виховання радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Зростання значення методологічних принципів і соціальної функції історичної науки на сучасному етапі пояснюється, по-перше, дальшим підвищенням її ролі в розв'язанні вузлових проблем стратегії партії, що впливають насамперед із завдань удосконалення системи розвинутого соціалізму.

По-друге, в умовах розгортання науково-технічної революції відбувається процес інтеграції та спеціалізації науки, що вимагає чіткої методологічної спрямованості, вдосконалення методів історичного дослідження для аналізу складних сучасних явищ і процесів.

По-третє, різке загострення боротьби між світом соціалізму і капіталізму в умовах напруженої міжнародної обстановки зумовлює наші непримиренні позиції в боротьбі проти буржуазної ідеології, коли немає і бути не може політичних компромісів. У зв'язку з цим зростає необхідність творчого оволодіння марксистсько-ленінською ідейною спадщиною як методологічною основою історичної науки, її розвитку в партійних документах, виступах керівників партії та уряду, про що пере-

¹ Жуков Е. М. Очерки методологии истории. М., 1980.— 247 с.; Ракитов А. И. Историческое познание. М., 1982.— 304 с. та ін.

конливо свідчать матеріали червневого, грудневого (1983 р.), лютневого і квітневого (1984 р.) Пленумів ЦК КПРС.

До того ж слід враховувати той факт, що нині буржуазна історіографія переживає глибоку кризу. Її представники замість наукового аналізу певних історичних подій грубо фальсифікують їх або дають їм суб'єктивні оцінки. Саме про них писав В. І. Ленін у статті «Карл Маркс»: «Домарксівська «соціологія» та історіографія в *крайньому* разі давали нагромадження сирових фактів, уривково набраних, і зображення окремих сторін історичного процесу»².

Основоположники марксизму виробили науковий метод дослідження, що ґрунтувався насамперед на діалектико-матеріалістичному розумінні історії. Майстерно застосовувавши його до російської дійсності, В. І. Ленін водночас рішуче боровся як проти фактологізму і «повзучого» емпіризму, так і проти абстрактно-соціологічних схем. Історичне дослідження, на його думку, повинно складатися з двох компонентів: міцного фактичного фундаменту і глибокого теоретичного осмислення, узагальнення конкретно-історичного матеріалу. Володимир Ілліч, як відомо, був рішучим противником так званого «ілюстративного» методу вивчення історичних фактів. Слід «...брати не окремі факти, — писав він у статті «Статистика і соціологія», — а *всю сукупність* фактів, які стосуються даного питання, без єдиного винятку...»³.

Історична наука в цілому і вітчизняна історія, зокрема, мають велику доказову силу, однак докази повинні ґрунтуватися на взаємозв'язку фактів, певному методологічному аспекті їх аналізу, правильній інтерпретації. Лише тоді, як учив В. І. Ленін, факти будуть «...не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ»⁴.

Глибокий аналіз економіки і соціальних процесів, проблеми періодизації, вся концепція історичного розвитку нашої країни пройняті духом партійності та історизму. У партійних документах з ідеологічних питань велика увага приділяється класовому аналізу явищ і процесів суспільного життя. Саме завдяки цьому можна розглядати кризу призм класових відносин складні явища історичної дійсності та провідні тенденції суспільного розвитку. Радянській історичній науці чужі прояви національної обмеженості, їй притаманне розуміння і розкриття ролі нашого народу в долі світової цивілізації та культури, на чому акцентує увагу партія. Виховання почуття загальнонаціональної гордості за шлях, пройдений нашим народом, — важлива соціальна функція вітчизняної історії.

Перемога соціалістичної революції відіграла вирішальну роль у перетворенні колишньої царської Росії — тюрми народів — на братерську співдружність вільних народів, зв'язаних між собою багатосторонніми історичними узами, які створили єдиний інтернаціональний фронт. Виник патріотизм найвищого типу — радянський патріотизм. Беззавітна любов радянського народу до своєї Вітчизни, безмежна відданість соціалістичному ладу, вірність ідеям Комуністичної партії — це і є найвища форма патріотизму, його якісно новий тип. Зародилися й нові національні відносини.

Радянський патріотизм органічно злився з соціалістичним інтернаціоналізмом. На всіх етапах розвитку радянського суспільства любов до соціалістичної Батьківщини нерозривно поєднувалася з глибокими почуттями дружби і братерства народів нашої країни. Поступово сформувалося нове ідейне і духовне обличчя радянської людини, виявилася сила наступності передових традицій нашого народу, що мають велике значення для патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 26, с. 50.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 30, с. 330—331.

⁴ Там же, с. 330.

В світлі матеріалів XXVI з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК КПРС зростає значення вітчизняної історії. Глибоке вивчення революційних, бойових і трудових традицій нашого народу — складова частина її соціальної функції. В преамбулі Конституції СРСР констатується, що радянський народ керується ідеями наукового комунізму і зберігає вірність своїм революційним традиціям. У партійних документах неодноразово підкреслювалося, що для основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР також характерний принцип наступності традицій.

При дослідженні проблеми революційних традицій можна, на наш погляд, виділити три аспекти. По-перше, розкриття тих якостей нашого народу, які дали йому можливість стати піонером прогресивного історичного розвитку і здійснити небачені раніше революційні перетворення. По-друге, зростання ролі традицій на сучасному етапі, коли робітничий клас СРСР став провідною силою нової соціальної та інтернаціональної спільності — радянського народу. По-третє, міжнародний аспект проблеми, тобто значення передових традицій, які стимулюють розвиток революційного процесу і сприяють звуженню сфери імперіалістичного панування.

Ще К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтували наукові основи вчення про революційні традиції пролетаріату, проголосивши його могильником буржуазії та творцем нового суспільного і державного ладу — соціалізму. В. І. Ленін збагатив це вчення новими висновками і положеннями. Вже у ленінській періодизації визвольного руху в Росії, в оцінці його трьох етапів — дворянського, революційно-демократичного і пролетарського — закладено принципи історичної наступності революційних традицій⁵.

У ході революційного руху на міцному фундаменті марксизму в Росії була створена В. І. Леніним партія нового типу. Відтоді повною мірою виявилися революційні якості російського робітничого класу.

З точки зору соціальної функції вітчизняної історії питання періодизації становлення і розвитку революційних традицій нашого народу надзвичайно важливі. Щодо цього слід завжди керуватися основоположними ленінськими методологічними вказівками. Зокрема, в праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» він розкрив передісторію революційних традицій, їх джерела, зазначаючи, що марксизм вистрадалий у Росії⁶.

На основі ленінської концепції основних етапів історії більшовизму умовно можна показати процес становлення і розвитку революційних традицій російського робітничого класу — авангарду визвольного руху, оскільки цей процес нерозривно зв'язаний з діяльністю партії по революційному вихованню мас. 60-і роки XIX ст. — початок XX ст. — це період, коли відбувався процес політичного та революційного становлення пролетаріату, час створення перших пролетарських організацій — марксистських гуртків, що поклали початок з'єднанню марксизму з масовим робітничим рухом, а також створення робітничої марксистської партії нового типу. Це положення глибоко і всебічно розвинуте в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП»⁷.

Дальший розвиток революційних традицій зв'язаний із закономірностями та особливостями класової боротьби в епоху імперіалізму, з створенням політичної армії революції в Росії, коли пролетаріат проявив себе як гегемон.

Особливо слід виділити період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли з особливою силою виявили-

⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 21, с. 243—249; т. 25, с. 90—98.

⁶ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 7.

⁷ Радянська Україна, 1983, 5 квіт.

ся такі якості робітничого класу, як організованість, свідомість, колективізм, інтернаціоналізм. Революційні традиції знайшли вияв насамперед у тому, що пролетаріат, незважаючи на об'єктивні труднощі боротьби і діяльність дрібнобуржуазних партій, був головною рушійною силою соціалістичної революції, що зумовило її перемогу, тріумфальну ходу Радянської влади по всій країні, здійснення в найкоротший строк соціалістичних перетворень.

З перемогою Великого Жовтня розпочався якісно новий ступінь у розвитку революційних традицій робітничого класу. Їх дальша періодизація тісно зв'язана з основними етапами побудови соціалістичного суспільства в СРСР. У сучасну епоху однією з найважливіших особливостей традицій робітничого класу в умовах зрілого соціалізму є їх переростання в загальнонародні. Цей закономірний процес зумовлюється не тільки тим, що названі традиції — найпередовіші, а й тим, що вони самі по собі є втіленням всенародної творчості. Конкретно-історичне розкриття цього положення — важливе завдання соціальної функції вітчизняної історії.

Виступаючи на Всеармійській нараді секретарів комсомольських організацій 28 травня 1984 р., Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко, наголошуючи на значенні героїчних традицій нашого народу часів громадянської та Великої Вітчизняної воєн, зазначав, що для всіх поколінь радянських людей вони завжди служитимуть надихаючим прикладом вірності патріотичному обов'язку. «Слід, — підкреслював він, — з ще більшою наполегливістю виховувати у молоді почуття любові до Батьківщини і ненависті до її ворогів, високу політичну, класову пильність, постійну готовність до подвигу»^{7а}. Це — важлива складова частина соціальної функції радянської історичної науки.

Як відомо, буржуазні фальсифікатори історії намагаються всіляко спотворити роль нашого народу в світовій історії, значення його революційних традицій. Зокрема, деякі з них піднімають на щит «доктрину відсталості» російського робітничого класу, нашого народу⁸. Це, по суті, суміш меншовицьких, троцькістських суджень, модернізованих на сучасний лад. Таким чином робиться невдала спроба «довести», нібито радянський народ завжди потребував культуррегерської місії європейських народів.

Інший напрям розумувань буржуазних політологів, тісно зв'язаний з попереднім, — пропаганда так званої «теорії партії»⁹. Її суть полягає в тому, щоб обґрунтувати ідею про волюнтаристський шлях створення КПРС. Мета буржуазних горе-теоретиків ясна — скомпрометувати більшовизм, применшити роль пролетаріату — головної рушійної сили соціалістичної революції. Прибічники подібних версій силкуються також показати партію в ролі диктатора, «довести», що історія розвивається не за Марксом, і спалювати його спадщину¹⁰.

^{7а} Радянська Україна, 1984, 29 трав.

⁸ Игрицкий Ю. В. Мифы буржуазной историографии и реальность истории. Современная американская и английская буржуазная историография Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1974. — 271 с.; Великий Октябрь, рабочий класс и современная буржуазная историография. М., 1977. — 127 с.; Исторический опыт Великого Октября и критика буржуазной историографии. М., 1977. — 375 с.; Фриденлендер Д. Карл Маркс и общественное развитие России. — Коммунист, 1983, № 10, с. 31—42 та ін.

⁹ Марушкин Б. И., Иоффе Г. З., Романовский Н. В. Три революции в России и буржуазная историография. М., 1977. — 279 с.; Романовский Н. В. Критика фальсификаций роли ленинской партии в трех революциях. М., 1979. — 284 с.; Яковлев Г. А. Правда и ложь о рабочем классе. Критика современной буржуазной историографии Англии и США о роли пролетариата в Февральской и Великой Октябрьской социалистической революциях. М., 1978. — 200 с.

¹⁰ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983. — 29 с.; Саков М. Проблема собственности в еконо-

Слід вказати на ще один напрям спроб буржуазних політологів дискредитувати революційні традиції робітничого класу Росії — шляхом вип'ячування його «селянського» походження. По суті, йдеться про гальванізацію меншовицьких концепцій про те, що робітничий клас не був виразником інтересів більшості населення країни.

В. І. Ленін, викриваючи спекулятивний характер поглядів про «незрілість» робітничого класу, неодноразово підкреслював, що російський пролетаріат, незважаючи на його відносну нечисленність, уже на початку XX ст. відігравав провідну роль у революційній боротьбі¹¹.

Дослідження історії зародження і розвитку революційних традицій дає можливість зрозуміти провідну роль радянського робітничого класу на всіх етапах будівництва соціалізму в нашій країні, їх перетворення на бойові традиції в роки Великої Вітчизняної війни й на трудові традиції в сучасний період.

Розкриваючи суть передових, прогресивних традицій, радянські історики водночас ведуть активну боротьбу проти консервативних, віджилих традицій. Це також входить у соціальну функцію історичної науки. Слід завжди враховувати ленінське положення про те, що необхідно відчувати при оцінці традицій почуття нового. Вказуючи на вміння марксистів поєднувати вірність традиціям з почуттям нового, він писав: «Той же Маркс, який так високо цінував революційні традиції і неблаганно бичував ренегатське чи філістерське ставлення до них, вимагав водночас умінь *мислити* від революціонерів, умінь *аналізувати* умови застосування старих прийомів боротьби, а не просто повторювати відомі лозунги»¹².

Соціально-виховна функція радянської історичної науки вимагає на основі історичних фактів формувати в свідомості людей повагу до передових і прогресивних традицій і разом з тим виявляти все застаріле, що не відповідає сучасним завданням, звиряти свої буденні справи з найвищими ідеалами, борючись проти будь-яких проявів дрібнобуржуазних, міщанських, приватновласницьких поглядів і традицій. У цьому плані вітчизняна історія є могутньою ідейною зброєю партії в комуністичному вихованні трудящих на традиціях радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, вихованні дружби народів, їх згуртованості в боротьбі за високі ідеали людства.

Основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс приділяли особливе значення історичній науці. «Ми знаємо тільки одну єдину науку, науку історії»¹³, — писали вони.

Наше минуле — це не просто час, який уже пройшов, а початок шляху, йдучи по якому наш народ досяг таких небачених звершень, які вражають світ. Створюючи перше в історії комуністичне суспільство, радянські люди справедливо пишаються своїм героїчним минулим, великими досягненнями країни в будівництві нового ладу.

В партійних документах неодноразово вказувалося на необхідність зміцнення зв'язку вивчення історії з життям, з практикою. XXVI з'їзд партії, наступні Пленуми ЦК КПРС закликали істориків глибше вивчати явища суспільного життя, сміливіше і творчо висвітлювати досвід боротьби мас за революційну перебудову суспільства, активніше допомагати партії в проведенні ідеологічної роботи, сприяти формуванню

мическом мире.— Коммунист, 1983, № 4; Егоров А. Могучее оружие научного познания и революционного действия.— Коммунист, 1983, № 5; Косолапов Р. Маркс современен всегда.— Коммунист, 1983, № 7; Холл Г. Э. Карл Маркс и современное революционное движение.— Коммунист, 1983, № 14.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 37, 41; т. 19, с. 398, 402—406.

¹² Ленін В. І. Проти бойкоту (з заміток с.-д. публіциста).— Повне збір. творів, т. 16, с. 25—26.

¹³ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейербаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків.— Твори, т. 3, с. 16.

нової людини. У промові на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР, присвяченому її 50-річчю, товариш К. У. Черненко висунув надзвичайно важливі положення про значення радянської історичної науки на сучасному етапі. «Важливим інструментом виховання громадянськості, радянського патріотизму, інтернаціоналізму було і залишається виховання історією»¹⁴, — зазначив він. Далі товариш К. У. Черненко вказав, що говорити про минуле необхідно серйозно, зважено, з позицій марксистсько-ленінського світогляду, неухильно дотримуючись класово-партійного підходу до висвітлення історичних фактів і подій, не переписуючи і не підчищаючи історію. Ці вказівки стосуються дослідників усіх періодів вітчизняної історії, однак особливо історії радянського суспільства, органічно поєднаної з сучасним життям нашого народу, з практикою комуністичного будівництва.

Зв'язок вітчизняної історії з життям безмежний. Минуле не відокремлене «китайською» стіною від сучасності. Вивчаючи минуле, наша наука служить сучасному і майбутньому. В цьому виявляється нерозривний зв'язок між ґносеологічною, виховною, прогностичною функціями історії як науки та її соціальним змістом, соціальною функцією, що включає всі ці поняття.

Радянські історики завжди переконливо викривали вигадки буржуазних фальсифікаторів. Завдяки цьому наша наука перебуває на передньому краї боротьби з ворожою ідеологією. Це є однією з форм зв'язку історії з сучасним життям. Виховання радянських людей як свідомих творців історії на кращих традиціях минулого і сучасності, формування їх марксистсько-ленінського світогляду постійно перебувають у центрі уваги дослідників вітчизняної історії — важливої галузі історичної науки.

Марксистсько-ленінське розуміння місця і ролі радянського народу в житті людства докорінно відрізняється від уявлень про нього буржуазних фальсифікаторів. Найбільш характерним для всіх буржуазних «теорій» з цього питання є нерозуміння їх авторами об'єктивних законів історії, намагання всіляко очорнити традиції радянського робітничого класу, применшити роль нашої країни в долі світу.

Новоявлені «пророки» не є новаторами в прагненні очорнити революційну роль нашого народу. Ще в 1907 р. В. І. Ленін у статті «Проти бойкоту» писав про те, що одне з наших завдань — дбайливо оберігати революційні традиції, культивувати їх, очищати від ліберальних та опортуністичних нашарувань¹⁵.

Революційні, бойові, трудові традиції — не мертвий капітал. Їх роль у комуністичному вихованні трудящих й надалі зростатиме. На цьому знову наголошувалося в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років».

Борючись з традиціями, що залишилися в спадщину від старого світу, — користолюбством, приватновласницькою ідеологією, несумлінним ставленням до праці тощо, вітчизняна історія як наука утверджує і розкриває ті традиції, які відповідають природі нашого ладу, характеру народу, допомагають розв'язувати масштабні завдання внутрішньої та зовнішньої політики Радянської держави. Виховання на передових традиціях допомагає юнакам і дівчатам ще більше любити свою Батьківщину. Розв'язання цього завдання входить до соціальної функції вітчизняної історії.

Однією з основних складових частин комуністичного виховання є підготовка людини до трудової діяльності, виховання в неї поваги до праці. На цьому особливо наголошувалося в документах, присвяче-

¹⁴ Радянська Україна, 1984, 26 верес.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 16, с. 22.

них реформі загальноосвітньої та професійної школи, що відкриває новий етап у розвитку народної освіти в нашій країні. І тут вітчизняна історія відіграє величезне значення. Дослідники показують велич трудових подвигів мільйонів радянських людей, романтику їх праці, непорушну дружбу народів СРСР.

Дуже великою є роль вітчизняної історії в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих. Цей аспект важливий з огляду на значення радянської науки в справі формування марксистсько-ленінського світогляду людей, боротьби з буржуазною ідеологією. Загальновідомо, що багато різних радянознавчих «центрів» зводять численні наклепи на адресу нашого народу, його героїчних традицій і насамперед досвіду революційного перетворення світу. Цим самим вони виконують соціальне замовлення панівних класів імперіалістичних держав.

Сучасні події переконливо свідчать про торжество ідей Великого Жовтня, успіхи країни соціалістичної співдружності, вплив Радянської держави на хід світової історії. Прості люди всієї планети, численні друзі СРСР за кордоном з глибоким задоволенням сприймають досягнення першої на землі Країни Рад, вірної принципам пролетарського інтернаціоналізму, курсу миру і розрядки міжнародної напруженості. Фальсифікаторам історії не вдається спростувати той незаперечний факт, що з часу перемоги Жовтневої революції радянський народ прокладає шлях боротьби за мир і соціальний прогрес. Сучасна дійсність повністю підтверджує слова В. І. Леніна про те, що «...за наші погляди вступається сама історія...»¹⁶.

Розкрити незаперечні переваги соціалізму перед капіталізмом, показати науковсу обґрунтованість марксистсько-ленінських ідей про історичну немінучість і прогресивний характер перебудови світу на соціалістичних засадах — таким є ключовий напрям соціальної функції історичної науки, зокрема її складової частини — вітчизняної історії. Історія соціалістичного і комуністичного будівництва, вся практика реального соціалізму дають щодо цього надзвичайно цінний матеріал.

Вітчизняна історія на конкретних фактах розкриває динамізм нашої суспільної та державної системи, постійний розвиток і вдосконалення соціалістичної демократії, велику роботу партії, спрямовану на вдосконалення законодавства, зміцнення законності та правопорядку, створення умов для всебічного розвитку політичної та трудової ініціативи радянських людей.

Важливим об'єктом історичної науки є вивчення природи соціалістичного інтернаціоналізму. Соціалістичні країни не тільки показали зразок розв'язання національного питання, а й утвердили новий тип відносин між суверенними державами. На основі соціалістичного інтернаціоналізму, рівноправ'я і товариської взаємодопомоги будувалися і успішно розвиваються всебічне економічне, політичне співробітництво братніх країн, їх взаємодія при захисті революційних завоювань. Розкриття всіх цих проблем становить зміст соціальної функції радянської історичної науки.

В матеріалах лютогого і квітневого (1984 р.) Пленумів ЦК КПРС, виступах на них Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша К. У. Черненко акцентується увага на необхідності дослідження теоретико-методологічних проблем історичної науки, розкриття історичної наступності політики нашої партії, взаємозв'язку між історичним ретроспектом і сучасністю, підвищенні наукового рівня викриття ідейно-теоретичних і методологічних основ реакційної буржуазної історіографії тощо. Розширення фронту наукової діяльності, посилення науково-популяризаторської роботи, використання всьо-

¹⁶ Ленін В. І. Наші завдання і Рада робітничих депутатів.— Повне збір. творів, т. 12, с. 59.

го арсеналу форм і засобів впливу на умн і свідомість радянських людей сприятиме розв'язанню цих завдань.

Перебуваючи на передових рубежах ідеологічної боротьби в умовах проголошеного Сполученими Штатами «хрестового походу» проти СРСР, радянська історична наука утверджує історичний оптимізм, переконливо доводить, що сучасне і майбутнє належать силам миру і соціального прогресу.

М. Е. Раковский

СОЦИАЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ КАК НАУКИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Резюме

В решениях XXVI съезда КПСС, последующих пленумов ЦК партии указывается на возрастание роли советской исторической науки, в частности ее составной части — отечественной истории, в формировании марксистско-ленинского мировоззрения трудящихся, усилении борьбы с буржуазной идеологией, разоблачении фальсификаторов прошлого. Это прежде всего определяет социальную функцию отечественной истории как науки, ее место и роль в патриотическом и интернациональном воспитании советских людей на революционных, боевых и трудовых традициях Коммунистической партии и нашего народа.

* * *

О. Л. ВОВК (Київ)

УНІАТСЬКА КЛЕРИКАЛЬНА РЕАКЦІЯ — ЗНАРЯДДЯ АНТИКОМУНІЗМУ

Імперіалістична реакція докладає багато зусиль для зменшення впливу держав соціалістичної співдружності на хід міжнародних подій. При цьому вона покладає великі надії на антикомуністичну діяльність реакційних клерикалів. Адже з появою на авансцені міжнародної арени ідеології робітничого класу — марксизму клерикалізм, тобто намагання церкви відігравати вирішальну роль в усіх сферах суспільно-політичного життя, набув чітко вираженого антикомуністичного характеру. В міру поширення і втілення в життя марксистсько-ленінських ідей, зростання авторитету комуністичних партій серед широких народних мас посилювалася її активність церковників. Фактично клерикалізм трансформувався в окремішній підрозділ антикомунізму — цієї головної ідейно-політичної зброї імперіалізму¹, яка стала інструментом підхльостування гонки озброєнь, знаряддям боротьби не тільки проти СРСР та інших країн соціалістичної співдружності, а й проти всіх миролюбних сил.

Клерикальний антикомунізм — це насамперед намагання реакційних сил перетворити релігійні почуття на активний інструмент боротьби проти теорії і практики революційного перетворення світу². Розглядаючи віруючих як об'єкт антикомуністичної пропаганди, клерикали водночас спрямовують отруйне вістря церковної демагогії про

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 45.

² Кантеров Й. Я. Клерикальный антикоммунизм. М., 1979, с. 3.

ти широких кіл світової громадськості, зокрема населення соціалістичних країн. У даному випадку релігійна фразеологія необхідна їм для маскування політичної суті тих чи інших антикомуністичних дій, надання їм «нейтрального», «надпартійного» вигляду.

Питома вага релігійної пропаганди на Радянський Союз та інші соціалістичні країни, ідеологічних і політичних диверсій клерикального антикомунізму в загальному обсязі антикомуністичних акцій рік у рік збільшується. «Численні ідеологічні центри імперіалізму, — підкреслював у доповіді на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, — намагаються не тільки підтримувати, а й насаджувати релігійність, надати їй антирадянської, націоналістичної спрямованості. Особлива ставка робиться на релігійних екстремістів. Одночасно поширюються вигадки про «порушення свободи совісті в СРСР»³.

Певне місце в ідеологічних і політичних диверсіях клерикального антикомунізму відводиться так званій Українській католицькій церкві (під цією помпезною назвою приховуються жалюгідні рештки колишньої греко-католицької (уніатської) церкви Західної України) та українським буржуазно-націоналістичним негодиткам, що отаборилися на Заході. Як відомо, уніатська церква виникла наприкінці XVI ст. в результаті підписання в 1596 р. Брестської унії між верхівкою православної церкви на загарбаних Польщею українських і білоруських землях та папським Римом. Згідно з її умовами за православними спочатку залишалися їхні обряди, однак вони мали визнати зверхність римського папи і католицьку догматику (згідно з визначенням Тридентського собору).

Папство розглядало унію як засіб поступового окатоличення східнослов'янських народів, яке, за розрахунками польської шляхти, сприяло б також їхньому ополяченню і тим самим зміцненню Речі Посполитої.

Слід зазначити, що правителі Австрії також розраховували скористатися унією як засобом зміцнення свого панування над українським населенням південно-західного передгір'я Карпат — православними віруючими, які населяли долини Тиси, Латориці та Ужа. 24 квітня 1646 р., тобто через півстоліття після підписання Брестської унії, юрисдикція якої поширювалася в основному на західноукраїнські землі, керівництво католицької церкви разом з правителями Австрії нав'язало українському населенню на Закарпатті Ужгородську унію⁴. Після її укладення було створено Мукачівську греко-католицьку єпархію. За визначенням М. М. Болдижар, Ужгородська унія — це окремий, самостійний, незалежний від Брестської унії акт, підписаний у результаті підступних дій папства в союзі з панівними класами Австрії та Угорського королівства, спрямованих на поневолення українського населення південно-західного передгір'я Карпат⁵. Наголошуємо на цьому, бо деякі автори неправомерно ототожнюють уніатські церкви Західної України і Закарпаття. Насправді ж Брестська унія ніколи не поширювалася на українське населення за Карпатами⁶. Навіть нині зарубіжні рештки Ужгородської унії категорично виступають проти об'єднання з УКЦ — залишками Брестської унії. В цій статті йдеться лише про антирадянську діяльність закордонної ієрархії колишньої уніатської церкви Західної України.

Населення українських і білоруських земель чинило відчайдушний опір насильницькому запровадженню унії, цілком справедливо

³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року, К., 1983, с. 57.

⁴ Детальніше про Ужгородську унію див.: Болдижар М. М. Антинародна діяльність уніатської церкви. На матеріалах Ужгородської унії. Львів, 1980. — 200 с.

⁵ Там же, с. 5.

⁶ Там же, с. 6.

важаючи уніатство засобом національного і соціального гноблення. Уніатська церква існувала лише на тих українських землях, які були загарбані Австро-Угорською імперією, шляхетською Польщею тощо. Однак, як тільки ці землі звільнялися від загарбників, уніатська церква, що існувала там, розпадалася.

В березні 1946 р. у Львові відбувся останній собор греко-католицької церкви Західної України, на якому віруючі та чесні, патріотично настроєні священнослужителі, обурені профашистською політикою Ватикану в передвоєнні та воєнні роки, його настановами вірно служити гітлерівським окупантам, прийняли рішення про розрив з папським Римом. Так у західних областях України перестала існувати греко-католицька церква. І лише її зарубіжні парафії, підбурювані реакційними колами католицизму та українськими буржуазними націоналістами, відмовилися виконати рішення Львівського собору і продовжують функціонувати як Українська католицька церква (УКЦ) в тих капіталістичних країнах, де проживають українські емігранти та їх нащадки. Протягом тривалого часу (до смерті у вересні 1984 р.) очолював УКЦ колишній фашистський прихвостень кардинал Й. Сліпий, а нині — єпископ М. Любачівський, який у перші повоєнні роки здійснював «духовну опіку» над українськими буржуазними націоналістами — гітлерівськими прислужниками, що перебували тоді в таборах для переміщених осіб.

Слід відзначити традиційно тісний зв'язок ідеології і практики українського буржуазного націоналізму з ідеологією та діяльністю уніатської церкви. Одними з причин виникнення уніатсько-націоналістичного альянсу є їхня спільна орієнтація на імперіалістичний Захід, антикомуністична політика папства, значний вплив католицької церкви на зовнішню і внутрішню політику ряду капіталістичних країн.

Існують й інші причини тісного союзу між уніатськими клерикалами і буржуазно-націоналістичними ідеологами та політиканами. Як зазначає дослідниця взаємовідносин між уніатством і націоналізмом Н. В. Возняк, уніатська церква, визнавши основні догмати католицизму, сприйняла і католицьку концепцію національного питання. Однак в уніатській ідеології ця концепція внаслідок конкретних умов, зокрема класових інтересів української буржуазії, є дещо специфічною. На відміну від римсько-католицької церкви, уніатство і теоретично, і практично найтісніше зв'язане саме з національним фактором. Це зумовлено тим, що національне питання було однією з центральних проблем суспільно-політичного розвитку дореволюційної України, де боротьба за соціальне визволення тісно перепліталася з боротьбою проти національного гноблення⁷.

Українські буржуазні націоналісти і уніатські клерикали завжди наголошували на єдності своїх цілей і поглядів. «Націоналізм і католицизм,— писав ще в 30-х роках ХХ ст. уніатський священник М. Конрад,— близькі ідеалізмом і активізмом. Націоналізм і клерикалізм — це могутні спільники в боротьбі з лібералізмом і соціалізмом... Сучасний католицький і націоналістичний рух є найновішим хрестовим походом. Меч і хрест — ось надія народів і людства на краще завтра»⁸. Альянс уніатства з українським буржуазним націоналізмом не обмежувався лише ідейно-політичним аспектом, а й знаходив вияв в організаційній сфері.

Нині клерикально-націоналістичні верховоди докладають багато зусиль для консолідації уніатства за кордоном та відновлення греко-католицької церкви на Україні. З цією метою, зокрема, на шпальтах католицької та клерикально-націоналістичної преси постійно вміщуються матеріали, які мають «засвідчити», що уніатська церква начеб-

⁷ Возняк Н. В. Їх справжнє обличчя. Ужгород, 1974, с. 47.

⁸ Там же, с. 51—52.

то була «національною церквою України», а католицька релігія — «спокоєвічною» релігією всіх українців. Проте ці фальсифікаторські твердження не витримують критики. По-перше, тому, що уніатство завжди було знаряддям чужоземних гнобителів, а по-друге, навіть у період свого найбільшого поширення уніатська церква ніколи не охоплювала всього чи більшості українського населення⁹.

Греко-католицька (уніатська) церква продовжує існувати за кордоном лише завдяки матеріальній і політичній підтримці світової реакції, зокрема папства, яке виношує плани використати уніатську ієрархію та націоналістичних найманців як знаряддя для окатоличення слов'янського Сходу. Значну допомогу УКЦ одержує і від різних реакційних фондів, міжнародних католицьких організацій, інших клерикально-політичних кіл, які використовують фальшиву тезу про «насиллиницьку ліквідацію уніатської церкви в СРСР» в своїх намаганнях дискредитувати політику КПРС і Радянського уряду щодо віруючих та релігії з метою дальшого нагнітання антирадянської істерії.

Виконуючи завдання реакційних організацій Заходу, в тому числі спецслужб імперіалістичних держав, уніатсько-націоналістична агентура докладає відчайдушних зусиль, щоб відшукати своїх одумців у нашій країні, насамперед серед колишніх прихильників уніатської церкви. Для цього, а також для ведення антирадянської підвальної діяльності в СРСР засилаються клерикальні та клерикально-націоналістичні емісари. Закордонна уніатська ієрархія не шкодує сил і коштів для поширення брудних наклепів на радянську дійсність, благословляє націоналістів на службу іноземним розвідкам. Провідне місце в цій далекій від церковних справ діяльності, безсумнівно, належало кардиналові Сліпому¹⁰.

В той же час уніатські ієрархи відверто претендують на роль ідейних патхенників і наставників емігрантських реакційних організацій, всіляко намагаються об'єднати вже давно пересварених між собою націоналістичних отаманів на спільній платформі антикомунізму.

Уніатсько-націоналістичні найманці використовуються світовою реакцією також для тиску на окремих поміркованих релігійних діячів та організації Заходу, щоб штовхнути їх на шлях печерного антикомунізму, морального виправдання гонки озброєнь, мілітаристської політики американського імперіалізму, підготовки нової світової війни.

Українські емігрантські націоналістичні політики, силкуючись зобразити УКЦ як «національну церкву українського народу», його «уособлення», докладають значних пропагандистських зусиль з метою приховати той неспростовний факт, що уніатська ієрархія завжди була і продовжує бути прислужницею чужоземних кіл, які зазіхають на цілісність і суверенітет Радянської України. Причому прислужницею платною, тобто ординарною найманкою, що отримує гроші за свою непристойну «роботу». Так, у лютому 1982 р. на банкеті, яким уніатсько-націоналістична челядь відзначила 90-річчя Й. Сліпого, один з гостей — католицький священнослужитель Веренфрід ван Страатен від імені реакційної міжнародної католицької організації «Церква в потребі» «пожертвував як дар з нагоди ювілею Патріархові й Главі * один мільйон доларів».

Цілком зрозуміло, що така дивовижна щедрість клерикалів зу-

⁹ Варварцев М. М. Зарубіжна історіографія «християнської України»: антинаукові схеми, реакційні цілі. — Антикомуністична сутність уніатсько-націоналістичної фальсифікації історії українського народу. К., 1984, с. 43.

¹⁰ Уніатство і клерикальний антикомунізм. К., 1982, с. 242.

* Бандерівське видання «Визвольний шлях», яке повідомило про цю подію, не вважає навіть за потрібне уточнювати, «главою» якої організації був Сліпий, щоб тим самим не обмежувати «юрисдикцію» колишнього гітлерівського посіпаки мізерними рамками УКЦ.

мовлює певний інтерес до «Церкви в потребі» і появу цілого ряду запитань. Що це за організація, яка надала мільйон доларів збанкрутілому церковно-націоналістичному політикану в той час, коли в капіталістичних країнах постійно зменшуються витрати на соціальні потреби, зростає кількість безробітних, значна частина яких не одержує ніякої допомоги? А з іншого боку, для чого, з якою метою «жертвуються» ці гроші? Адже в світі чистогану рахувати гроші вміють, добре знають їм ціну. Як ж «дивіденди» отримують або сподіваються отримати «благодійники» від уніатських решток?

«Церква в потребі», створена в 1947 р., завжди маскувала свою антинародну діяльність альтруїстичними гаслами, посиляючись на моральний обов'язок віруючих подавати допомогу бідним та знедоленим одновітцям. Спочатку «бідними та знедоленими» для західно-європейських реакційних клерикалів були фашистські недобитки. В 50-х роках ця католицька організація переходить до здійснення підпривних акцій проти соціалістичних країн Східної Європи. Тоді вона називалася «Допомога священикам Сходу». З огляду на посилення наприкінці 50-х — на початку 60-х років тенденції до утвердження в міжнародних відносинах принципів мирного співіснування, а також відходу офіційного Ватикану від оскаженілого антикомунізму, який був характерний для католицизму під час понтифікату * папи Пія XII (1939—1958), керівники організації змінюють її назву на більш невизначену, нейтральну — «Церква в потребі». Ватажки організації тим самим прагнули створити враження, що її мета — подання матеріальної та духовної допомоги тим церквам і віруючим, які її потребують.

У діяльності «Церкви в потребі» можна виділити два напрями. Насамперед це — антикомуністична пропаганда серед західноєвропейських віруючих. Вона має на меті нейтралізувати притягальну силу марксистсько-ленінських ідей, викликати, експлуатуючи релігійні почуття віруючих, їх вороже ставлення до внутрішньої і зовнішньої політики соціалістичних держав. При проведенні такої пропагандистської роботи широко використовуються реакційні емігрантські елементи. Фальсифікації й наклепи контрреволюційної еміграції на політику комуністичних партій щодо релігії і церкви використовуються реакційними клерикалами як докази дискримінації віруючих при соціалізмі, а самі емігрантські церковники зображаються «жертвами безбожного комунізму». Організація видає бюлетень, тираж якого досягає 8 млн. примірників. Масовими тиражами друкуються також проспекти і листівки антисоціалістичного пропагандистського змісту.

Подібна діяльність реакційних клерикалів носить офіційний характер. Одночасно з нею проводиться підготовка агентури для нелегального засилання в соціалістичні країни. З цією метою, зокрема, в західнонімецькому місті Кенігштайні функціонує семінарія, де навчаються емігранти із східноєвропейських країн. Як видно з висловлювань керівників організації, вони сподіваються, що настане день, коли можна буде відкрито перекинути всі підготовлені кадри на Схід, щоб впровадити там «світ Христової віри». «Господь хоче знову завоювати ці території. Переслідувана церква і церква у вигнанні прагнуть вашої допомоги»¹¹, — заявляє ван Страатен, засновник і багаторічний керівник «Церкви в потребі». Про масштаби її діяльності свідчить той факт, що вона має відділи в 14 капіталістичних країнах і водночас тісно спілкується з іншими аналогічними організаціями. Левова частина бюджету «Церкви в потребі» виділяється на зміцнення церков і клерикальних об'єднань контрреволюційної еміграції і на нелегальну діяльність релігійних екстремістів у соціалістичних краї-

* Понтифікат — період правління римського папи (понтифіка).

¹¹ Ковальський Н. А. Религиозные организации и проблемы европейской безопасности и сотрудничества. М., 1977, с. 42.

пах. Причому з кожним роком «щедрість» «благодійників» з «Церкви в потребі» зростає. Якщо в 1973 р., за свідченням клерикально-націоналістичної газети «Вісник» (Канада), на антисоціалістичну підривну діяльність було виділено 11 млн. доларів, то в 1980 р. — вже 50 млн. (за даними уніатської газети «Християнський голос»). Мільйони доларів дістаються і зарубіжній уніатській ієрархії.

Щорічне проведення, починаючи з 1951 р., конгресів «Церкви в потребі» має на меті досягти певних пропагандистських антисоціалістичних цілей. Матеріали конгресів, виголошені на них доповіді використовуються апологетами «холодної війни» для отруєння міжнародної атмосфери, нагнітання напруженості у взаємовідносинах між державами з різним суспільно-політичним ладом. Під цим кутом зору показовим є й склад делегатів таких конгресів. Крім радянологів, на них неодмінно запрошуються численні делегації емігрантів з соціалістичних країн.

Хоча тематика конгресів щороку змінюється, залишається незмінною їхня антикомуністична спрямованість. Зокрема, робота 30-го конгресу, який відбувся в середині 1980 р., проходила під фальшивим гаслом «необхідності допомагати переслідуваній церкві». Фальшивим тому, що обговорювалося на ньому не становище католицької церкви Чилі, яка зазнає постійних утисків з боку диктаторського режиму Піночета, або церкви в Сальвадорі, де крайньо праві елементи по-блужнівському, під час богослужіння в кафедральному соборі вбили її главу архієпископа Арнульфо Ромеро, і не сумна доля католицьких священнослужителів в інших країнах Латинської Америки. Його учасники ігнорували той факт, що в цьому регіоні лише з 1968 р. 850 священнослужителів загинули від рук крайньо правих сил¹². Головне, що спонукало організаторів конгресів «Церкви в потребі» провести чергове збіговисько, — намагання ще раз спробувати дискредитувати марксистсько-ленінське вчення, поширити наклепницький міф про відсутність свободи совісті при соціалізмі й про вигадані переслідування віруючих у соціалістичних країнах. Саме тому до участі в роботі цього конгресу були запрошені такі патентовані зрадники, як, наприклад, українські буржуазні націоналісти і водночас фашистські колабораціоністи І. Гриньох, нагороджений у роки війни гітлерівським залізним хрестом, «богослов» Є. Рен (Є. Побігуший), який командував фашистським абверівським батальйоном «Ролланд». Не менш одіозне минуле мають за своїми плечима і деякі інші «делегати».

Основна тема конгресу — обговорення наклепницької тези про переслідування церкви в соціалістичних країнах — надавала уніатсько-націоналістичним елементам великі можливості для поширення антирадянських вигадок. І вони повною мірою скористалися цим. Звітуючи про роботу конгресу, уніатсько-націоналістичний рупор «Християнський голос» 14 вересня 1980 р. безапеляційно стверджував, що «проблематика Української католицької церкви... була в центрі уваги цього конгресу». І хоча подібне твердження є перебільшенням, що, до речі, повністю відповідає духові та стилю репортажів емігрантської преси про обговорення будь-де «української справи», проте треба визнати, що «українські делегати» внесли певну лепту в розпалювання антирадянського психозу.

На шпальтах кількох номерів «Християнського голосу» у вересні 1980 р. докладно висвітлювався хід засідань конгресу. При цьому основна увага зосереджувалася на рефераті під досить дивною назвою — «Звіт про українську католицьку церкву на Україні», написаному колишнім фашистським колабораціоністом, останнім митрополитом греко-католицької церкви Західної України Й. Сліпим і прочита-

¹² Байкалов А. Фальсификаторы. — Аргументы 1982. М., 1982, с. 13.

ному на конгресі в зв'язку з немічністю автора архимандритом студитського чернечого ордену Любомиром Гузаром.

Про яку ж «Українську католицьку церкву на Україні» вів мову Сліпий? Якщо йому вірити, це величезна церква з мільйонами віруючих. «Принаймні,— стверджував Сліпий,— чотири мільйони віруючих, які залишилися вірні Риму». Крім віруючих, хвороблива фантазія уніатського релікта породила також «монахів, монахинь, численні покликання і таємну ієрархію...» Він наводив так би мовити «конкретні» приклади «життя і діяльності УКЦ в катакомбах» і навіть описував єрейські свячення «таємного священника УКЦ та його жертвенною душпастирську діяльність».

Поряд з цим для надання більшої правдоподібності своїм облудним твердженням про існування «Львівської митрополії» УКЦ — іноді йдеться навіть, як у вищенаведеному виступі Сліпого, про «Київську митрополію і всієї Русі» — уніатські банкрути «звертаються безпосередньо» до населення Радянського Союзу. За повідомленням оунівського часопису «Шлях перемоги», 28 листопада 1980 р. учасники «першого звичайного синоду українських католицьких єпископів» (проходив у Римі з 25 листопада до 2 грудня 1980 р.) «звернулися до своїх терплячих вірних в Україні і на засланні Соборним посланням для піддержання їх у боротьбі за віру і церкву».

У кожного неупередженого читача виникає запитання: що це — свідома містифікація чи марення людини, яка не здатна була співвіднести свої слова із реальною дійсністю? Хіба Сліпий не читав розповідей про поїздки на Радянську Україну західних туристів та церковних діячів? Адже щороку чимало делегацій з різних релігійних центрів Заходу приїждять до СРСР, зокрема на Україну, для ознайомлення з тутешнім релігійним життям. І жодна з них не помітила існування такого релігійного об'єднання, як УКЦ, що, за словами Сліпого, налічує «принаймні чотири мільйони віруючих». У той же час представники іноземних делегацій одностайно відзначають, як це зробив недавно пастор церкви п'ятидесятників у Фінляндії Давид Клеменс, «що радянські громадяни мають реальну свободу совісті»¹³.

Подібну думку поділяє і генеральний секретар Союзу баптистів Швеції Давид Лагенгрен. «Я не вперше в Радянському Союзі,— ділився він своїми враженнями,— і можу сказати цілком чітко, що віруючі тут мають усі можливості для задоволення своїх релігійних потреб, вони беруть участь у богослужіннях вільно і відкрито»¹⁴.

Наведемо ще одне авторитетне свідчення, а саме професора теології університету Іпсала (Швеція) Леннарта Хьельте, який у складі делегації шведських релігійних діячів відвідав СРСР навесні 1981 р. «Ми приїхали в Радянський Союз,— зазначається в його статті, надрукованій шведською газетою «Алінгсос тіднінг» 16 липня 1981 р.,— під враженням інформації, яка поширюється нашою пресою про становище в цій країні релігії і церкви. Ми постійно чули, що громадяни СРСР, які відправляють релігійні культи, зазнають різного роду утисків і переслідуються владою. Тому нас головним чином цікавило питання, чи доведеться нам побачити які-небудь прояви релігійного життя.

Те, що ми побачили своїми очима, м'яко кажучи, не зовсім відповідало нашій інформації. Ми були присутні на богослужіннях у багатьох храмах, і не тільки православних, а й, наприклад, баптистських, а також лютеранських. Ми розмовляли з багатьма священнослужителями і простими віруючими. Відповіді у всіх були однозначні: релігія у відповідності з конституцією є приватною справою, і влада суворо стежить за тим, щоб принцип відокремлення церкви від держави

¹³ Вісті з України, 1980, 13 груд.

¹⁴ Вісті з України, 1980, 18 груд.

здійснювався як релігійними організаціями, так і органами влади». Хіба уніатсько-націоналістичні елементи не усвідомлюють, що, поширюючи фальшиву «інформацію» про «катакомби», про «підпільну уніатську церкву» та «жорстокі репресії» проти віруючих, вони тим самим виставляють себе на посміх людям, котрі знайомі з дійсним станом речей? Що ж спонукає їх це робити?

Є декілька причин. По-перше, патологічне намагання будь-яким чином дискредитувати ненависний їм соціалістичний лад, брудною брехнею помститися народові, який вщент розгромив гітлерівців та їхніх націоналістичних прислужників. По-друге, в уніатській ієрархії є, так би мовити, «особиста» причина. Як вказувалося вище, уніатська церква від православ'я відійшла, а до католицизму не дійшла, вона займає в міжцерковних відносинах якесь непевне двозначне становище, що можна охарактеризувати народним прислів'ям: «п'яте колесо до воза».

Подібне твердження є справедливим не лише для української уніатської церкви, а й для інших уніатських релігійних угруповань. Як цілком справедливо відзначає орган Руської православної церкви — «Журнал Московской патриархии», в цілому весь уніатський рух, тобто рух за приєднання православних до католицької церкви, перебуває в глибокій кризі¹⁵. Про це свідчать і висловлювання уніатського мелхитського патріарха Антіохійського, Єрусалимського і всього Сходу Максима IV Хакіма. «Це (тобто криза уніатства.— О. В.) стане зрозумілим,— писав Максим IV Хакім в органі свого патріархату — бюлетені «Le Lien» (1972, № 1),— якщо взяти до уваги, як здійснювалася мелхитська унія на Близькому Сході, та й всі без винятку унії, в тому числі унія українців і русинів за польського панування. Поряд з соціально-політичними причинами велику роль відігравали... безмежне честолюбство і гонитва за церковними посадами». Тому,— продовжує патріарх Максим IV Хакім,— «ми завжди знаходилися у важкому становищі відносно нас самих, Риму і православ'я. Наше церковне життя спільно з Римом є переконливим свідченням невдачі унії, яка робилася поспіхом і богословські і церковні корені якої нездорові». Принагідно зазначимо, що протягом усієї 350-річної історії Брестської унії її ідеологи усвідомлювали свою неповноцінність з церковної точки зору. Саме це спонукало їх добитися включення до умов Брестської унії положення про те, що в разі примирення католицизму і православ'я зрадницьке діяння уніатів не буде поставлено їм у вину.

В умовах еміграції, зростаючої асиміляції зарубіжних українців, не маючи ніяких зв'язків і опори серед українського народу, закордонні рештки уніатської церкви приречені на швидке зникнення: повну латинізацію, безумовний перехід до католицизму або повернення до православ'я.

Отже, приреченість зарубіжного уніатства є очевидною, навіть якщо не враховувати масовий відхід віруючих від релігії, характерний для всіх церков, а особливо для емігрантських українських, які зв'язані з націоналістичним політиканством.

Про все це свідчать і статистичні дані, що показують постійне зменшення кількості віруючих зарубіжної УКЦ. Так, згідно з бандерівським журналом «Визвольний шлях» (1982, № 9, с. 1145—1146) у Бразилії кількість віруючих УКЦ з 1977 по 1979 р. зменшилася в 1,7 раза, в чикагській єпархії (США) з 1962 по 1979 р. — в 1,9, у філадельфійській — з 1947 по 1979 р. — практично в два рази, в саскатунській (Канада) з 1952 по 1979 р. — в два рази, у вінніпезькій — в три рази і т. д.

Зарубіжна УКЦ фактично йде, як пише емігрантська преса, до «самоліквідації через брак віруючих і священнослужителів». Це, без-

¹⁵ Журнал Московской патриархии, 1981, № 4, с. 75.

умовно, не влаштовує клерикально-націоналістичних верховодів та їхніх «благодійників» серед реакційних клерикалів Заходу.

Реальну перспективу розпаду зарубіжних рештків уніатської церкви змушений був визнати, незважаючи на весь свій апломб, і Сліпий. «Без існування матірної церкви,— писав він у рефераті,— не може бути і мови про українську церкву в діаспорі». Саме прагнення врятувати уніатські рештки від зникнення, а разом з ними і свій самозваний «патріарший» титул зумовлювало неабияку активність старого кардинала в його безуспішних спробах інспірувати появу на Україні хоча б поодиноких уніатських священнослужителів та його щедрість на цю, явно безперспективну, справу.

Очевидною тривогою за майбутнє «української церкви в діаспорі» зумовлені і спроби церковно-націоналістичних банкрутів поширювати міф про існування «катакомбної церкви на Україні». Логіка очевидна: немає уніатської церкви, то хай буде хоча б міф про її існування, який має підтримати закордонну уніатську ієрархію.

Головний засіб, за допомогою якого уніатські екстремісти розраховують стримати дальший розклад зарубіжних уніатських рештків,— створення так званого українського католицького Київсько-Галицького патріархату. При цьому вони не приховують своїх намірів використати українську назву Київсько-Галицького патріархату як «легальну» ширму для відновлення уніатства на Україні, яке має й надалі бути знаряддям імперіалістичних сил. Вперше вимогу до Ватикану створити патріархат висунув у жовтні 1963 р. на 2-й сесії II Ватиканського собору Сліпий. Створення патріархату, з цинічною відвертістю заявили учасники проведеної в Римі у жовтні 1963 р. наради уніатських єпископів і верховодів буржуазно-націоналістичних організацій, «допоможе побороти Радянську владу на Україні»¹⁶.

Крім того, існує ще одна причина відчайдушних спроб уніатсько-націоналістичних екстремістів створити патріархат. Йдеться про плани скористатися «самостійною» клерикально-націоналістичною організацією, в якій емігрантські церковні «самостійники» мали б необмежену владу, як підоймою для того, щоб штовхнути Ватикан в окопи «холодної війни», на шлях розгнущеної антирадянщини¹⁷.

«Боротьба» уніатсько-націоналістичної верхівки за патріархат, екстремістські дії його прихильників спричинили виникнення нових чвар і розколів у середовищі УКЦ. Проти претендента на титул патріарха кардинала Сліпого відкрито виступила частина зарубіжного уніатського духовенства, яка, повністю поділяючи його антирадянські погляди, в той же час усвідомлює небезпеку беззастережної політизації буквально всіх аспектів діяльності УКЦ, за що виступають «патріархальники».

Проте ні негативне ставлення Ватикану, який намагається зберегти видимість релігійного характеру зарубіжного уніатства, ні опозиція окремих уніатських священнослужителів не стримали,— констатує відомий дослідник антинародної діяльності уніатської ієрархії Клим Дмитрук,— кар'єристських претензій Сліпого на патріарший престол¹⁸.

Нинішній папа римський Іоанн Павло II, відкрито підтримуючи антирадянську підривну діяльність уніатських рештків, з самого початку негативно поставився до домагань «патріархальників». Про це він недвозначно наголосив у листі до Сліпого від 5 лютого 1980 р. Однак згодом уніатські екстремісти отримали деякі поступки від реакційних діячів католицької церкви. З дозволу римської курії було про-

¹⁶ Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради. Історична хроніка. К., 1972, с. 327.

¹⁷ Уніатство і клерикальний антикомунізм, с. 269.

¹⁸ Дмитрук К. Є. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков. К., 1976, с. 373.

ведено синоди УКЦ на початку і в кінці 1980 і на початку 1983 р., на яких прийнято ряд провокаційних антирадянських документів¹⁹.

Про «церкву України» — причому часто навіть не уточнюючи, про яку саме йде мова, щоб створити враження в західних обивателів, нібито на Україні діє лише одна церква, главою якої є ніхто інший як Й. Сліпий, — говорилося практично під час усіх засідань останнього синоду зарубіжних уніатських релігій, який проходив у Римі з 30 січня по 12 лютого 1983 р. Приклад подавав тодішній верховний архієпископ УКЦ. Іноді він навіть давав ще більшу волю своїй фантазії і вже не обмежував «сферу діяльності» «своєї церкви» географічними межами України. «Ми на світанку великого майбутнього, — просторікував Сліпий 11 лютого 1983 р. перед учасниками синоду, — а саме остаточного завершення і визнання всією Вселенською церквою патріархату Києво-Галицького і всієї Русі»²⁰.

Наступного дня, 12 лютого 1983 р., виступаючи на прийомі, влаштованому папою Іоанном Павлом II для членів синоду УКЦ, Сліпий знову говорив про збанкрутілих церковно-політичних верховодів зарубіжних уніатських релігій як «пастирів церкви Русі — України, яка в єдності з Петром прийняла християнство тому тисяча років...»²¹.

Просторікуючи про «споконвічну єдність українського християнства з святим Петром» (папським Римом. — *О. В.*), уніатсько-націоналістичне охвістя намагається переконати віруючих українців у тому, що нібито в Київській Русі було введене християнство західного напрямку — католицизм. Однак загальновідомі історичні факти неспростовно свідчать, що князь Володимир «хрестив» своїх підданих за приписами східного, візантійського християнства, тобто православ'я.

Усвідомлюючи, що самим уніатсько-націоналістичним екстремістам, навіть з матеріальною та політичною підтримкою «Церкви в потребі», не вдасться добитися створення «українського католицького» патріархату, реакційні клерикали безпосередньо звертаються з цього приводу до римської курії і навіть до самого римського папи. Резолюції цих щорічних збіговиськ час від часу декларують «необхідність» «уневажнити» слідом за уніатськими релігійними рішеннями Львівського собору (1946 р.), створити Київсько-Галицький патріархат.

Зрозуміло, все це не означає, що жалюгідні уніатські релігійні ставлять головний об'єкт «благодійницької» діяльності клерикалів з «Церкви в потребі». Вони — лише незначна частина статистів, які використовуються католицькими реакціонерами для повернення Ватикану до часів «політичного папи» Пія XII, відомого своїм патологічним антикомунізмом. Саме тому на збіговиська католицької «Церкви в потребі» запрошуються не лише контрреволюційні емігранти-католики, а й священнослужителі та віруючі інших віровизнань, зокрема з української автокефальної православної церкви, російської зарубіжної церкви (так званої Карловацької) і т. п. Мета таких запрошень — створити на Заході громадську думку про начебто «пануючий в СРСР антирелігійний терор». Світова реакція використовує антирадянські наклепи представників емігрантських церков різних напрямків для виправдання шалених мілітаристських приготувань імперіалістичних кіл і для нападків на реалістичні тенденції в політиці урядів деяких капіталістичних країн. Інтереси «врятування» «переслідуваних віруючих», мовляв, зумовлюють необхідність чинити постійний тиск на Радянський Союз. Потрібно, твердять реакційні клерикали, ліквідувати будь-які контакти з соціалістичними країнами і вжити всіх необхідних заходів до розв'язування ядерної війни включно, щоб «звільнити терплячих братів во Христі». Взагалі канібальське засудження «фальшивого

¹⁹ Уніатство і клерикальний антикомунізм, с. 272—273.

²⁰ Християнський голос, 1983, 27 берез.

²¹ Християнський голос, 1983, 13 берез.

миру» (маються на увазі розрядка, принцип мирного співіснування країн з різним соціально-економічним ладом.— О. В.) є постійним референсом у доповідях, виголошених на конгресах «Церкви в потребі».

Розвиваючи далі людиноненависницький постулат про «аморальність з християнської точки зору співіснування з сатаною», вищезгаданий ван Страатен неодноразово висловлював маніакальну надію на те, що Україна буде «визволена», і Сліпий «як патріарх зможе поблагословити начало другого християнського тисячоліття українського народу»²². Про зловісну суть цих розрахунків свідчив один з подарунків засновника «Церкви в потребі» Сліпому. Мається на увазі «дорогоцінний хрест з XVII ст.», подарований у перші післявоєнні роки ван Страатену, який тоді займався головним чином організацією матеріальної допомоги воєнним злочинцям, «бувшим німецьким воюкам, ...що йому особисто вдалося врятувати з пожежі з одної церкви на Україні». І ось цей хрест, вкрадений під час тимчасової окупації фашистами України, ван Страатен дарує Сліпому з реваншистським напучуванням. «Ось той хрест,— говорив він, звертаючись до уніатського наймита гітлерівців.—...Дав би Бог, щоб Ви, Патріарх своєї Церкви і свого народу, змогли... на київських верхах благословити тим хрестом початок другого тисячоліття християнства України»²³.

Уніатські статисти використовуються реакційними клерикалами і для організації брудних пропагандистських кампаній проти тих священнослужителів, які виступають за мир, проти гонки озброєнь, за утвердження принципів мирного співіснування в міждержавних взаємовідносинах, за розвиток всебічних зв'язків з країнами реального соціалізму.

Злива наклепів контрреволюційної еміграції використовується як «аргумент», «доказ» того, що священнослужителі, які виступають проти кривавих диктатур і відродження фашизму, є «прихованими марксистами». Зокрема, тезу про «марксистську інфільтрацію деяких кіл католицького єпископату» в країнах Латинської Америки проводив на конгресах «Церкви в потребі» єпископ з Колумбії Векеманс. При цьому найбільш ефективною зброєю в боротьбі проти «наступу атеїстичного марксизму» керівні діячі «Церкви в потребі» вважають клерикалізацію всього суспільно-політичного життя. Йдеться про недолугі спроби повернути людство на кілька століть назад, у середньовіччя, коли церкві належало останнє слово практично в усіх справах як державного, так і особистого, приватного життя.

Рік у рік реакційні клерикали посилюють свою антинародну діяльність проти країн, що розвиваються. На одному з останніх конгресів «Церкви в потребі» зазначалося, що вона охоплює «філантропічною» діяльністю понад 100 країн. Іншого разу називалася і конкретна цифра — 125 країн. Клерикали відверто декларують головну мету своєї уваги до «бідних країн» — не допустити, щоб вони стали на шлях будівництва соціалізму. Свого часу в пресі повідомлялося, що одного разу ван Страатен був заарештований в аеропорту однієї з країн, що розвиваються, з величезною сумою доларів. Як виявилось, ці долари він одержав від ЦРУ для організації змови з метою привести до влади маріонеток американського імперіалізму²⁴.

Отже, за машкарою святенників, які начебто піклуються лише про подання допомоги «знедоленим братам і сестрам во Христі», приховуються найбільш реакційні сили сучасності. Прикриваючись іменем бога, вони ведуть шалену антикомуністичну пропаганду, займаються диверсійно-підривною діяльністю проти країн соціалістичної співдруж-

²² Див., наприклад, Свобода, 1982, 5 січ.

²³ Цит. за: Християнський голос, 1979, 21 жовт.

²⁴ Комсомольская правда, 1978, 7 люня.

ності, роблять усе, щоб прислужитися американському імперіалізму в нагнітанні антирадянської істерії, нарощуванні гонки озброєнь, у практичній підготовці нової світової війни.

О. Л. Вовк

УНИАТСКАЯ КЛЕРИКАЛЬНАЯ РЕАКЦИЯ — ОРУДИЕ АНТИКОММУНИЗМА

Резюме

Западные средства массовой информации широко распространяют клеветнические измышления об «отсутствии» свободы совести в Советском Союзе, «кровавых репрессиях против верующих и священнослужителей», «насильственном уничтожении церквей» и т. п. Определенное место при «обосновании» подобных вымыслов отводится зарубежным остаткам бывшей греко-католической (униатской) церкви Западной Украины. Критическому анализу этого направления враждебной пропаганды посвящена данная статья.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1985 Р. БИПУСТИТЬ В СВІТ КНИГУ:

ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНИ.— 15 арк. — 2 крб. 60 коп.

У збірнику статей, присвяченому пам'яті українського радянського історика І. О. Гуржія з нагоди 70-річчя від дня народження, розглядаються окремі проблеми з історії України з найдавніших часів до наших днів: формування державної території Київської Русі, антифеодальний рух і визвольна боротьба українського народу, етнічний склад населення Запорізької Січі та ін.

Значна увага приділяється висвітленню дружби народів, характеристиці українськ соціалістичної нації як складової частини нової історичної спільності людей — радянського народу.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, пропагандистів.

Попередні замовлення на цю книгу приймає магазин видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), що надішле її іногороднім замовникам післяплатою.

З історії інтернаціональних зв'язків

СОЛІДАРНІСТЬ ТРУДЯЩИХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ З АНТИФАШИСТСЬКОЮ БОРТЬБОЮ ПРОЛЕТАРІАТУ ІСПАНІЇ (1934—1935 рр.)

С. В. КУШИНСЬКА (Київ)

Період 30-х років у капіталістичному світі ознаменувався серйозними потрясіннями в галузі економіки та у політичному житті. В той час, коли радянський народ, керований Комуністичною партією, успішно виконував плани побудови соціалізму в нашій країні, держави капіталізму були ввернуті в глибоку економічну кризу, яка тривала з 1929 по 1933 р. Ця криза й наступна депресія ще більше загострили всі суперечності, властиві капіталістичному ладу, викликали зростання революційного руху.

Правлячі кола імперіалістичних держав бачили вихід з цього становища у розв'язуванні нової світової війни, посиленні терору й репресій проти трудящих. Знаряддям такої політики було обрано фашизм. Його наступ в ряді капіталістичних країн зумовив, з одного боку, консолідацію реакційних угруповань, а з іншого, — зростання антифашистського руху і згуртування революційних, прогресивних сил світу. «Таким чином, — відзначав генеральний секретар Виконкому Комінтерну Г. Димитров, — відбуваються два протилежних процеси в розвитку міжнародних подій. У той час як реакційна капіталістична верхівка країн буржуазної демократії дедалі більше орієнтується на угоди з фашистськими агресорами і проведення профашистської політики у себе вдома, в усьому світі зростають сили, які борються проти війни й фашизму»¹.

Антифашистський і антивоєнний рух став складовою частиною класової боротьби трудящих, важливим фактором їх міжнародної солідарності. Народні маси зрозуміли, що фашизм таїть у собі небезпеку для їх життєвих інтересів. За цих умов єдність дій, згуртованість і солідарність трудящих усіх країн набули першочергового значення.

У розгортанні антифашистського руху в той період провідну роль відігравала Радянська держава — оплот міжнародного пролетаріату. Завжди пам'ятаючи, що пролетарський інтернаціоналізм вимагає «...підпорядкування інтересів пролетарської боротьби в одній країні інтересам цієї боротьби у всесвітньому масштабі...»², трудящі Країни Рад подавали всебічну моральну підтримку й матеріальну допомогу зарубіжному робітничому класу в його важкій боротьбі проти імперіалізму, фашизму і розв'язування нової світової війни. В цьому русі солідарності під керівництвом Комуністичної партії брали активну участь усі народи нашої країни, в тому числі й Української СРР.

У радянській історичній літературі окремі питання цієї проблеми дістали висвітлення в колективній монографії Інституту історії АН УРСР, працях В. П. Бондаря, В. В. Іваненка, М. Б. Бельської та ін-

¹ Димитров Г. Залог победы. — М., 1938, с. 6.

² Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне збір. творів, т. 41, с. 157.

ших істориків³. Спеціальні дослідження з проблеми пролетарської солідарності трудящих СРСР, у тому числі й Радянської України, з трудящими Іспанії здебільшого присвячені громадянській війні 1936—1939 рр. Виходячи з цього, автор на підставі документальних матеріалів ряду всесоюзних, республіканських та обласних партійних і державних архівів, а також друкованих видань, робить спробу ознаямити читачів з основними формами солідарності трудящих УСРР з боротьбою пролетаріату Іспанії проти встановлення профашистського режиму в першій половині 30-х років, що передували громадянській війні в цій країні.

Одним з яскравих прикладів такої інтернаціональної одностайності можна назвати кампанію солідарності з антифашистською боротьбою іспанського народу в 1934 р. Вірні принципам пролетарського інтернаціоналізму, трудящі Радянської України разом з усіма іншими народами Союзу РСР подавали істотну матеріальну і моральну підтримку робітничому класу Іспанії, який у жовтні 1934 р. повстав проти політики фашизації країни, що її проводив реакційний уряд А. Лерруса.

Захоплення влади Гітлером в Німеччині посилює інтерес правлячих кіл Іспанії до фашизму. В жовтні — листопаді 1933 р. у цій країні було створено Іспанську фалангу, що стала згодом основною фашистською організацією⁴. Незабаром відбувається дальше об'єднання сил реакції в СЕДА*, які на виборах до кортесів у кінці 1933 р. здобули перемогу. Слідом за цим почався наступ на завоювання народних мас, що їх вони здобули в ході революції 1931 р. Фашисти розпочали жорстокий терор проти трудящих.

Проте ці дії правлячих кіл не змогли паралізувати робітничий рух в Іспанії. Наступ монархо-фашистської реакції наштовхнувся на відсіч з боку робітничого класу і селянства, викликав різке загострення класової боротьби у країні, в ході якої формувалася єдність антифашистських сил. За заниженими даними офіційної статистики, кількість страйкарів у 1933 р. зросла до 843 303 чол., тимчасом як в 1932 р. вона становила 269 104 чол. З кінця 1933 р. — початку 1934 р. боротьба іспанського народу набула характеру антифашистського руху. Протягом 1934 р. було проведено понад 2030 демонстрацій⁵. Масові страйки часто переростали у збройні сутички, активізувався національно-визвольний рух. Боротьба трудящих ставала дедалі більш політично зрілою.

Велику роль у формуванні революційної свідомості народних мас відігравала Комуністична партія Іспанії. В березні 1933 р. вона висунула лозунг про необхідність організації єдиного антифашистського фронту⁶. Це значною мірою сприяло дальшому політичному згуртуванню народних мас, посиленню їх революційної боротьби.

³ Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму.— К., 1970.— 560 с.; Бельська М. Б. Пролетарська солідарність робітників України з трудящими зарубіжних країн 1933—1937 рр.— УІЖ, 1965, № 10, с. 60—67; Бондар В. П. Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України в 30-х роках.— Там же, 1968, № 6, с. 55—62; Іваненко В. В. Из истории интернациональной солидарности трудящихся Украины с антифашистской борьбой зарубежного пролетариата в 30-е годы (На материалах деятельности мопровских организаций).— Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. Днепропетровск, 1974, вып. 1, с. 37—47.

⁴ Пожарская С. Тайная дипломатия Мадрида.— М., 1971, с. 25.

* Іспанська конфедерація автономних правих, створена в 1932 р. До неї входили крайньо реакційне угруповання великих поміщиків, верхівка католицького духовенства та фінансових магнатів — прихильників клерикальної республіки.

⁵ История фашизма в Западной Европе.— М., 1978, с. 296; Информационный бюллетень ЦК МОПР СССР и статистические данные о белом терроре и тюремном режиме в капиталистических странах за 1934 г.— М., 1935.

⁶ Лейбзон Б. М., Шириня К. К. Поворот в политике Коминтерна. Историческое значение VII конгресса Коминтерна.— М., 1975, с. 81.

У травні 1934 р. було опубліковано звернення Компартії Іспанії до громадських організацій трудящих країни із закликом до єдності дій в боротьбі проти фашистської загрози. У програмі КПІ у зв'язку з цим ставилися такі головні завдання: створення антифашистських комітетів на фабриках і заводах, в містах і на селі; організація антифашистської міліції з робітників і селян; арешт главарів фашистських банд та роззброєння останніх; амністія політичним в'язням; суворе додержання демократичних свобод; спільна боротьба мас проти наступу капіталу на їх життєвий рівень.

В обстановці масових антифашистських виступів, неухильного зростання революційного руху в Іспанії реакція, намагаючись викликати передчасне повстання трудящих, пішла на провокацію. На початку жовтня 1934 р. до складу уряду були включені три профашистських міністри, представники СЕДА⁷. У відповідь на це в ніч з 4 на 5 жовтня того ж року іспанський пролетаріат почав загальний страйк протесту. В Мадриді, Каталонії та Країні басків спалахнули повстання. Збройна боротьба охопила Андалузію, Галісію, Кастилію та інші регіони Іспанії.

Найяскравішим прикладом боротьби трудящих проти встановлення профашистського режиму в країні були виступи гірників Астурії. У ході народного повстання сформувався єдиний фронт з участю комуністів, соціалістів та представників інших партій⁸, в результаті чого повсталим удалося здобути тимчасову перемогу. Вони створили революційні комітети і Червону гвардію, провели конфіскацію запасів продуктів харчування й одягу в магазинах і на складах й організували відповідне постачання населення.

Однак перемога гірників виявилася недовгочасною. Незважаючи на героїчний опір іспанських трудящих, повстання було придушено. Проти повсталих робітників уряд кинув військо. В результаті відсутності чіткої програми й організованості антифашистське повстання пролетаріату в Іспанії у жовтні 1934 р. зазнало поразки. У країні запанував терор. Як свідчать офіційні дані, тільки суду військового трибуналу було піддано 7347 чол., понад 60 тис. чол. кинуте в тюрми⁹.

Однак, незважаючи на поразку, жовтневі події в Іспанії 1934 р. мали важливе значення. Вони показали, що для перемоги над фашизмом необхідна єдність дій робітників — представників усіх політичних напрямів — і на ділі довели її можливість.

Звістка про криваву розправу над іспанськими антифашистами блискавоко облетіла весь світ і викликала міжнародний рух солідарності з ними. Його організаторами були Комуністичний Інтернаціонал та Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР). 10 жовтня 1934 р. Комінтерн звернувся з відозвою до всіх трудящих світу й керівництва Соціалістичного Інтернаціоналу, в якій закликав організувати боротьбу проти спроб міжнародної реакції подати профашистським правлячим колам Іспанії економічну і політичну допомогу, а також наголошував на необхідності негайно розгорнути широку кампанію на підтримку жертв фашистського терору в цій країні¹⁰.

Відозва сприяла зростанню солідарності народів світу з антифашистами Іспанії. 12 жовтня 1934 р. Виконком Комуністичного Інтернаціоналу Молоді (КИМ), приєднуючись до звернення Комінтерну, запропонував Соціалістичному Інтернаціоналу Молоді (СІМ) негайно почати спільні дії для підтримки пролетаріату й селянства, а отже,

⁷ VII Конгресс Коминтерна и борьба за создание народного фронта.— М., 1977, с. 18.

⁸ Антивоенные традиции международного рабочего движения.— М., 1972, с. 308.

⁹ Из истории международной пролетарской солидарности: Сб. V.— М., 1961, с. 241; МОПР за работой, 1934, № 11, с. 4.

¹⁰ Коммунистический Интернационал: Кратк. истор. очерк.— М., 1969, с. 385.

молоді цієї країни в їх революційній боротьбі проти фашистської та монархічної реакції¹¹.

У відповідь на ці заклики прогресивна громадськість світу широко відгукнулася на події в Іспанії. Активну участь в русі солідарності з нею брали трудящі Країни Рад. У всіх союзних і республіканських газетах було опубліковано звернення іспанської секції МОДРу до робітників та селян СРСР. «Іспанська секція МОДРу,— зазначалося в ньому,— звертається до вас, щоб ви закликали трудящі маси до революційної пролетарської солідарності, до подання дійової допомоги жертвам іспанської буржуазії»¹².

Слідом за цим Центральний Комітет МОДРу УСРР звернувся до всіх своїх обласних, районних та первинних організацій з директивним листом, закликаючи розгорнути широку кампанію допомоги антифашистам Іспанії¹³.

Трудящі республіки, як і всього Радянського Союзу, гаряче відгукнулися на події в цій країні. Звернення «Червоної допомоги» Іспанії повсюдно вивчалися й обговорювалися радянськими трудівниками, зокрема на Харківщині, Одещині, Сумщині, Чернігівщині, Вінниччині, Хмельницьчині та ін.¹⁴ Про це красномовно свідчать, наприклад, листи Вінницького обкому КП(б)У, в якому районні партійні комітети і профспілкові організації зобов'язувалися забезпечити широку популяризацію звернень іспанської секції МОДРу¹⁵, та Роменського райкому профспілок (тоді — Чернігівської області) до всіх голів міськомів, місцевкомів та ФЗК. В останньому підкреслювалося, що звернення «Червоної допомоги» Іспанії дістало широкий відгук у серцях трудящих СРСР, що трудівники Роменщини не повинні стояти осторонь цієї важливої політичної кампанії, що необхідно широко популяризувати звернення іспанської секції МОДРу й за прикладом передових робітників якнайактивніше включитися у справу подання допомоги жертвам фашистського терору в цій країні¹⁶.

Численні збори, мітинги та демонстрації солідарності відбулися по всій республіці. Водночас широко розгорнувся збір коштів у фонд допомоги потерпілим робітникам та їх сім'ям.

Трудівники Харкова, Києва, Дніпропетровська та багатьох інших міст і сіл УСРР рішуче протестували проти сваволі профашистських правлячих кіл в Іспанії. З хвилюванням і тривогою стежили робітники й селяни республіки за подіями в цій країні. Преса та радіо щоденно інформували про героїзм іспанських гірників, таврували ганьбою кривавих катів, які жорстоко переслідували революціонерів, повідомляли про солідарність усіх прогресивних сил світу й насамперед радянського народу з пролетаріатом Іспанії. Кожного дня союзні та республіканські газети друкували хроніку подій в цій країні, розповідали про допомогу, яку подавали антифашистам радянські люди. Публікувалися, наприклад, статті з такими назвами: «Пролетарі Києва відповідають на звернення іспанської секції МОДРу», «Відгуки робітників Харкова», «На допомогу жертвам фашистського терору в Іспанії» і т. д.¹⁷

У русі солідарності партійні, профспілкові, комсомольські та модрівські організації УСРР виступали разом. Прикладом цього можуть бути проведення загальноміських зборів МОДРу в Житомирі, Дніпропетровську, Чернігові й Кам'янці-Подільському за участю пред-

¹¹ Коминтерн, КИМ и молодежное движение (1919—1943): Сб. документов.— М., 1977, т. 2, с. 18—19; Бюллетень Исполкома Коминтерна молодежи, 1934, № 17, с. 18—19.

¹² Правда, 1934, 28 нояб.

¹³ Хмельницький облдержархів (далі — ХмОДА), ф. Р-3086, оп. 1, спр. 3, арк. 55.

¹⁴ Там же, ф. Р-1508, оп. 1, спр. 39, арк. 10, 15, 16.

¹⁵ Там же, ф. Р-3086, оп. 1, спр. 3, арк. 45.

¹⁶ Чернігівський облдержархів (далі — ЧОДА), ф. Р-2530, оп. 1, спр. 28, арк. 264.

¹⁷ Комуніст, 1934, 2, 6 груд.; Пролетарська правда, 1934, 2 груд.

ставників партійних і громадських організацій цих міст, де обговорювалося питання про подання допомоги жертвам іспанського фашизму¹⁸, а також спільні звернення райпрофрад і районних комітетів МОДРу до профкомів, фабзавкомів, місцевкомів спілок та модрівських осередків, у яких пропонувалося терміново організовувати інтернаціональні суботники й зароблені на них гроші, а також однокдені відрахування від зарплати або стипендії направляти у фонд допомоги антифашистам Іспанії.

Численні збори і звернення свідчили про те, що партійні та громадські організації Радянської України приділяли величезну увагу мобілізації трудящих республіки на подання підтримки іспанському пролетаріату. Це мало величезне значення для виховання робітників і селян УСРР у дусі пролетарського інтернаціоналізму, сприяло зміцненню солідарності радянських людей з трудящими Іспанії.

Під час мітингів, зборів та демонстрацій населення Радянської України висловлювало гнівний протест проти звірств реакції в цій країні, цілковиту впевненість у неминучій перемозі її пролетаріату. Зокрема, робітники Житомирського хлібозаводу одноставно заявили: «Іспанські пролетарі, всі пригноблені маси героїчно борються за своє визволення, проти фашизму. Ми з гордістю стежимо за боями іспанських антифашистів. Впевнені, що шалений терор не зупинить грізної революційної хвилі». Загальні збори трудівників цього підприємства прийняли рішення відрахувати на користь іспанських робітників $\frac{1}{2}$ свого денного заробітку й закликали всіх трудящих міста наслідувати їх приклад¹⁹.

Заклик іспанської секції МОДРу про допомогу дістав гарячий відгук та підтримку в трудящих на всіх заводах і фабриках, у колгоспах та радгоспах, установах і навчальних закладах нашої неосянної Батьківщини. По всіх областях УСРР проводився збір коштів у фонд допомоги іспанським гірникам. За короткий час (до 13 грудня 1934 р.) було зібрано значну суму грошей — понад 160 тис. крб.²⁰

Щоденно для пролетаріату Іспанії надходили все нові й нові кошти від робітників та селян нашої країни, в тому числі й УСРР. Трудящі республіки, як і весь радянський народ, прагнули внести свій потужний вклад у спільну справу допомоги героїчним борцям проти фашизму. Гроші збиралися колективно на підприємствах, у колгоспах, радгоспах й установах УСРР. Вносили їх і окремі громадяни²¹. Всього трудящі Радянського Союзу направили в фонд допомоги пролетаріату Іспанії 3 млн. песет*. Близько 300 тис. крб. внесли трудівники Української СРР²².

Дедалі зростаючий внесок радянського народу в рух солідарності з іспанськими антифашистами виявився також у шефстві над політв'язнями, які знемагали в катівнях. За статистичними даними інформаційного бюлетеня ЦК МОДРу СРСР про білий терор та тюремний режим у капіталістичних країнах за 1934—1935 рр., у тюрмах Іспанії зазнавали нелюдських катувань до 75,5 тис. політв'язнів. Протягом лише тільки 1934 р. в цій країні було проведено 2267 судових процесів над антифашистами, вбито 6356 і поранено 1441 чол. Проте це не зламало бойового духу борців проти реакції. Й у тюремних катівнях вони продовжували боротися. На протязі того ж року іспанські політв'язні провели 65 голодувань загальною тривалістю 8493 дні,

¹⁸ ХмОДА, ф. Р-1508, т. 1, спр. 39, арк. 15.

¹⁹ Рад. Волинь, 1934, 4 груд.

²⁰ Зоря, 1935, 30 січ.; Чорноморська комуна, 1935, 18 берез.

²¹ Комуніст, 1934, 2 груд.; Пролетарська правда, 1934, 2 груд.; Інтернаціональний маяк, 1934, № 8, с. 5; № 24, с. 10.

* Песета — грошова одиниця Іспанії.

²² Шевелева Я. На что расходуются средства, собираемые МОПР.— М., 1936, с. 8; ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 97, арк. 631.

в кожному з яких брали участь не менше ніж 2,5—3 тис. антифашистів²³.

Трудящі Радянської України з глибоким співчуттям ставилися до боротьби пролетаріату Іспанії, багато уваги приділяли допомозі політв'язням. Так, робітники заводу ім. Ілліча (м. Маріуполь) та Черкаської МТС прийняли рішення взяти шефство над одною з тюрем одразу ж після обговорення звернення іспанської «Червоної допомоги». Їх ініціативу підхопили трудівники Бердичева, Полонного, Шепетівки, Дніпропетровщини, Одещини, Донецької області, які почали шефствувати над політв'язнями Барселони²⁴. Основними напрямками цієї роботи були матеріальна допомога й листування. У ЦК МОДРУ для політв'язнів надходили гроші, подарунки, листи.

Дружні послання трудящих Країни Рад зміцнювали дух іспанських антифашистів, їх упевненість у перемозі. Зокрема, трудівники УСРР у своїх листах розповідали про життя радянських людей, про досягнення республіки в розвитку економіки та культури; відправляли фотографії, які їх ілюстрували. Наприклад, робітники заводу «Серп і молот» (Харків) тільки за перші три місяці 1935 р. надіслали 20 листів підшефним політв'язням тюрми «Мадрид», а також відділенню іспанської модрівської секції в Андалузії²⁵.

Активне листування з підшефними політв'язнями, у тому числі й з Іспанії, вели юні друзі МОДРУ (ЮДМ), піонери та школярі Радянської України. Як свідчать матеріали постанови президії Центрального Комітету цієї організації в республіці «Про стан інтернаціональної роботи у школах», протягом 1934/35 навчального року учні написали, зокрема, з Києва 1300 кореспонденцій, з Харкова — 457 і т. д.²⁶

З метою організації більш регулярного листування трудящих УСРР з політв'язнями тюрем Іспанії 8 серпня 1935 р. Всеукраїнський ЦК МОДРУ надіслав усім обласним комітетам директивного листа, в якому повідомлялося, що іспанська секція «Червоної допомоги» звернулася до МОДРУ СРСР з проханням збільшити кількість кореспонденцій політв'язням Іспанії, що мало для них величезне моральне значення²⁷. Це звернення сприяло дальшому посиленню інтернаціональних зв'язків трудящих Радянської України з іспанськими антифашистами.

Шефство радянських людей над політв'язнями відіграло важливу роль. Підтримуючи в останніх високий моральний дух, воно водночас певною мірою стимулювало активізацію революційного руху в Іспанії.

Обмінюючи різноманітні перепони, часто з ризиком для життя, іспанські революціонери пересілали з допомогою МОДРУ свої листи друзям в СРСР. У цих кореспонденціях вони, описуючи жорстокість тюремної адміністрації, разом з тим підкреслювали незламний дух політв'язнів, їх прагнення боротися за свої права. Автори листів цікавилися питаннями міжнародного життя, подіями в нашій країні, зокрема діяльністю своїх шефів з Радянської України, дякували за допомогу, ділилися своїми планами на майбутнє. Так, політв'язні з Кадікса повідомляли, що, перебуваючи з часу жовтневих подій 1934 р. в умовах реакції, вони постійно згадують про ті гігантські зусилля, яких доклали російські брати для повалення самодержавства в себе у країні. Революціонери сердечно дякували радянським людям за подану їм допомогу, відзначаючи, що вона досягла найвіддаленіших ку-

²³ ЧОДА, ф. Р-2530, оп. 1, спр. 24, арк. 1—6.

²⁴ Комуніст, 1934, 14 груд.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1581, арк. 150—152; ЧОДА, ф. Р-2530, оп. 1, спр. 27, арк. 300—301.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1581, арк. 1—9; Червоний клич, 1935, № 4, с. 10.

²⁶ Сумський облдержархів, ф. Р-4866, оп. 2, спр. 39, арк. 13—14.

²⁷ ЧОДА, ф. Р-2530, оп. 1, спр. 43, арк. 27.

точків Піренейського півострова й викликала у простих людей почуття законної вдячності та гордості за Країну Рад і в той же час шалену лють серед фашистських кіл, які намагалися переконати маси у тому, що в СРСР панує жахлива злиденність. Мужні антифашисти наголошували в листах, що кампанія солідарності радянських трудівників повністю викрила цей наклеп, що іспанські борці проти реакції. «наслідуючи приклад російських революціонерів», хочуть і в себе «появити владу фашистів та встановити владу робітників і селян, а добившись цього,— спільно допомагати пролетарям інших країн»²⁸.

Листи політв'язнів надсилалися в первинні організації МОДРУ для їх популяризації й розгортання масової роботи по зміцненню інтернаціональних зв'язків, зачитувалися на вечорах, загальних зборах колективів шахт, заводів, фабрик, колгоспів, радгоспів, шкіл, вузів та частин Червоної Армії. Ці листи публікувалися у республіканській і місцевій пресі, насамперед в органі ЦК МОДРУ Радянської України «Червоний клич», передавалися по радіо. Кореспонденції іспанських в'язнів про ті злигодні й катування, які їм доводиться терпіти, про їх безприкладний героїзм і мужність дедалі більше переконували радянських людей у важливості й необхідності зміцнення пролетарської солідарності. Кампанія підтримки іспанських антифашистів набрала масового характеру по всій нашій країні.

Трудащі СРСР не залишали без уваги сім'ї політв'язнів та загиблих революціонерів, які жорстоко переслідував профашистський режим Лерруса. Підтвердженням цього було те, що ще в червні 1933 р. в м. Іваново було відкрито перший інтернаціональний дитячий будинок, а в 1936 р. під Москвою на станції Моніно — другий подібний заклад. В їх створенні брали активну участь і трудащі УСРР. Зокрема, для спорудження дитячого будинку в Іваново Україна виділила 29 400 крб.²⁹ У цих закладах увагою й турботою були оточені діти понад 25 національностей, в тому числі іспанських антифашистів³⁰.

Багато робилося і для подання всебічної допомоги іспанським політемігрантам. Хвиля переслідувань, що обрушилася на учасників антифашистських виступів, змушувала багатьох з них шукати притулку за кордоном. Так, група іспанських робітників — понад 50 чол. — прибула в УСРР. Загалом у 1934 р. в нашій країні знаходилися багато політемігрантів³¹. Державні, партійні та громадські організації докладали максимум зусиль для того, щоб забезпечити житлом, роботою, харчуванням політичних емігрантів, які врятувалися від репресій. В УСРР було створено Всеукраїнський комітет у справах політемігрантів при ЦК МОДРУ республіки³². В Києві, Вінниці, Полтаві функціонували відповідні відділення, а в Харкові — Центральний комітет політичних емігрантів. ЦК МОДРУ СРСР організував для них спеціальні будинки. Зокрема, на Україні вони функціонували в Одесі, Харкові, Полтаві та Києві. На радянській землі іспанські політемігранти були оточені всілякою увагою і піклуванням. Їм було надано можливість працювати на фабриках та заводах, лікуватися й відпочивати в санаторіях і будинках відпочинку. Вони брали активну участь у політичному житті країни. Для них було організовано гуртки по вивченню російської мови, а також політгуртки, де їм читали лекції, проводили бесіди³³.

Солідарність радянських людей з іспанськими робітниками вселяла в останніх упевненість у грядущій перемозі. Трудащі СРСР ві-

²⁸ Там же, спр. 25, арк. 57.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4139, оп. 1, спр. 480, арк. 5.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 187, арк. 15.

³¹ УІЖ, 1968, № 6, с. 61; Интернациональный маяк, 1936, № 3, с. 6.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 255, арк. 77—80.

³³ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 156, арк. 202—217; ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 187, арк. 61.

рили, що перша невдача зарубіжних друзів не означає їх повної поразки, що настане час, коли й над Іспанією гордо замайорить прапор свободи. Відзначаючи інтернаціоналізм радянського народу, керівники «Червоної допомоги» Іспанії писали в лютому 1935 р.: «У момент, коли народний фронт здобув перемогу і 30 тисяч політв'язнів випущено на волю, ми вітаємо через ЦК МОДРу радянський пролетаріат, який дав чудовий приклад революційної солідарності з антифашистами Іспанії»³⁴.

Таким чином, розвиваючи кращі революційні традиції радянського народу, втілюючи в життя принцип пролетарського інтернаціоналізму, трудящі Української РСР взяли активну участь у міжнародній кампанії на підтримку іспанського пролетаріату, що боровся проти фашизму. Це були безкорислива допомога прихильників миру і свободи, яскравий приклад інтернаціональної солідарності, які мали величезне значення для згуртування всіх антифашистських, антивоєнних, демократичних сил.

³⁴ Интернациональный маяк, 1936, № 4, с. 7.

ВІДОБРАЖЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1905—1907 рр. НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ БОЛГАРСЬКИХ ТІСНИХ СОЦІАЛІСТІВ «РАБОТНИЧЕСКИ ВЕСТНИК»

Т. В. ТАТОЛІ (Ворошиловград)

Російська революція 1905—1907 рр.— перша революція епохи імперіалізму,— за словами В. І. Леніна, була «генеральною репетицією» Великого Жовтня. Боротьба пролетаріату Росії проти самодержавного ладу знайшла відображення й на сторінках європейської преси. В. В. Воровський, який був тоді одним з редакторів газети «Вперед», писав: «Криваві події 9 січня поглинули на декілька днів всю увагу європейської преси»¹.

Звичайно, найбільш повно й правдиво ці події висвітлювали соціал-демократичні видання, зокрема газета болгарських тісних соціалістів «Работнически вестник». Вона не тільки систематично розповідала про хід революції, а й належним чином оцінювала її. В номері газети, що вийшов після 9 січня, було вміщено матеріали, присвячені боротьбі російського пролетаріату проти самодержавства. Один з керівних діячів партії Г. Георгієв у статті «Російська революція і болгарські реакціонери» високо оцінив її. Він писав: «Справа російського пролетаріату — це справа робітників усіх країн: коли його боротьба увінчатиметься ганебним падінням царизму, тоді настане торжество пролетаріату всього світу...»²

Тісні соціалісти зрозуміли, що революція в Росії має не тільки місцеве, а й міжнародне значення. Г. Георгієв у статті «Агенти царизму», опублікованій 19 лютого 1905 р., зазначав: «...Болгарський класово свідомий пролетаріат запалюється однією думкою, одним бажанням — дочекатися скоріше того славетного дня, коли російський пролетаріат буде святкувати свою повну перемогу, тому що це буде перемога міжнародної соціал-демократії. Падіння царизму надасть нові

¹ Див.: Гопнер С. И. Первая русская революция и международное рабочее движение. М., 1955, с. 4—5.

² Работнически вестник, № 42, 1905, 15 януари.

сили, нову енергію міжнародному пролетаріатові в його боротьбі за досягнення кінцевої мети...»³.

Газета вважала своїм обов'язком інформувати трудящих Болгарії про все, що відбувалося в Росії. Майже в кожному її номері друкувалися статті, оголошення, інформаційні повідомлення, що тією чи іншою мірою стосувалися цих подій. Докладно висвітлювалися страйкові методи боротьби, які, за визначенням «Работнического вестника», були одними з «найсильніших знарядь революційного пролетаріату»⁴. В газеті було опубліковано також цікавий матеріал про Жовтневий всеросійський політичний страйк. Значний інтерес становили її повідомлення про селянські заворушення, виступи солдатів та матросів. «Работнически вестник» високо оцінив повстання на броненосці «Потемкин». 16 липня 1905 р. було вміщено статтю К. Раковського «Епопея крейсера «Князь Потемкин»⁵. Всі ці повідомлення систематично друкувалися в розділі «За кордоном».

Крім того, питання, пов'язані з різними аспектами російського революційного руху, аналізувалися в передових статтях, які написали відомі діячі партії тісних соціалістів. Так, Х. Кабакчиев під псевдонімом Х. Ніколова опублікував чотири статті: «Російсько-японська війна і російська революція», «Революція в Росії і міжнародний пролетаріат», «Річниця російської революції», «Російська революція»⁶. В газеті друкувалися також матеріали Г. Георгієва, Г. Бакалова та ін.⁷

Керівники партії тісних соціалістів високо оцінювали російську революцію, вітали її початок. Д. Благоев, наприклад, писав: «...Нині очі всього організованого і свідомого пролетаріату спрямовані до гігантської боротьби, яку почав російський пролетаріат проти російського абсолютизму»⁸. Він із захопленням стежив за тим, що відбувалося в Росії.

Трудящі Болгарії теж з ентузіазмом вітали революційні події в Росії. Вони висловлювали солідарність з боротьбою російських робітників, підтримували їх морально й матеріально. Все це знайшло своє відображення на сторінках газети «Работнически вестник». Матеріали, в яких висвітлювалися події в Росії, дають повне уявлення про різноманітність форм класової солідарності трудящих Болгарії і партії тісних соціалістів з повсталим пролетаріатом Росії.

15 січня 1905 р. у газеті було опубліковане звернення «На користь російської революції», в якому зазначалося: «...Центральний Комітет робітничої соціал-демократичної партії вважає своїм обов'язком закликати всіх організованих і неорганізованих робітників, а також всіх співчуваючих російській революційній справі... допомогти нашим товаришам, що борються в Росії». За рішенням Центрального Комітету з цією метою на сторінках газети «Работнически вестник» було опубліковано оголошення про добровільне збирання коштів на користь російської революції. В цьому ж номері повідомлялося про те, що від різних осіб одержано 128,70 левів⁹. До 31 березня було зібра-

³ Работнически вестник, № 48, 1905, 19 февруари.

⁴ Див.: Кабакчиев Х. «Революція в Росії та міжнародний пролетаріат». — Работнически вестник, № 21, 1905, 15 ноември.

⁵ Работнически вестник, № 85, 1905, 16 юли.

⁶ Работнически вестник, №№ 73, 21—22, 40, 3—4 юли, 15 та 18 ноември 1905 г., 31 януари та 25 август 1906 г.; Кабакчиев Х. Избрани произведения. София, 1953, с. 175—183, 184—188.

⁷ Работнически вестник, №№ 42, 48, 49, 51, 52, 71, 16, 17, 15 януари, 19 та 23 февруари, 2 та 5 март, 28 май, 25 та 28 октомври 1905 г.; Георгієв Г. Избрани произведения. София, 1953, с. 258—261, 268—270, 345—348; Работнически вестник, № 63, 14 април 1905 г.

⁸ Хаджиниколов В. Интернационалистическите традиции на Българската комунистическа партия. София, 1962, с. 85.

⁹ Работнически вестник, № 42, 1905, 15 януари.

но вже 1174,83 лева¹⁰. Ці гроші робітники відраховували від своїх мізерних заробітків. Адже їх заробітна плата, наприклад, на софійській цукровій фабриці становила 22,5—31 лев на місяць. Навіть порівняно високооплачувані шахтарі м. Перника одержували 1,74 лева на добу¹¹. Середня ж зарплата болгарського робітника дорівнювала 1,34 лева на день, причому переважна частина з них отримувала від 15 стотинок до 1 лева¹².

Тісні соціалісти організовували мітинги, проводили збори, кошти від яких відраховувалися у фонд допомоги російській революції. Газета систематично повідомляла про це. Так, 15 січня 1905 р. надруковано оголошення такого змісту: «У цирку «Болгарія» відбудуться збори, на яких Г. Кіркков розповість про становище в Росії. Вхід — 10 ст. Прибуток від зборів піде на користь російських революціонерів»¹³.

9 лютого у розділі «Новини» «Работнически вестник», аналізуючи діяльність місцевих партійних організацій, розповів про масові збори у Відіні, Плевені, Пловдиві¹⁴.

Виявом солідарності трудящих Болгарії з боротьбою пролетаріату Росії були також звернення, які приймалися учасниками зборів. 9 лютого 1905 р. «Работнически вестник» повідомляв: «Героїчна боротьба російського пролетаріату проти монархізму викликає жваве співчуття місцевих робітників... Місцевий партійний комітет (у м. Відіні.— Т. Т.) опублікував... звернення до всіх організованих і неорганізованих робітників, в якому закликав робітників... продемонструвати братерську солідарність з пролетаріатом Росії, що бореться»¹⁵. «Работнически вестник» розповідав також про те, як демократично настроєне болгарське студентство зустріло звістку про революцію в Росії. 19 лютого 1905 р. було опубліковане повідомлення про те, що студентський клуб м. Софії звернувся до нього із закликом висловити солідарність з «борцями за російську свободу»¹⁶. 2 березня газета надрукувала Декларацію загальних зборів студентів Софійського університету, в якій вони «вітали всіх пролетарських борців за свободу в Росії».

Газета «Работнически вестник» зробила також свій вклад у справу розповсюдження в Болгарії російської соціал-демократичної преси. 15 березня 1905 р. на її сторінках з'явилося оголошення про те, що книжковий магазин «передплачує всі російські легальні і нелегальні журнали й газети»¹⁷. Всього ж протягом 1905 р. у країні було одержано 12 номерів газет «Вперед» та 10 — «Пролетарий»¹⁸. «Работнически вестник» активно пропагував ленінські праці, зокрема такі загальновідомі, як «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» та «Перемога кадетів і завдання робітничої партії». В газетах «Вперед» і «Пролетарий» було опубліковано інші праці В. І. Леніна, зокрема, «Пролетаріат і селянство», «До історії партійної програми», «Про нашу аграрну програму»*, а також «Революційна ар-

¹⁰ Работнически вестник, № 75, 1905, 11 юни.

¹¹ Панцуктилова О. В. Рабочее движение в Болгарии в 1905—1907 гг. М., 1956, с. 19.

¹² Хаджиниколов В. Подъем революционного движения в Болгарии 1905—1907 гг.—Первая русская революция и международное революционное движение. М., 1955, т. 1, с. 511.

¹³ Работнически вестник, № 42, 1905, 15 януари.

¹⁴ Работнически вестник, № 45, 1905, 9 февруари; Попов Г. Н. Влияние первой русской революции на подъем революционного движения в Болгарии в 1905—1907 гг.—Ученые записки Харьковского государственного университета. Труды каф. м.-л., 1956, т. 2, с. 258.

¹⁵ Работнически вестник, № 45, 1905, 9 февруари.

¹⁶ Работнически вестник, № 48, 1905, 19 февруари.

¹⁷ Работнически вестник, № 55, 1905, 15 март.

¹⁸ Шнитман А. М. Из истории интернациональных связей В. И. Ленина с революционным рабочим движением в Болгарии (1896—1923 гг.). Мурманск, 1967, с. 134.

* Надруковані в газеті «Вперед». Загальна кількість — 26.

мія і революційний уряд», «Революція вчить», «Бойкот булігінської Думи і повстання» та ін.** (газета «Пролетарий», загалом 24 назви).

Звичайно, революційні події в Росії неоднаково сприймалися представниками різних партій Болгарії. Тісні соціалісти та їх преса з обуренням писали про вороже ставлення до них своєї буржуазії. Так, орган молодоліберальної партії «Свободно слово» так прокоментував це явище: «Добрі та щирі друзі Росії із сумом зустріли зловісну звістку про революцію в Петрограді... Це фатальне непорозуміння, яке матиме тяжкі наслідки»¹⁹.

Орган народолібералів «Нов век» назвав російських робітників «зрадниками», а їх героїчну боротьбу проти царизму розцінив як «злочинний акт проти вітчизни»²⁰. Однак окремі діячі цих партій схвально відгукнулися на події в Росії. Так, О. Стамболійський, лідер Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС), з піднесенням зустрів звістку про початок революції. З цього приводу він писав у газеті «Земеделско знаме»: «Могутньо і страшно підіймаються гігантські народні хвилі... Боротьбі братнього російського народу проти царських гнобителів ми побажаємо успіху»²¹.

На сторінках газети «Работнически вестник» таврувалися представники тих буржуазних партій, які, за словами Г. Георгієва, «аплодують російським катам, а масове вбивство робітників називають «рятивною справою»²².

З обуренням газета викривала політику офіційних властей, які погодилися видати царському уряду революційних матросів «Потемкина», якщо вони з'являться на території Болгарії. «Работнически вестник» писав: «Ми дізналися, що Міністерство внутрішніх справ за вимогою Міністерства закордонних справ надіслало таємного листа адміністративним органам, до якого додається список «бунтівників» з екіпажу повсталого російського броненосця «Князь Потемкин». Наказано заборонити переліченим у цьому списку особам проживати у Болгарії. Ми запитуємо уряд: так це чи ні. Якщо це так, то на якій підставі видано це розпорядження, що є відверто антиконституційним?»²³. Коли пізніше болгарський уряд вирішив заарештувати деяких моряків-потомкінців, по країні прокотилася хвиля мітингів протесту. У Бургасі 13 липня 1908 р. відбулася маніфестація, учасники якої прийняли резолюцію. В ній говорилося: «Протестуємо проти зрадництва та злочинності болгарського уряду, вимагаємо негайного звільнення заарештованих матросів»²⁴.

Газета називала пануючий у Росії режим тиранією, а царя — катом. «За останні два роки, — повідомляв «Работнически вестник» 16 січня 1907 р., — кількість жертв у Росії досягає 26 тис. убитих та 31 тис. поранених. Найбільша частина з цих 57 тисяч припадає на 1906 рік»²⁵.

Звичайно, цікаво довідатися про те, звідки ж газети одержували такі докладні повідомлення про події в Росії? Джерела інформації були різними. По-перше, «Работнически вестник», як і кожне видання,

** Ряд дослідників (А. Шнітман, П. Цанев та ін.) називають лише окремі з них і не вказують їх загальну кількість. За підрахунками автора, на сторінках цих видань надруковано 50 лєнінських праць.

¹⁹ Атанасов Г. Към вопроса за влиянието на първата руска революция върху развитието на работническото движение у нас. 1905—1907. София, 1959, с. 87.

²⁰ Панцуктилова О. В. Рабочее движение в Болгарии в 1905—1907 гг., с. 49—50.

²¹ Хаджиниколов В. Проблеми относно влиянието на Първата руска революция в България. — Исторически преглед, 1975, № 4, с. 24.

²² Работнически вестник, № 16, 1905, 25 октомври.

²³ Работнически вестник, № 1, 1905, 6 септември.

²⁴ Мичев Д. Нови материали за отражението на първата руска революция (1905—1907 гг.) в България. — Исторически преглед, 1956, № 1, с. 95.

²⁵ Работнически вестник, № 41, 1907, 16 януари.

мав свого власного кореспондента за кордоном. Так, 29 листопада 1905 р. був надрукований лист Н. Ломова — її кореспондента в Петербурзі. Активно використовувалися редакцією й матеріали, що надходили з Росії. Серед адресатів були також прогресивні болгарські студенти, що навчалися там. 19 лютого 1905 р. було опубліковано листа, якого надіслав одному з читачів газети його приятель-студент. В ньому розповідалося про криваві події 9 січня 1905 р. Аналогічні замітки було надруковано 22 листопада²⁶.

Ще одним джерелом інформації були матеріали, які вміщувалися на сторінках російської преси як легальної («Русские ведомости», «Жизнь и воля», «Перелом»), так і соціал-демократичної («Искра», «Социал-демократ»). Співробітники редакції використовували й інші видання, як-от: «Лейпцігер Фольксцайтунг», «Форвертс», «Нойе Цайт», а також офіційні повідомлення Болгарського телеграфного агентства.

В газеті друкувалися статті лідерів західноєвропейського соціалістичного руху, наприклад, К. Каутського «Цивілізований світ і цар», П. Лафарга «Революція в Росії», Г. В. Плеханова «До питання про захоплення влади». Однак у ряді випадків партія тісних соціалістів в цілому та газета зокрема абсолютизували погляди цих діячів, неправильно трактували деякі важливі питання російської революції. Вона підтримала думську тактику меншовиків, які відмовлялися бойкотувати І Державну думу.

Аналіз матеріалів, надрукованих у газеті «Работнически вестник» в той період, а також деяких інших документів свідчить про те, що тісні соціалісти ще не мали чіткого уявлення про внутрішні розбіжності, які існували між меншовиками й більшовиками, й іноді неправильно оцінювали діяльність останніх. Таким чином, орган партії тісних соціалістів поділяв не зовсім вірні погляди своїх керівників. Характеризуючи їх, відомий болгарський історик В. Хаджиніколов зазначав: «Хоч тісні соціалісти невтомно пропагували ідею соціалістичної революції, вони все ж таки не мали чіткого уявлення про основні питання революції. Ось чому як в оцінці російської революції 1905—1907 рр., так і у висновках, які слід було б зробити..., вони не змогли стати на лєнінські позиції»²⁷. В. Коларов в інтерв'ю кореспондентів газети «Ленинградская правда» пояснив цю обставину так: «Для нас немає більших авторитетів, ніж Плеханов, казав Благоев... Болгарські тісняки, як і раніше, залишилися вірними Плеханову. Дуже смілива позиція Лєніна їх лякала та бентежила»²⁸. Однак в цілому газета правильно висвітлювала події, які відбувалися в Росії, прагнула, щоб читачі одержали об'єктивну інформацію з цього питання.

«Работнически вестник» подав велику допомогу партії тісників під час проведення першотравневої кампанії 1905 р., яка проходила під лозунгом солідарності з російською революцією. На сторінках його друкувалися матеріали, присвячені цьому святу, вітальні телеграми. В номері від 14 квітня 1905 р. було опубліковано статтю Г. Бакалова «Під знаком революції», в якій йшлося про те, що Перше травня відіграло важливу роль для згуртування народних мас Росії, розгортання їх боротьби проти самодержавства²⁹.

Газета інформувала своїх читачів про збори та мітинги, які відбувалися в країні. В Плевені учасники зборів висловили «свое співчуття та братерську солідарність з російськими робітниками, що борються за свободу»³⁰. Пловдивська партійна організація надіслала

²⁶ Работнически вестник, № 48, 1905, 19 февруари; Работнически вестник, № 23, 1905, 22 ноември.

²⁷ Хаджиниколов В. Подъём революционного движения в Болгарии, с. 528.

²⁸ Веков А. Георги Плеханов и партията на тесните социалисти (1903—1915).— Исторически преглед, 1976, № 3, с. 67.

²⁹ Работнически вестник, № 63, 1905, 14 април.

³⁰ Работнически вестник, № 66, 1905, 30 април.

Г. В. Плеханову телеграму, в якій висловлювала солідарність з боротьбою російського пролетаріату. Робітники Татар-Пазарджика прийняли резолюцію протесту проти «свавілля російського монархізму»³¹.

Напередодні святкування першої річниці від часу початку російської революції «Работнически вестник» опублікував звернення ЦК БРСДП до парторганізацій, в якому їм пропонувалося влаштовувати публічні робітничі маніфестаційні збори, висловлювати «симпатії та солідарність болгарського організованого пролетаріату, його повну впевненість в успіху великої боротьби»³².

Трудащі Болгарії активно відгукнулися на цей заклик. Софійський комітет БРСДП видав листівку, в якій говорилося: «Чи повинні ми, болгарські робітники, лишатися байдужими до справи російських робітників... Ні, тому що справа російських робітників є й нашою справою, тому що боротьба, яку вони ведуть, є й нашою боротьбою»³³.

8 січня 1906 р. у Софії відбулися збори з нагоди першої річниці від часу початку революції в Росії, на яких виступили відомі представники болгарської соціал-демократії — Д. Благоев і Х. Кабакчиев. Було прийнято резолюцію, в якій трудащі висловлювали свою солідарність з героїчною боротьбою російського пролетаріату. Подібні збори проходили й в інших містах країни. Газета повідомляла про ці події, публікувала вітальні телеграми з Бургаса, Чірпана, Варни, Каспичана, Дупниці³⁴. В двох номерах було надруковано міжнародний огляд, в якому йшлося про те, як річниця 9 січня відзначалася в Європі³⁵.

Навіть буржуазна преса була змушена констатувати певне позитивне політичне життя в Болгарії. Народницька газета «Мир» 14 січня 1906 р. писала: «...Ми помічаємо серед болгарського суспільства рух, який не міг би з'явитися без подій у Росії... Ми помічаємо пробудження всіх класів у нас...»³⁶.

Під впливом революції 1905—1907 рр. тісняки організовували не тільки збори солідарності з пролетаріатом Росії, а й мітинги, на яких вирішувалися внутріпартійні питання, а також проблеми активізації боротьби робітничого класу Болгарії за свої права.

У період спаду революції «Работнически вестник» продовжував друкувати на своїх сторінках інформаційні повідомлення з Росії, належним чином коментував їх.

Отже, аналіз матеріалів, вміщених у газеті у 1905—1907 рр., свідчить про те, що орган болгарських тісних соціалістів був одним з тих соціал-демократичних видань, які детально висвітлювали революційні події, що відбувалися в Росії. Ці публікації давали можливість пролетаріату Болгарії ознайомитися з тактикою ведення класових битв у країні, яка на той час була центром міжнародного революційного руху, і зробити для себе практичні висновки.

Матеріали, надруковані в цьому виданні, свідчать про те, що тісняки урізноманітнювали форми своєї агітаційної роботи серед мас — не тільки серед робітничого класу, а й інших верств населення. Вони є цінним джерелом для вивчення пропагандистської діяльності БРСДП, певною мірою проливають світло й на деякі питання відносин партії тісних соціалістів з більшовиками й меншовиками.

Отже, газета «Работнически вестник» зробила свій вклад у розвиток традиційних революційних російсько-болгарських зв'язків.

³¹ Работнически вестник, № 67, 1905, 4 май.

³² Работнически вестник, № 32, 1905, 30 декември.

³³ Мичев Д. Нови материали за отражението на първата руска революция (1905—1907 гг.) в България, с. 98.

³⁴ Работнически вестник, № 34, 1906, 10 януари.

³⁵ Работнически вестник, № 37, 1906, 20 януари; № 38, 1906, 24 януари.

³⁶ Кулініч І. М. Вплив першої російської революції на розвиток революційного руху в Болгарії.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 6. К., 1955, с. 274.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Л. П. МАРКІТАН (Київ)

ЗНАЧЕННЯ КІНОФОТОДОКУМЕНТІВ У ПРОПАГАНДІ ІСТОРИЧНИХ ЗНАНЬ

У пропаганді історичних знань дійова роль відводиться документальним кінокадрам і фотографіям. Кінофотодокументи, на наш погляд, слід розглядати в двох аспектах: по-перше, як засіб пізнання історичної дійсності, по-друге, як засіб відображення сучасного життя в усіх його численних проявах. І хоча певної межі між цими двома аспектами не існує, більше того, вони часом тісно переплітаються між собою, ми все ж спинимося на першому з них. При цьому автор не ставив за мету висвітлити питання про використання кінофотодокументів як навчального матеріалу для середньої і вищої школи — ця тема потребує спеціального дослідження.

Відомий радянський кінодокументаліст К. Славін стверджує, що «через п'ять — десять років колись перебіжний, «розхожий» хронікальний кадр... здобуває історичну цінність і з поточної фільмотеки переводиться у більш високий розряд — у кінолітопис. А проживши три або чотири десятиріччя, він може бути зарахований у безсмертний ранг «документа епохи»¹. Кожна хронікальна кінофотозйомка — документ, який відобразив момент або суму моментів історичної дії і, отже, є повноправним історичним джерелом, що зберігає в «живому», зримому вигляді події минулих днів. Слід мати на увазі, що історія тісно поєднує в собі логічне й емоційне начала². Саме останнє найяскравіше виражено у кінофотодокументах. Із самого початку свого існування кіно виконувало роль своєрідної «живої газети». Цим скористалися буржуазні пропагандисти, які, маніпулюючи свідомістю мас, формували так звану «громадську думку». Адже кіно — наочне і доступне джерело інформації, яке не потребує від глядача особливих інтелектуальних зусиль, навіть елементарної письменності. Крім того, це — видовище, а видовище завжди привабливе. Вже в роки першої світової війни в країнах Антанти і Троїстого союзу досить широко використовувалася кіно- і фотохроніка для піднесення «патріотичного духу» населення, пропаганди серед них ідеї «війни до переможного кінця». Цілком зрозуміло, що ця хроніка знімалася і монтувалася відповідним чином, адже її цілі й завдання були повністю підпорядковані імперіалістичним устремлінням буржуазії цих країн.

У міру зростання технічних можливостей кінохроніка відіграє дедалі зростаючу роль у буржуазній пропагандистській машині. А розвиток телебачення зробив справді тотальною систему дезінформації і обдурювання мас.

Зовсім на інших засадах будувалася з моменту свого зародження радянська кінодокументалістика. На надзвичайну виразність кінофотодокументів, на ту величезну роль, яку вони можуть відіграти в пропагандистській роботі партії, справі соціалістичного виховання мас, вказував В. І. Ленін. Відома його бесіда з А. В. Луначарським, присвячена проблемі кіно, де вождь революції висловив думку, що виробництво нових фільмів треба починати з широко інформаційної хроніки, яка підбиралася б відповідним чином, тобто була б образ-

¹ Искусство кино, 1969, № 2, с. 38.

² См. подробнее: Спирин Л. М. Категориальный аппарат историографии. — В кн.: Вопросы истории современной исторической науки. — М., 1984, с. 77—78.

ною в душі тієї лінії, яку проводять кращі радянські газети³. Як бачимо, В. І. Ленін провів пряму паралель між кінохронікою та пресою, цією могутньою і дійовою зброєю партії в боротьбі за формування нової людини. Н. К. Крупська закликала до всебічного показу в кінохроніці подій «в усіх їх зв'язках та опосередкуваннях», до дбайливого збереження кінолітопису, щоб можна було відновити історичні події⁴.

Високо цинив В. І. Ленін і документальну фотографію, рекомендуючи широко пропагувати знімки, які відображають революційну творчість мас. Це йому, за словами відомого майстра фотосправи П. Оцупа, який неодноразово знімав Володимира Ілліча, належить думка, що історія, написана об'єктивом, стає яснішою і зрозумілішою⁵. У «Директивах у справі кіно» В. І. Ленін дав таку вказівку Наркомосвіті: «Треба показувати не тільки кіно, але й цікаві для пропаганди фотографії з відповідними написами»⁶.

Керуючись ленінськими настановами, радянські кінооператори і фотохронікери з перших же кроків Великого Жовтня почали створювати своєрідний літопис першої в світі держави робітників і селян, відображаючи в міру можливості боротьбу на всіх фронтах — політичному, економічному, культурному — за перемогу і зміцнення Радянської влади.

Незважаючи на дефіцит плівки, гострий брак кадрів, вже у 1918 р. почали виходити кіножурнали «Хроніка» і «Кинонеделя», які зробили помітний внесок у пропагандистську роботу партії серед широких мас. Часом поруч з усним словом кінострічки і фотографії були основною формою поширення ідей революції, оскільки, як відомо, більш як половина трудящих у ті роки були неписьменними. Значну роль відіграло документальне кіно в агітаційно-масовій роботі, яку проводили агітпоїзди ВЦВК. Кожний з них був забезпечений значним запасом хронікальних фільмів, які розповідали про перемогу Жовтня, триумфальну ходу Радянської влади, життя республіки. Крім того, у багатьох поїздах були кінооператори, які фіксували на плівку події на місцях — бойові дії на фронтах громадянської війни, перші кроки народної влади. Так, зберігся документальний фільм «Агітпоїзд імені В. І. Леніна на Україні». Стрічка розповідає, як саме працювали агітпоїзди, які методи і форми агітації застосовували. Інший фільм, випущений того ж 1920 р., висвітлює перебування на Україні М. І. Калініна на чолі агітпоїзда «Жовтнева революція».

Наведемо приклад могутнього ідеологічного заряду, що містився в документальних кадрах тієї доби. Після злочинного замаху на В. І. Леніна вся країна жила в тривозі за життя і здоров'я вождя. Щоб заспокоїти трудящих, керуючий справами Раднаркому В. Д. Бонч-Бруєвич організував кінозйомку і умовив В. І. Леніна взяти в ній участь. 16 жовтня 1918 р.* Володимир Ілліч зробив прогулянку по двору Кремля перед об'єктивом кінокамери. Він навіть кілька разів поворухнувся лівою, простріленою рукою, ніби показуючи, що вона діє. Невдовзі спеціальний випуск «Кинонедели» демонструвався в Москві, а пізніше був розповсюджений по всій країні. Робітники, селяни, червоноармійці побачили: Ілліч здоровий, працює, бореться. І це сповнило радістю серця мільйонів, надало їм нові сили у битві з ворогами революції, за торжество великої ленінської справи.

³ Самое важное из всех искусств. Ленин о кино: Сб. док. и материалов.— М., 1963, с. 123, 125.

⁴ Приветствие Н. К. Крупской III Всесоюзному совещанию кинохроникеров.— Из истории кино. М., 1965, вып. 6, с. 10—12.

⁵ Волков-Ланнит Л. История пишется объективом.— М., 1971, с. 6.

⁶ Ленин В. І. Повне зібр. творів, т. 44, с. 344.

* Точна дата цієї зйомки, як і деяких інших, що закарбували образ В. І. Леніна, належить кінознавцю В. С. Листову. См.: Листов В. С. История смотрит в объектив.— М., 1973, 283 с.

Можна без перебільшення сказати, що кінофотоленініана — 874 метра плівки і близько 400 фотографій⁷, зроблених у різні роки,— займає особливе місце серед документальних матеріалів, що розповідають про становлення і розвиток нашої Батьківщини. Ці кадри і фотографії зберегли навіки безсмертний образ великого вождя революції. Недарма видатний діяч французької компартії Поль Вайян-Кутюр'є, який неодноразово зустрічався з В. І. Леніним під час роботи III конгресу Комінтерну, згодом відзначав: «Ленін справжній — тільки в кіно»⁸.

У період відбудови і реконструкції народного господарства, у роки перших п'ятирічок кінооператори і фотокореспонденти проникали у саму гущу подій, прагнучи відобразити на плівці якщо не всі, то, принаймні, головні, вирішальні їх моменти.

Приблизно з 1928 р., коли було опановано техніку цинкографії, центральні газети країни почали значно ширше публікувати фотодокументи. Відзначаючи це, «Правда» писала: «Фотоілюстрація в пресі є... найсильніший засіб агітації і пропаганди. Наочна і переконлива конкретність фотознімка в поєднанні з «відповідним підписом» дає в руки преси додаткове знаряддя мобілізації і організації мас... Справа пролетарської фотографії — розповісти і показати всьому світові конкретні перемоги соціалізму... тією конкретною і неспростовною мовою, яка властива фотографії і кіно більше, ніж будь-якому іншому мистецтву, і яка доступна найширшим мільйонним масам»⁹.

З метою збереження для майбутніх поколінь всієї багатющої кінофотодокументалістики вживалися радикальні заходи для її обліку і державного зберігання. В Москві було створено перший в історії нашої країни Центральний державний архів кінофотодокументів. Згодом подібні установи з'явилися в союзних республіках, у тому числі 1932 р. на Україні.

З роками кількість і якість кінофотодокументів зростали, збільшувалася їх інформативність. Документальне кіно і фотографії, що свого часу відігравали роль пропагандиста і агітатора, ставали пам'ятками історії, які наочно, зримо відображають етапи великого шляху, пройденого радянським народом.

Через ряд причин, в тому числі й технічних, життя кожного окремого документального фільму порівняно нетривале. Стрічки, створені в двадцяті—тридцяті роки, відомі нині у вузькому колі фахівців. І якщо фотографія, віддрукована у зручному для огляду розмірі й атрибутована у текстовому супроводі,— це вже документ, придатний для показу широкій аудиторії, то кінофільм або кіножурнал є збірником документів, що різняться між собою місцем і часом зйомки і становлять своєрідні «цеглинки» суцільної будови. Зникнення з екрана стрічки аж ніяк не означає загибелі цих «цеглинок». Вони зберігаються у фільмотеках і фільмосховищах і є основою кінофотодокументального архівного фонду. Так сталося з багатьма документальними фільмами і кіножурналами, які розповідають про будівництво фундаменту соціалізму («Відкриття Дніпрогесу», «Харківський тракторний завод», «Кузнецкбуд рапортує», «Турксиб», «За механізацію», «Більшовик», «Олексій Стаханов» та багато інших). В руках сучасного дослідника,— а ними сьогодні здебільшого виступають автори та консультанти (кваліфіковані науковці) так званих перемонтажних фільмів, тобто стрічок, побудованих на матеріалах минулого,— ці документи здобувають своє друге народження, іноді осмислюються по-новому, часом розкриваються зовсім новими, несподіваними гранями, вишикуючись у своїх безпосередніх і опосередкованих зв'язках у той

⁷ Правда, 1983, 22 апр.

⁸ Кино: Сб. статей.— М., 1925, с. 6.

⁹ Правда, 1931, 24 окт.

строго вивірений за новітніми науковими даними ряд, який і є суттю історичної хроніки.

В останні два десятиріччя кінофотодокументи особливо широко залучаються як ілюстратор історичного минулого. Дуже важлива роль тут належить телебаченню, яке дає можливість демонструвати протягом багатьох годин багатомільйонній аудиторії величезні масиви фотографій і кінокадрів, відтворюючи за допомогою словесного коментаря сторінки нашої історії.

Першим великомасштабним, якісно новим явищем у показі «живої» історії масовому глядачеві став п'ятдесятигодинний телевізійний фільм «Літопис піввіку» (1967 р.). У серії «Наша біографія», яка вийшла 1977 р., знатні люди країни згадували прожиті роки, свою трудову і громадську діяльність і разом з глядачем поверталися до тих днів та подій, свідками й учасниками яких їм довелося бути.

Такі фільми прийнято зараховувати в розряд телепубліцистики. Однак публіцистика з її високою концентрацією ідей, яскравою, емоційною подачею матеріалу, глибокою аргументованістю є водночас і формою пропаганди історичного знання, викладеного з позицій марксистсько-ленінської науки.

Так, події Великої Вітчизняної війни, історичний подвиг радянського народу, який врятував світ від поневолення і знищення, глибоко і всебічно досліджуються фахівцями різних галузей науки, і, насамперед, істориками. Цій темі присвячено багато й ґрунтовних фундаментальних праць, мемуарів безпосередніх учасників боїв. Двадцятисерійна телевізійна кіноопея «Велика Вітчизняна» стала науково-історичним дослідженням на екрані.

Цілою епохою в радянській кінодокументалістиці є воєнна хроніка. Зняті по гарячих слідах подій спецвипуски, кіножурнали, фільми вселяли в радянських людей віру в остаточну перемогу над ворогом. Ще в роки війни було випущено такі стрічки, як «Розгром німецько-фашистських загарбників під Москвою», «День війни», «Народні месники», «Ленінград у боротьбі», «Сталінград», «Перемога на Правобережній Україні», «Битва за нашу Радянську Україну», «Визволення Радянської Білорусії», «Урал кує перемогу», «Чорноморці». Про останню з них фронтовий оператор В. Мікоша згадує: «...перед моїми очима поставав маленький кінозал на студії Чарлі Чапліна, де ми, радянські кінооператори, показували йому фільм про оборону Севастополя — «Чорноморці». Коли погаснув екран, Чаплін повернувся до нас, маючи щось сказати. Проте так нічого й не сказав. В його очах були сльози, і, ховаючи їх від нас, він нахилив голову в складені долоні. Потім підвів голову і промовив: «Я такий приголомшений! Пробачте, я не можу говорити»¹⁰. Такою була сила впливу кінофотодокумента — історичної правди, зафіксованої на плівці.

Велика кількість фільмів, у тому числі й телевізійних, була створена в повоєнні роки. Генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу П. І. Батов так оцінив фільм «Велика Вітчизняна»: «Чимало я бачив документальних стрічок про війну — від перших випусків воєнної хроніки, які ще ніби не остигли від жару боїв, що гриміли... до повнометражних творів останнього часу, де війна досліджується з вершин історичної мудрості. Та не було ще в історії кіно нічого, подібного до двадцятигодинної програми фільмів «Велика Вітчизняна»... не було такого масштабного, такого всеохоплюючого, епічного за задумом і звершенням документально-публіцистичного свідоцтва народної, священної війни проти гітлерівської чуми, яка загрожувала всьому світові»¹¹.

¹⁰ Искусство кино, 1979, № 6, с. 21.

¹¹ Там же, с. 3.

«Велика Вітчизняна» під назвою «Невідома війна» була показана по телебаченню США. Про величезне враження, яке справив фільм, про його могутній пізнавальний заряд свідчила американська преса¹². Гостра ідеологічна боротьба, яка розгорнулася в США, ФРН та інших капіталістичних країнах навколо «Великої Вітчизняної», — яскравий доказ того, що історична правда, розкрита засобами кіно- і фотодокументів, є могутньою зброєю у боротьбі за уми і серця людей.

Хроніка війни не сходить з екранів кіно і телебачення, вона насичує нові фільми, цілі їх серії та цикли, бореться проти фашизму в усіх його проявах, за негасиму пам'ять і непорушний мир.

Фільми, які відносять до жанру політичних, розповідають про події на міжнародній арені, про боротьбу народів Азії, Африки, Латинської Америки за своє національне і соціальне визволення. В них документальні кадри сьогодення нерозривно пов'язані з історичними, що допомагає відтворити події в їх повноті та цільності і накреслити ясну, науково обгрунтовану історичну перспективу.

Шедевром радянського політичного фільму став «Звичайний фашизм» (1965 р.). Ця загальноекранна стрічка, побудована виключно на документальній кіно- і фотозйомці, з вражаючою силою викривала звіряче обличчя німецького нацизму.

Пізніше кореспонденти радянського телебачення В. Зорін, О. Каверзнев, Ф. Сейфуль-Мулюков та інші створили політичні стрічки, призначені для показу багатомільйонній аудиторії телеглядачів: «Ліван у вогні», «Палестинці: право на життя», «38-а паралель», «Голос вільної Анголи», «Полум'я Ольстера», «Чілі. Час боротьби, час тривоги», «На перехрестях Кампучії», «Америка: через десять років», «Суд історії. Суть сучасного імперіалізму», «Афганський щоденник» тощо. «Важливим інструментом виховання громадянськості, радянського патріотизму, інтернаціоналізму було і залишається виховання історією, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко, —...Вміння говорити про минуле серйозно, зважено, з позицій марксистсько-ленінського світогляду — ось що приносить, як показує практика, успіх у цій справі»¹³. Історія в кінофотодокументах, представлена політичними фільмами, служить саме цій справі.

Документальні фільми історичного плану, призначені для показу на загальному екрані (тобто кінотеатрах, клубах) за широтою охоплення подій, безумовно, ні якою мірою не можуть конкурувати з телевізійними стрічками, оскільки час їх демонстрації не перевищує 10—20 хвилин. Однак тут знайдено свій шлях. Фільми великого екрану, звертаючись до історії, аналізують головним чином події, що відбувалися на досить обмеженому відрізку часу, але роблять це докладно, скрупульозно. Вони прагнуть дослідити глибинні пласти явища, і в цьому полягає їх значення в поширенні історичних знань.

Як приклад можна назвати фільм «Гімнастюрка і фрак», присвячений першим крокам радянської дипломатії і, насамперед, нарком закордонних справ Г. В. Чичеріну, який підписував основні міжнародні договори, укладені Країною Рад на початку її існування. Ветеран ленінської школи дипломатів академік І. М. Майський, переглянувши фільм, писав: «Вони (автори фільму. — Л. М.) провели справді титанічну роботу, щоб розшукати і зібрати докупи розрізнені епізоди, які доти були маловідомі або зовсім невідомі. Ці кадри повернули нам сьогодні обличчя багатьох чудових людей, моїх друзів,

¹² Там же, с. 26—27.

¹³ Утверджувати правду життя, високі ідеали соціалізму. Промова товариша К. У. Черненка на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР 25 вересня 1984 року. — Рад. Україна, 1984, 26 верес.

моїх товаришів по роботі. Вони показали їх в момент вирішальних зіткнень, в гострішій боротьбі, що так скупа на зовнішні прояви»¹⁴.

Одним з могутніх джерел виховання у молоді відданості марксистсько-ленінським принципам, зміцнення її ідейної загартованості є героїчна історія ленінської партії. Українська студія хронікально-документальних фільмів створила повнометражну картину «Розум, честь і совість епохи» (1977 р.), яка, головним чином на прикладі УРСР, розповідає про керівну і спрямовуючу роль КПРС у справі будівництва соціалізму в нашій країні. Не можна не згадати й найбільшу в історії української документалістики кінотрилогію «Роки боротьби і перемог» виробництва тієї ж студії (1977 р.).

Десятки загальноекранних фільмів, випущених різними студіями країни, відображають життя і діяльність видатних представників славної когорти комуністів-ленінців. В УРСР це, зокрема, «Серце, віддане народу» (про Г. І. Петровського), «Ми знали його» (про С. В. Косіора), «Павло Постишев», «Влас Чубар», «Товариш Артем», «Легендарний Клим» (про К. Є. Ворошилова), «Юрій Коцюбинський», «Командарм Дибенко» та інші.

Використання фотодокументів у фільмах загальновідоме. Камера, досліджуючи фотокадр, часом знаходить у ньому нові деталі, нюанси. Будучи елементом кінострічки, фотографія часто здобуває ніби друге народження. Чудовим прикладом використання фотодокументів є 16-серійна телеопера «В. І. Ленін. Сторінки життя», демонстрацію якої Центральне телебачення розпочало в 1983 р. Випущено вже 6 серій. Перший цикл — «Симбірська трилогія» складається з трьох фільмів — «Кличу живих!», «Батьківський дім», «Тяжкі часи», другий — «Раз обраний шлях» — також містить три фільми: «У свої 17 років», «Зустріч», «Зрілість».

В основу епопеї покладено біографічну хроніку В. І. Леніна, яку нещодавно завершив Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Ця унікальна праця кількох поколінь радянських вчених, яка скрупульозно досліджує факти ленінської біографії, дала фільмам багатющий і різнобічний матеріал. В них використано знімки Володимира Ілліча, зроблені у різні роки, портрети членів його сім'ї, фотографії, що відтворюють обстановку тих часів тощо. Ми бачимо види Симбірська, Казані, Самари, Петербурга, портрети найближчих сподвижників Леніна, людей, з якими він зустрічався, видатних представників російської революційної думки і революційного руху. Немає сумніву, що у подальшій роботі над фільмами використовуватимуться всі без винятку ленінські кінофотодокументи. Біографічна хроніка В. І. Леніна завдяки документальним фото- і кінокадрам одержить нове, зриме втілення.

Кінофотодокументи широко використовуються в експозиціях музеїв, особливо історичних та краєзнавчих. Нині в СРСР їх діє близько 1500¹⁵. Що ж до народних музеїв, то вони взагалі формують свої фонди головним чином на основі зображальних матеріалів.

Чимало фотографій набули дуже широкої популярності, стали загальновідомими. В них — концентроване відображення часу, символ нашої епохи. Це «Політрук продовжує бій», «Стояти насмерть», «Свята ХХ віку», «Ю. Гагарін з голубом», «Останній день президента Аьенде» та ін.

Кінофотодокументи часто залучаються до історичних досліджень, використовуються вони й у популярних виданнях, мемуарній літературі, пресі. Так, у 26-томній «Історії міст і сіл Української РСР» вміщено понад 10 тис. фотографій, значна їх кількість публікується уперше. Експонуються вони й на стендах тематичних фотовиставок, у ви-

¹⁴ Советское кино, 1969, 29 марта.

¹⁵ Общественные науки, 1981, № 2, с. 46.

пусках фотоальбомів, разом з кінодокументами широко й плідно використовуються у телепередачах.

Отже, пропаганда історичної науки за допомогою кінофотодокументів розвивається успішно, проте в цій справі вичерпані далеко не всі можливості. По-перше, необхідно вдосконалювати форми і методи, ще тісніше пов'язувати її з ідеологічною, політико-виховною роботою партії. По-друге, не всі документальні кінокадри і фотографії минулого ще виявлено, а вже відомі потребують вивчення й атрибутування. Останнє на даному етапі нам уявляється найважливішим, оскільки багато кіно- та фотоматеріалів ще залишаються просто ілюстрацією, тобто не визначено місця і часу зафіксованої події, прізвищ, соціального і громадського стану її учасників. Скрупульозний джерелознавчий аналіз кожної кінострічки або фотографії із залученням інших джерел може надати їй статус повноцінного історичного документа. На жаль, дослідників, які працюють у цій галузі, принаймні в республіці, ще мало. Кафедри джерелознавства у вузах, не приділяючи кінофотодокументам належної уваги, не готують спеціалістів з цього профілю. Так, відповідна кафедра Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка обмежується лише загальним ознайомленням студентів з фондами і роботою ЦДАКФД УРСР. На нашу думку, цього недостатньо. Адже кожний обласний архів має кінофотовідділ, матеріали якого являють собою солідну джерелознавчу базу для краєзнавчої роботи у всіх її аспектах.

Науково-технічний прогрес відкриває зовсім нові, небачені раніше перспективи перед засобами зображальної фіксації історичної дійсності. Виник відеозапис, і це можна без перебільшення назвати справжньою революцією у відеотехніці. Якщо кінокамера через свої технічні характеристики здатна зафіксувати водночас досить обмежений обсяг реальних подій, то відеозапис дає можливість вести багатогодинні, а в перспективі й багатоденні безперервні репортажі і фіксувати їх на принципово новій технічній основі. З'явилася також можливість перевести кінофотодокументи, нагромаджені людством з часів винаходу фото- і кінокамер, з нестійкого хімічного засобу фіксації зображення на міцний, практично вічний електромагнітний. Цей процес нагадує мікрофільмування давніх рукописів і книжок, що робить їх доступними для найширшої аудиторії. Відеомагнітофон з компактними касетами відеозапису — це вже реальність. Невдовзі він стане таким же невід'ємним атрибутом нашого життя, як телевізор. Вже сьогодні можна говорити про кінофотодокументи і відеозапис, як про єдине ціле, що об'єднує всі технічні зображальні засоби фіксації дійсності від моменту їх виникнення до сьогодення. На цьому хотілося б спинитися докладніше.

Переважаюча більшість джерелознавців вважає кінофотодокументи складовою частиною матеріалів, які вивчає допоміжна історична дисципліна — іконографія¹⁶. Твір мистецького походження, так само як і кінофотодокумент, звернутий насамперед до нашого зору. Та це лише зовнішня схожість. Між ними існує істотна відмінність. Малюнок, живописне полотно, скульптура — це суб'єктивний відгук на історичну реальність, переломлений в уяві митця. Кінофотодокумент — це точний, об'єктивний портрет дійсності, хоча завжди слід зважати на політичні, класові позиції людини, яка тримає в руках камеру (це одне з кардинальних положень марксистсько-ленінського джерелознавства).

Нам уявляється доцільним виділити величезний і дедалі зростаючий масив кінофотозйомки і відеозапису в окрему, самостійну групу документів, що не має аналога як за походженням, так і за формою відбиття дійсності серед інших історичних джерел. Можна назвати

¹⁶ См., наприклад: Санцевич А. В. Методика исторического исследования. — К., 1984, 190 с.

цю групу **відеодокументами**, оскільки цей термін, на нашу думку, найкраще передає їх суть. Слід підняти престиж цієї групи документів, привернути до них увагу істориків і, насамперед, джерелознавців. Методика роботи з кінофотодокументами має стільки особливостей, що цілком заслуговує на окреме дослідження.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що недовгий той час, коли відеодокументи стануть постійним і доступним супутником вчителя, викладача, лектора, пропагандиста. А про користь таких зримих уроків свідчить такий маловідомий, але дуже промовистий факт.

Видатний французький письменник-комуніст Анрі Барбюс під час одного з візитів до Москви кілька вечорів провів у глядачовому залі кіностудії «Союзкинохроніка», знайомлячись з добіркою радянських кіножурналів і документальних фільмів за багато років. Барбюс був настільки схвилюваний усім, що побачив, що, відїжджаючи, звернувся до колективу студії з листом, в якому, зокрема, писав: «Я бачив радянський світ стисло, але, незважаючи на це, в усіх його справжніх розмірах, з його широтою і глибиною, з його життям. Це було ущільненням, синтезом часу. Я оглянув цілу епоху в кількох миттєвостях. Це були великі історичні з'їзди, їх кипіння, урочисті демонстрації, військові паради... Я бачив маси у свята і в дні скорботи. Я бачив життя машин і зростання промисловості та колективну працю на полях. Усі ці картини, живописні або патетичні, складаються в дивовижне ціле, кількома яскравими променями висвітлюють сучасну історію нового, радянського світу...»¹⁷. Це свідчення видатного майстра світової культури ще раз переконує у тому, що історія, написана об'єктивом, справляє величезний вплив на світогляд і світосприймання людини. Документальне кіно, фотографія, відеозапис відіграють значну, дедалі зростаючу роль в усій ідеологічній, політико-виховній роботі КПРС.

¹⁷ Цит. по: Макассев В. В. Революционной Испании.— М., 1937, с. 4—5.

Питання історичного краєзнавства

РОЛЬ О. М. ГОРЬКОГО У РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В СРСР

Є. М. СКЛЯРЕНКО (Київ), Ю. З. ДАНИЛЮК (Київ)

Історичне краєзнавство, яке у нашій країні має давні традиції, після перемоги Великого Жовтня набуло нового змісту й організаційних форм. Посилення інтересу до вивчення історії міст і сіл, промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, пам'яток історії та культури стало своєрідним виявом творчої активності трудящих мас — господарів своєї держави.

Вивченню місцевого досвіду великого значення надавав В. І. Ленін. Так, він позитивно оцінив одну з перших радянських краєзнавчих праць — книгу О. І. Тодорського «Рік — з гвинтівкою і плугом», глибоко проаналізувавши її у статті «Маленька картинка для з'ясування великих питань». В. І. Ленін писав: «Треба ширше розповсюдити цю книгу і висловити побажання, щоб якнайбільше число працівни-

ків, які діяли в масі і з масою, у справжній гущі живого життя, взяли за опис свого досвіду»¹.

Керуючись ленінськими настановами, Комуністична партія всіляко підтримувала краєзнавчий рух, спрямовувала його відповідно до потреб соціалістичного будівництва. Велика роль у розвитку вітчизняного краєзнавства, зокрема, історичного, належала видатним діячам Комуністичної партії й Радянської держави — Н. К. Крупській, А. В. Луначарському, В. В. Куйбишеву, Г. М. Кржижановському, П. Г. Сидовичу, П. П. Постишеву, О. С. Щербакову, а також великому пролетарському письменнику О. М. Горькому. Радянські історики і філологи написали ряд праць, що висвітлюють цей аспект його багатогранної діяльності, зосереджуючи головну увагу на участі Олексія Максимовича у підготовці «Історії фабрик і заводів»².

З перших же кроків розгортання краєзнавчого руху в Радянській країні О. М. Горький активно включився у нього й став одним з його організаторів. Навіть перебуваючи на лікуванні за кордоном, письменник не поривав зв'язків з численними краєзнавчими організаціями та активістами цієї справи, листувався з ними, спрямовував їх пошуки. В листі до краєзнавця І. І. Алексєєва Олексій Максимович назвав краєзнавство великою справою³. «Я з великою радістю, — писав він, — стежу за процесом його розвитку, покликаного до життя тією енергією, яку збудила революція»⁴. Листи О. М. Горького свідчать, що письменник цікавився роботою краєзнавців Нижнього Новгорода, Рязані, Ярославля, Мурманська та інших міст країни і подавав їм всебічну практичну допомогу. Наприклад, Нижньоневгородському науковому товариству по вивченню місцевого краю за його вказівкою було передано необхідну літературу⁵. На прохання гуртка казанських краєзнавців він надсилав з Італії книжки і фотографії⁶. У свою чергу, краєзнавці дарували письменнику свої наукові й літературні твори. В особистій бібліотеці О. М. Горького налічувалося понад 300 примірників таких праць, виданих переважно у радянський час⁷.

Аналізуючи результати краєзнавчої роботи, письменник не раз вказував на необхідність широкої пропаганди набутого досвіду. Він рекомендував використовувати для цього сторінки газет і журналів, причому не тільки спеціальних і центральних. Так, ознайомившись з матеріалами першого номера журналу «Наши достижения», що виходив під його редакцією, О. М. Горький у листі із Сорренто 31 грудня 1928 р. рекомендував для нього ряд тем. Серед першорядних названа «діяльність краєзнавців»⁸. Завдяки зусиллям письменника журнал уже в перший рік свого існування опублікував серію матеріалів з краєзнавчої тематики. У № 3 були надруковані статті академіків С. Ф. Ольденбурга «Наше краєзнавство» та О. Є. Ферсмана «Експедиція Академії наук». Цікаво, що першу з названих статей редагував і готував до друку особисто О. М. Горький.

Олексій Максимович був активним пропагандистом цілей та завдань краєзнавчого руху. В статтях «Про краєзнавство», «Про різницю смаків. Відповідь старому краєзнавцю й іншим людям його смаків» письменник вказував на необхідність розширення рамок цього руху,

¹ Ленін В. І. Повн. збір. творів, т. 37, с. 390.

² Хамов К. Н. А. М. Горький и историческая наука. — Горький, 1958, 147 с.; Максимов В. А. Горький — редактор. — М., 1965, 277 с.; Пельт В. Д. М. Горький — журналист. — М., 1968, 426 с.; Окунева Р. Я. А. М. Горький и создание истории Путиловского завода. — История СССР, 1964, № 2, с. 242 та ін.

³ Горький А. М. Собр. соч. — М., 1955, т. 30, с. 37.

⁴ Там же, с. 38.

⁵ Архив Горького (далі АГ) — М., 1966, т. XI, с. 113.

⁶ А. М. Горький: Летопись жизни и творчества (далі: Летопись). — М., 1959, вып. III, с. 580.

⁷ Личная библиотека А. М. Горького в Москве: Описание. — М., 1981, т. I, с. 11.

⁸ АГ, М., 1965, т. X, кн. II, с. 118.

його пізнавальних та виховних функцій. Він доклав величезних зусиль до розгортання роботи по створенню «Історії фабрик і заводів», «Історії громадянської війни», «Історії міст», «Історії села», брав найактивнішу участь у музейному будівництві, охороні пам'яток історії й культури. Визнанням заслуг О. М. Горького в цій справі стало його обрання членом Центрального бюро краєзнавства (ЦБК) та Товариства краєзнавців-марксистів при Комакадемії ВЦВК СРСР.

Перебуваючи на лікуванні за кордоном, О. М. Горький задумав організувати написання й видання «Історії фабрик і заводів». На це напаштовхнули його численні ініціативи колективів передових промислових підприємств по складанню літописів своїх фабрик та заводів. Наприклад, робітники лєнінградської фабрики ім. Володарського під керівництвом письменника А. Ульяновського при активній допомозі парткому розпочали роботу по вивченню біографії підприємства ще задовго до опублікування Постанови ЦК ВКП(б) «Про видання серії збірників «Історія фабрик і заводів»⁹. Подібні факти були не поодинокі. Робітники добре усвідомлювали значення створення літописів своїх підприємств для майбутнього, для патріотичного виховання сучасників та прийдешніх поколінь. В архіві О. М. Горького збереглася стенограма обговорення брошури зварника листопрокатного цеху московського заводу «Серп і молот» Н. Михайлова «У боях за метал», датована квітнем 1930 р. Багато робітників та службовців підприємства висловили свою думку щодо рукопису. Відзначивши його правдивість, один з виступаючих сказав: «Я пропоную брошуру Михайлова розповсюдити, й кожний листопрокатник повинен її мати в себе. Коли я буду розповідати своїм дітям, як ми створювали, як виносили на своїх плечах відбудовний період, я всього не пригадаю. Коли я буду мати брошуру, цим документом я буду підтверджувати факт»¹⁰.

У серпні 1929 р. в «Торгово-промисловій газеті» було надруковано звернення до всіх трестів та синдикатів, республіканських і місцевих рад народного господарства, всіх краєзнавчих організацій, підписане головою ВРНГ В. В. Куйбишевим і головою ЦБК П. Г. Смидовичем. У ньому відзначалося, що в зв'язку з успішним завершенням відбудовного періоду й прийняттям п'ятирічного плану поглибленому вивченню історії наших фабрик та заводів надається особливого значення. «Гігантська програма промислового будівництва, накреслена урядом і партією,—наголошувалося у зверненні,—включає в себе не лише програму фабрично-заводського будівництва. Нова промисловість повинна створити нове, соціалістичне суспільство й нові культурні відносини людей. Тому поглиблене вивчення всього промислового життя, його історії, сьогодення, шляхів майбутнього розвитку (п'ятирічка) є черговим завданням нашого культурного будівництва»¹¹.

Було видано десятитисячним тиражем плакат про монографічне дослідження історії заводів і фабрик¹². У 1929 р. ЦБК оголосило конкурс на краще висвітлення історії підприємств. Це могли бути праці наукового та науково-популярного характеру. В конкурсі взяли участь близько 250 чол., які представили 30 рукописів, у тому числі з історії заводу ім. К. Маркса в Дніпропетровську, швейної фабрики у Харкові, Барановського фарфорового заводу на Житомирщині¹³. Інструктори ЦБК у 1929—1930 рр. відвідали 86 підприємств.

О. М. Горький високо оцінив значення цього патріотичного руху, вказав на його важливу роль у формуванні свідомих будівників соціалізму, в мобілізації трудящих на виконання народногосподарських

⁹ *Летопись ...* М., 1960, вып. IV, с. 168, 170.

¹⁰ Цит. по: Хамов К. Н. А. М. Горький и историческая наука.— Горький, 1968, с. 41—42.

¹¹ *Монографическое изучение фабрик и заводов.*— М., 1929, с. 3.

¹² Центральный державный архив РРФСР, ф. 2307, оп. 16, спр. 51, арк. 1.

¹³ Там же, арк. 4.

планів, грандіозних накреслень першої п'ятирічки. Письменник доклав багато зусиль, щоб надати цьому рухові широкого розмаху, привернув до нього увагу науковців і літераторів.

24 квітня, 3 й 7 травня 1931 р. Олексій Максимович зустрівся у Сорренто з керівниками видавництва А. Б. Халатовим, В. М. Проскуряновим, В. М. Леоновим і детально обговорив з ними питання, пов'язані з розвитком радянської літератури та видавничої справи в СРСР. У наміченому плані видання літератури значне місце займали праці з історії промислових підприємств¹⁴.

7 вересня 1931 р. О. М. Горький в газетах «Правда» й «Известия» виступив із статтю «Історія фабрик і заводів». Червоною ниткою в ній проходила думка — для того, щоб краще зрозуміти значення досягнутих завоювань, треба знати минуле. У статті характеризувалися основні етапи підготовки та написання історії промислових підприємств, визначалися роль і місце в цій справі робітничих авторів, літераторів, науковців, учасників революційних подій¹⁵.

В статті йшлося про необхідність підготовки різноманітних за формою книг (монографій, збірників статей, спогадів тощо), які б відповідали одній неодмінній умові — доступності викладу на основі великої джерельної бази. Коротко думку письменника можна охарактеризувати так: максимум популярності й документалізму.

Як уже відзначалося, основними творцями праць з історії фабрик і заводів повинні були стати самі робітники, що, однак, не виключало активної участі у цій роботі науковців, архівістів, бібліотечних працівників, літераторів. Рекомендувалося ширше залучати до цієї справи Академію наук, Вищу раду народного господарства СРСР, Все-союзну асоціацію працівників науки й техніки для сприяння соціалістичному будівництву, Російську асоціацію пролетарських письменників. «Скромність цієї позиції нашої,— писав пізніше Олексій Максимович,— ні в якому разі не зменшує нашої відповідальності, бо наше завдання: на матеріалі, який дає нам робітник, посилити, загострити його ідеологічне озброєння»¹⁶.

Стаття О. М. Горького «Історія фабрик і заводів» викликала великий резонанс у країні. Її обговорювали в робітничих колективах, наукових та літературних організаціях. Думки, висловлені в статті, були гаряче підтримані партійними, профспілковими, комсомольськими органами, колективами багатьох підприємств, письменниками, вченими.

11 жовтня 1931 р. «Правда» опублікувала постанову ЦК ВКП(б) «Про видання серії збірників «Історія фабрик і заводів»¹⁷. Нею затверджувалася Головна редколегія, до якої увійшли відомі партійні й державні діячі, письменники, вчені¹⁸. Видання книг покладалося на Об'єднане державне видавництво, в складі якого створювалася спеціальна редакція.

Прийняття Центральним Комітетом ВКП(б) цієї постанови стало подією величезного значення. У ній підбивалися підсумки проведеної роботи, визначалися основні завдання та заходи, спрямовані на поглиблене вивчення героїчної історії робітничого класу.

ЦК ВКП(б), партійні організації спрямовували роботу редакційних колегій і авторських колективів. Газета «Правда» постійно висвітлювала на своїх сторінках стан справ по написанню історії підприємств

¹⁴ АГ.— М., 1964, т. X, кн. I, с. 300.

¹⁵ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов: Сб. док. и материалов.— М., 1959, с. 27.

¹⁶ Там же, с. 47—48.

¹⁷ Правда, 1931, 11 окт.

¹⁸ До складу редколегії увійшли 31 чол., в тому числі О. М. Горький, П. П. Поштішев, М. М. Шверник, О. В. Косарев, Г. М. Панкратова, Л. З. Мехліс, М. М. Попов, В. С. Іванов, Ю. М. Лебединський, Л. М. Сейфуліна.

ємств, друкувала розділи з книг, що готувалися до видання. В ній публікувалися статті О. М. Горького «За роботу», «Про роботу по «Історії фабрик і заводів», «Робітники пишуть історію своїх заводів» та ін. У листі до головного редактора «Правди» Л. З. Мехліса від 23 листопада 1933 р. письменник високо оцінив велику практичну допомогу газети¹⁹.

У своїх починаннях О. М. Горький широко спирався на досвід й авторитет визначних діячів нашої партії К. Є. Ворошилова, М. І. Капініна, Г. К. Орджонікідзе, П. П. Постишева, М. М. Попова, Н. К. Крупської. Постійне керівництво з боку парторганів, їх всебічна допомога забезпечували успіх розпочатої справи.

Незважаючи на величезну завантаженість літературною і громадською роботою, О. М. Горький був не тільки організатором створення праць з історії фабрик і заводів, а й їх рецензентом та редактором. Так, він особисто опрацював близько 30 рукописів²⁰.

В особистому архіві письменника збереглися численні рецензії на праці з історії підприємств. Він не тільки вказував на недоліки в рукописах, а й підказував шляхи їх виправлення, рекомендував відповідні джерела, доповнював текстовий матеріал цікавими фактами. Повною мірою це стосується рукописів з історії фабрики ім. Володарського у Ленінграді, Московсько-Казанської залізниці, автозаводу ім. Сталіна та ін. Рецензуючи історію Трьохгорної мануфактури, О. М. Горький запропонував пов'язати її з історією всієї текстильної промисловості країни. В січні 1934 р., проглядаючи тематичну заявку на книгу «Історія Великого Північного шляху» (про Сибірську залізницю), письменник порадив їм глибше ознайомитися з бібліографією, рекомендував вивчити ряд монографій та довідкових видань^{21–23}. Свої зауваження О. М. Горький висловлював і під час особистих зустрічей з авторами. Так, 29 липня 1933 р. він мав бесіду з авторським колективом з історії автомобільного заводу ім. Сталіна²⁴.

27 травня 1932 р., на початковій стадії підготовки «Історії фабрик і заводів», письменник звернувся з листом до робітників 26 підприємств, в якому зазначав, що відповідна «робота на багатьох заводах проходить у недосконалих формах та повільними темпами»²⁵. 19 липня того ж року він писав до парткому Дніпровської гідроелектростанції: «Намагайтесь роботу по історії Дніпростанції проводити при широкій участі робітничих мас із залученням кваліфікованих літераторів, а також інженерно-технічних працівників. Упевнений, що необхідний перелом у роботі... буде вами зроблений»²⁶. Наступного дня О. М. Горький звернувся з аналогічним листом до парткому й шахткому шахти ім. Ілліча в Донбасі.

Письменник постійно піклувався про те, щоб праці з історії підприємств були написані на належному теоретичному рівні. Тому, щоб запобігти помилкам фактичного та методологічного характеру, він залучив до цієї справи активних учасників революційного руху. К. Є. Ворошилова, зокрема, Олексій Максимович просив бути редактором історії Луганського паровозобудівного заводу, зустрітися з авторами, проглянути план, визначити найважливіші етапи революційної боротьби на підприємстві²⁷. Велику надію покладав О. М. Горький також на Комакадемію. Редакція «Історії фабрик і заводів» звернулася до неї з проханням виділити для роботи над книгами 10 досвідчених істориків, звільнивши їх від інших навантажень²⁸.

¹⁹ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов, с. 225.

²⁰ Хамов К. Н. Указ. соч., с. 52.

^{21–23} Летопись, вып. IV, с. 355.

²⁴ Там же, с. 311.

²⁵ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов, с. 65.

²⁶ Там же, с. 206–207.

²⁷ Там же, с. 237.

²⁸ Хамов К. Н. Указ. соч., с. 51.

Для поліпшення літературно-художнього оформлення книг підключалися письменники та журналісти. Форми їх участі в написанні й виданні праць з історії фабрик і заводів і методи роботи над ними обговорювалися на I з'їзді радянських письменників. Цим питанням присвячено й багато листів О. М. Горького до діячів радянської літератури.

У березні 1935 р. на II пленумі правління Спілки письменників СРСР Вс. Іванов відзначив, що в підготовці праць з історії промислових підприємств взяли участь 88 письменників та журналістів²⁹. О. М. Толстой зокрема, працював над історією Іжорського заводу*, М. М. Пришвін — Онего-Біломорського каналу**, М. О. Булгаков — Дунайського фарфорового заводу.

Ідея О. М. Горького про створення історії промислових підприємств певною мірою вплинула на розвиток радянської літератури, допомогла багатьом літераторам знайти свою тему, написати високохудожні твори, що увійшли у скарбницю вітчизняної літератури. Так, збираючи матеріал з історії одного з найстаріших російських заводів, К. Г. Паустовський написав повість «Доля Шарля Лонсевіля», в якій показав злиденне минуле російських пролетарів.

Ентузіазм авторів-робітників, дійова допомога їм з боку партійних організацій і творчої інтелігенції, велика організаторська робота О. М. Горького зумовили видання у 30-х роках ряду ґрунтовних праць, які одержали не лише всесоюзне, а й міжнародне визнання.

Однією з перших було видано книгу — «Люди Сталінградського тракторного», яку особисто відредагував Олексій Максимович. У передмові до неї, вперше надрукованій у «Комсомольской правде» 17 липня 1933 р., він відзначив, що ця праця «...одна з найбільш цікавих та оригінальних книг, які з'явилися в нашій літературі за п'ятнадцять років... «Люди Сталінградського тракторного» показують нам — у мініатюрі — той простий і мудрий шлях, яким пролетаріат Союзу Радянських Соціалістичних Республік іде до його прекрасної й великої мети — до організації безкласового суспільства та братерства...»³⁰.

Рух за написання «Історії фабрик і заводів» відіграв значну роль у процесі будівництва соціалізму в СРСР. Пропаганда славної історії й передового досвіду роботи ряду промислових підприємств сприяла розв'язанню важливих народногосподарських завдань, формуванню нового типу людини — свідомого будівника соціалістичного суспільства. Книги з історії радянських заводів видавалися у Нью-Йорку, Лондоні, Парижі. Завдяки цьому трудящі всього світу знайомилися з досягненнями робітників Країни Рад, переконувалися в перевагах нового суспільного ладу.

Визначне місце належить О. М. Горькому і в роботі по підготовці «Історії села». Ініціатива її написання народилася в гушці трудящих. У зв'язку з розгортанням колгоспного будівництва, величезними масштабами соціалістичних перетворень у сільському господарстві в середині 30-х років інтерес до вивчення історії села значно посилювався. Ще на початку 1932 р. О. М. Горький рекомендував редактору журналу «Земля советская» частіше друкувати огляди з життя колгоспів та радгоспів, щоб у майбутньому використати їх для написання історії села³¹.

Навесні 1943 р. група письменників звернулася до ЦК ВКП(б) з пропозицією про створення літописів колгоспів і радгоспів, біогра-

²⁹ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов, с. 168.

* У фондї О. М. Толстого в Інституті світової літератури зберігаються матеріали з історії заводів, зібрані письменником.

** Цей нарис опубліковано у книзі «В краю непуганых птиц». — М., 1934.

³⁰ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов, с. 219, 221.

³¹ Пельт В. Д. М. Горький — журналист. — М., 1968, с. 274.

фій радянських сіл³². Їх підтримав С. М. Будьонний у своєму виступі на II з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1935 р.

Розгорнута програма для написання таких біографій була викладена О. М. Горьким у статті «Історія села», надрукованій у «Літературній газеті» й «Правді» 24 та 25 лютого 1935 р. Письменник вважав за доцільне при висвітленні дореволюційного минулого села і його нового життя підкреслювати різкі зміни, що відбулися за роки Радянської влади. Він наголошував на тому, що молодь повинна знати, якою ціною здобуто визволення селян з-під гніту поміщиків та куркулів³³. Неодмінною умовою написання «Історії села», як і книг з історії фабрик та заводів, О. М. Горький вважав залучення широкого кола джерел, зокрема, земських збірників, губернських архівів, документів III відділення, окружних судів, особистих архівів поміщиків, монастирів тощо. Письменник радив авторам використовувати також художню літературу, в якій через призму образів розкривається історія селянства.

Основні положення цієї статті були конкретизовані на засіданні редакції «Історії села» 16 квітня 1935 р. Було прийнято рішення приступити до розробки історії 50—60 колгоспів і радгоспів. Кілька книг (про станицю Платовську, Каменку, Безенчукський район, Феодосійський зернорадгосп та ряд інших) планувалося підготувати для зразку силами московських авторів. Редакція наголошувала, що праці слід писати на науковій основі й залучати до цієї роботи вчених і літераторів. З метою підвищення теоретичного рівня «Історії села» розроблялися правила щодо обробки архівних та бібліографічних матеріалів.

«Історію села» не було створено за життя О. М. Горького. Це пояснюється рядом об'єктивних та суб'єктивних причин. По-перше, ця робота була надзвичайно складною й новою, потребувала ретельної підготовки. По-друге, в довоєнний час відчувалася нестача висококваліфікованих наукових кадрів у зв'язку з їх зайнятістю розробкою інших важливих тем, зокрема історії робітничого класу. По-третє, слабка поліграфічна база не могла забезпечити видання книг у достатній кількості та на високому поліграфічному рівні.

Незважаючи на те, що намічена програма видання в той час не була виконана, вона відіграла помітну роль у дальшому розвитку історичної науки. О. М. Горький і його соратники порушили важливе питання про необхідність ґрунтового вивчення у всесоюзному масштабі історії селянства—союзника робітничого класу в революційній боротьбі, у побудові соціалістичного суспільства.

Ідея створення «Історії села» була втілена в життя у післявоєнний час, коли радянська історіографія поступово збагатилася цікавими працями з історії ряду колгоспів та радгоспів.

О. М. Горький був також палким поборником вивчення історії міст—важливої складової частини краєзнавства. У 1897 р. в одній з газет він надрукував статтю «Херсонес Таврійський», яка являла собою нарис з історії цього стародавнього міста. У ній письменник на основі праць Геродота, Страбона та інших давніх авторів, залучаючи архівні матеріали, розповів про історію цього античного міста, приділяючи велику увагу пам'ятникам його історії та мистецтва, що збереглися до наших днів³⁴.

Свідченням інтересу О. М. Горького до історії міст є тематична добірка літератури у його особистій бібліотеці—287 книг³⁵. В одному з листів до свого друга й особистого секретаря П. П. Крюкова

³² Летопись, вып. IV, с. 361.

³³ Горький А. М. Собр. соч., т. 27, с. 406.

³⁴ Пиксанов Н. К. Горький и наука.— М.— Л., 1948, с. 11.

³⁵ Личная библиотека А. М. Горького в Москве, с. 11.

Олексій Максимович просив постійно поповнювати це зібрання, необхідне для підготовки «Історії міст»³⁶.

На початку 30-х років, коли історик В. І. Невський і головний редактор видавництва «Академія» О. М. Тихонов запропонували випустити серію книжок з історії міст та їх побуту, О. М. Горький палко підтримував цю ідею. Звертаючись до керівника видавництва, письменник просив його надати всемірну допомогу в здійсненні цієї важливої справи³⁷. Спираючись на підтримку Олексія Максимовича, видавництво залучило до написання серії письменників та істориків: В. Десницького, С. Золотарьова, В. Жакову. Першими були представлені у видавництво рукописи «Переяславль», «Углич», «Москва», «Нижній Новгород».

Численні документи О. М. Горького свідчать, що в реалізації плану видань «Історії міст» письменник значну роль відводив місцевим авторам.

Великого значення Олексій Максимович надавав висвітленню історії, соціально-економічного, політичного й культурного життя окремих регіонів, країв, областей СРСР. 28 серпня 1934 р. він зустрівся з групою авторів книги «Минуле й сьогодення Горьковського краю», а згодом розглянув надісланий йому проспект книги і написав на нього зауваження. Письменник запропонував спільними зусиллями виробити типову для всіх країв та областей програму. Як і в роботі над «Історією фабрик та заводів» й «Історією села», він радив ширше спиратися на джерела, «перевіряючи і висвітлюючи їх методом Маркса, Леніна»^{37-а}.

О. М. Горький був також ініціатором створення серії «Бібліотека наших досягнень», у якій на місцевому матеріалі висвітлювалися б успіхи радянського народу в здійсненні ленінського плану індустріалізації, колективізації й культурної революції. Письменник ретельно добирав авторів цих нарисів. Наприклад, нариси Уссурійського краю він просив написати відомого дослідника Далекого Сходу, етнографа В. К. Арсеньева³⁸.

Розповідь про роль Олексія Максимовича у становленні та розвитку радянського історичного краєзнавства буде неповною, якщо не відзначити його великий вклад у справу музейного будівництва й охорони пам'яток історії та культури. Ще напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції письменник разом з передовими діячами російської культури Ф. Шаляпіним, А. Бенуа, М. Реріхом, В. Маяковським й іншими проводив значну роботу по збереженню духовної спадщини нашого народу. Після повалення самодержавства виконком Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів 7 березня 1917 р. затвердив текст звернення до народу, запропонований О. М. Горьким. «Громадяни,—говорилося в ньому,—старі господарі пішли, після них залишилася величезна спадщина. Тепер... вона належить всьому народу. Громадяни, бережіть цю спадщину, оберігайте палаці, вони стануть палацами вашого всенародного мистецтва, бережіть картини, статуї, будови, це — втілення духовної сили вашої та предків ваших»³⁹. Тоді ж Олексій Максимович зібрав у себе на квартирі артистів, художників, письменників, які в той час перебували на військовій службі, й закликав їх «організувати охорону музеїв, бібліотек від... пограбування, бо цю спадщину ми зобов'язані зберегти для пролетаріату»⁴⁰.

³⁶ Летопись..., вып. IV, с. 164.

³⁷ АГ.— М., 1964, т. X, кн. II, с. 77.

^{37а} АГ.— М., 1951, т. III, с. 211.

³⁸ Горький А. М. Собр. соч., т. 30, с. 152.

³⁹ Летопись..., вып. III, с. 14.

⁴⁰ Там же, с. 15.

Після перемоги Великого Жовтня і встановлення Радянської влади Олексій Максимович докладає чималих зусиль для налагодження роботи музеїв, поповнення їх колекцій. Він був одним з ініціаторів відновлення роботи Ермітажу та Російського музею. Так, за пропозицією О. М. Горького Раднарком РСФРР 23 червня 1920 р. прийняв рішення про повернення музейних колекцій з Москви до Петрограда. Вже у грудні того ж року Ермітаж прийняв перших відвідувачів⁴¹.

Письменник уважно стежив за збереженням історико-культурних пам'яток на місцях. Довідавшись, наприклад, що в Орловській губернії залишилися без догляду 17 поміщицьких маєтків, в яких були унікальні архіви й бібліотеки, він звернувся до народного комісара освіти РСФРР А. В. Луначарського з проханням вжити невідкладних заходів до проведення їх інвентаризації та вилучення найбільш цінних речей для культурних закладів Радянської республіки⁴².

О. М. Горький був головою оціночно-антикварної комісії по класифікації предметів розкоші й художніх цінностей, створеної у кінці 1918 р. в системі Наркомату торгівлі та промисловості. До її функцій входили вилучення художніх творів з націоналізованих складів, палаців, безгоспних квартир тощо для музеїв країни та створення в Радянській республіці антикварно-експортного фонду для організації аукціонів за кордоном.

Чимало цінних експонатів О. М. Горький передав музеям з власних зібрань. Так, Пушкінському дому він подарував 46 малюнків Т. Г. Шевченка й 9 малюнків Я. П. де Бальмена⁴³, Азіатському музею Академії наук передав рукопис твору Нізамі персидською мовою «Хосров і Ширін», прикрашений мініатюрами⁴⁴. Чернігівський музей М. М. Коцюбинського одержав від нього 14 листів відомого українського письменника⁴⁵.

Справою збереження пам'яток історії та культури О. М. Горький активно займався протягом усього життя. Наприклад, у 1934 р. група лєнінградських письменників звернулася до нього з проханням допомогти в благоустрої Лазарєвського й Тихвінського кладовищ, де було поховано багатьох видатних діячів вітчизняної культури. Завдяки активному втручання Олексія Максимовича три кладовища — Лазарєвське, Тихвінське і Волково — було об'єднано в одне і передано міському відділу благоустрою⁴⁶.

Ми спинилися лише на окремих моментах історико-краєзнавчої діяльності О. М. Горького. Як уже зазначалося, не всі ідеї великого пролетарського письменника були втілені за його життя. Та значення їх полягає в тому, що вони відіграли велику роль у розвитку історичного краєзнавства, історичної науки в цілому, стали основою для дальших історико-краєзнавчих досліджень. У повоєнний час вони розвивалися й реалізувалися істориками-професіоналами і широкими масами краєзнавців багатонаціональної Радянської держави. Наприклад, в Естонській РСР у 1958 р. в системі Академії наук республіки було створено комісію по вивченню рідного краю. Спираючись на великий актив краєзнавців, естонські вчені плідотно вивчають історію міст, промислових підприємств, узагальнюють досвід музейного будівництва, шкільного краєзнавства у республіці.

В Узбекистані широко відома діяльність громадського інституту по вивченню історії колгоспів та радгоспів.

Ідеї О. М. Горького втілюються і в історичних дослідженнях вчених Радянської України. За післявоєнний період у нашій республіці

⁴¹ АГ.— М., 1976, т. XIV, с. 90.

⁴² Там же, с. 82—83.

⁴³ Летопись..., вып. III, с. 148.

⁴⁴ Там же, с. 232.

⁴⁵ Там же, с. 696.

⁴⁶ АГ.— М., 1966, т. XI, с. 342.

опубліковано сотні книг, брошур з історії міст, фабрик і заводів, колгоспів та радгоспів. Визначним явищем у радянській історіографії стало видання багатотомної «Історії міст і сіл УРСР», удостоєної Державної премії СРСР.

З метою розширення історико-краєзнавчих досліджень в Інституті історії АН УРСР створено відділення історичного краєзнавства. Основним напрямом досліджень його колективу є історія населених пунктів, фабрик та заводів, колгоспів і радгоспів, вивчення пам'яток історії й культури. У 1982 р. Президією АН УРСР утворена Координаційна рада з проблеми «Історичне краєзнавство». Її робота сприятиме зосередженню наукових сил на вирішенні актуальних проблем історичного краєзнавства — складової частини історичної науки.

Червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС висунув ряд важливих завдань перед суспільними науками, в тому числі історичною. На ньому, зокрема, наголошувалося на необхідності більш широкого поєднання наукових досліджень з практикою комуністичного будівництва в СРСР.

Розширення історико-краєзнавчих досліджень, поглиблення вивчення історії передових колективів промислових підприємств, колгоспів та радгоспів, історії міст і сіл, пам'яток історії й культури значною мірою сприятиме розв'язанню важливих народногосподарських та ідеологічних завдань, поставлених партією перед радянським народом.

* * *

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПІДВИЩЕННЮ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО І КУЛЬТУРНО- ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ МОЛОДИХ РОБІТНИКІВ (1951—1955 рр.)

В. П. ШКУРА (Київ)

Підвищення загального рівня освіти населення завжди було важливим політичним завданням нашої партії. «Неписьменна людина стоїть поза політикою...»¹, вказував В. І. Ленін, а тому «...в країні неписьменній побудувати комуністичне суспільство не можна»². Розробляючи основні принципи побудови загальноосвітньої школи в Радянській країні, Володимир Ілліч особливу увагу приділяв питанню політехнізації навчання і забезпечення такої організації шкільної освіти, яка давала б можливість застосовувати набуті знання на практиці. «Ми не вірили б навчанню, вихованню і освіті,— підкреслював В. І. Ленін,— коли б вони були загнані тільки в школу і відірвані від бурхливого життя. ...А наша школа повинна давати молоді основні знання, уміння виробляти самим комуністичні погляди, повинна робити з них освічених людей»³.

Втілюючи в життя ленінські настанови, Комуністична партія постійно дбає про піднесення і розвиток народної освіти, виховання молоді. «Головне сьогодні в тому, — наголошувалось у Звітній доповіді ЦК XXVI з'їздові КПРС,— щоб підвищити якість навчання, трудового і морального виховання в школі, зжити формалізм в оцінці резуль-

¹ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт.— Повне збір. творів, т. 44, с. 165.

² Ленін В. І. Завдання спілок молоді (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді 2 жовтня 1920 р.).— Там же, т. 41, с. 300.

³ Там же, с. 299.

татів праці вчителів і учнів, на ділі зміцнити зв'язок навчання з життям, поліпшити підготовку школярів до суспільно корисної праці»⁴. Ця турбота закріплена в Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи, схвалених квітневим (1984 р.) Пленумом ЦК КПРС і Верховною Радою СРСР одинадцятого скликання. У них сказано: «Школа повинна рости, навчати і виховувати молоді покоління з максимальним врахуванням тих суспільних умов, в яких вони житимуть і працюватимуть»⁵.

Радянській системі освіти належить важлива роль у підвищенні загальноосвітнього і культурно-технічного рівня трудящих, зокрема працюючої молоді. Значний досвід у цій справі набули партійні організації Української РСР у роки п'ятої п'ятирічки. Основні напрями діяльності парторганізацій республіки по підвищенню загальноосвітнього і культурно-технічного рівня молодих робітників в різні періоди історії країни висвітлюються у «Нарисах історії Комуністичної партії України»⁶ й «Нарисах історії обласних та Київської міської і обласної організацій Комуністичної партії України»⁷. Проте в них не ставилося і не могло ставитися завдання широко розкрити всі аспекти проблеми.

Досліджувана тема розглядається в ряді монографій. Привертає увагу, зокрема, праця В. І. Юрчука⁸, в якій аналізується багатогранна діяльність Комуністичної партії України, висвітлюється її внесок у розвиток народної освіти, вищої та середньої спеціальної освіти. У монографіях О. К. Зубаня, В. Д. Мойсеєнка, Т. М. Шашла⁹ та інших узагальнюється досвід роботи партійних організацій республіки по вдосконаленню структури і методів керівництва народною освітою, здійснення всеобучу, підвищення ефективності навчально-виховного процесу в школі та зміцнення його матеріально-технічної бази. Проте діяльність парторганізацій по підвищенню загальноосвітнього і культурно-технічного рівня молодих робітників у них ґрунтовно не розкрито. Ця проблема побічно висвітлюється в монографіях М. М. Матвійчука, О. С. Кудлая, В. О. Романцова¹⁰.

Таким чином, питання багатогранної діяльності партійних організацій України по підвищенню загальноосвітнього і культурно-технічного рівня молодих робітників у роки п'ятої п'ятирічки ще не дістали належного відбиття в історико-партійній літературі. В даному повідомленні робиться спроба більш ґрунтовно розглянути ці питання.

У Директивах по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951—1955 рр., затверджених XIX з'їздом КПРС, підкреслювалося, що «з метою дальшого піднесення соціалістичного виховного значення загальноосвітньої школи і забезпечення учням, які закінчують середню школу, умов для вільного вибору професій приступити до здійснення політехнічного навчання в середній школі і провести заходи, необхідні для переходу до загального політехнічного навчання. ...Враху-

⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 72.

⁵ Матеріали першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання 11—12 квітня 1984 року.— К., 1984, с. 48.

⁶ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— 762 с.

⁷ УІЖ, 1983, № 4, с. 63.

⁸ Юрчук В. І. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.).— К., 1965.— 255 с.

⁹ Зубань О. К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1952 рр.).— Львів, 1967.— 232 с.; Мойсеєнко В. Д. Керівництво КПРС розвитком народної освіти. На матеріалах УРСР (1945—1958 рр.).— К., 1975.— 135 с.; Шашла Т. М. Керівна роль Комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні.— К., 1963.— 158 с.

¹⁰ Матвійчук М. М. Організаторська робота партії у промисловості України (1952—1958 рр.).— К., 1966.— 148 с.; Кудлай О. С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період (1945—1953 рр.).— К., 1965.— 296 с.; Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.).— К., 1972.— 219 с. та ін.

ючи зростає прагнення дорослого населення до підвищення своєї освіти, забезпечити дальший розвиток заочних і вечірніх вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, а також загальноосвітніх шкіл для навчання трудящих громадян, без відриву від виробництва»¹¹.

Партійні організації Української РСР розгорнули широку роботу щодо практичного здійснення цих накреслень XIX з'їзду КПРС. У розв'язанні поставлених Комуністичною партією завдань у справі політехнічного навчання трудящих чільне місце належало школам робітничої молоді, вечірнім і заочним відділенням середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. Особливість цих основних форм підвищення освіти полягала в тому, що вони давали можливість найкраще здійснювати принцип політехнічного навчання, максимально наблизити його до вимог виробництва.

Під керівництвом партійних організацій промислові підприємства республіки вжили відповідних заходів до створення і зміцнення навчальної бази шкіл робітничої молоді. Так, у роки п'ятої п'ятирічки для цієї мети було збудовано нові приміщення й обладнано їх необхідним навчальним приладдям, зокрема, на харківських тракторному ім. С. Орджонікідзе та електромеханічному заводах, Дніпропетровському металургійному ім. Г. І. Петровського, запорізькому металургійному заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе. В досліджуваний період зросла кількість шкіл робітничої молоді. Якщо у 1951/52 навчальному році в Дніпропетровській області працювало 62 такі школи, то в 1954/55 р.— 101, в Харківській області їх кількість збільшилася відповідно з 61 до 86, а загалом по республіці — з 810 до 1203¹².

Партійні організації приділяли значну увагу роботі шкіл робітничої молоді. З ініціативи комуністів Дніпровського алюмінієвого заводу ім. С. М. Кірова, Харківського велосипедного та інших на підприємствах були створені цехові й заводські комісії по сприянню школам робітничої молоді. До них увійшли представники партійних, профспілкових і комсомольських організацій, новатори виробництва. Комісії розгорнули роз'яснювальну роботу серед молодих трудівників про необхідність підвищення ними загальноосвітнього рівня. Перед початком кожного навчального року в цехах більшості промислових підприємств відбувалися відкриті комсомольські збори під девізом: «Де ти будеш вчитися?». Це сприяло тому, що значна частина юнаків і дівчат, переважно кращі робітники й новатори виробництва, йшли вчитися в школи робітничої молоді, підвищували в них свій загальноосвітній рівень.

Партійні організації багато уваги приділяли питанню збереження в цих школах контингенту учнів. Про це свідчить робота парткому харківського моторобудівного заводу «Серп і молот». Тут партійні організації цехів підтримували тісні зв'язки з школами робітничої молоді. Вчителі, які працювали в цих школах, часто виступали на заводі з лекціями, проводили бесіди про значення і необхідність загальноосвітньої підготовки молодих робітників, допомагали випускати стіннівки, інформували громадські організації про навчання робітників. У свою чергу секретарі первинних цехових організацій брали активну участь у роботі педагогічних рад, шкільних зборів. Така турбота партійної організації підприємства про навчання молодих працівників давала позитивні результати. Якщо в 1951/52 навчальному році заняття у школах робітничої молоді успішно закінчили 95 виробників заводу, то в 1954/55 — понад 300 чол.¹³

¹¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 6, с. 361—362.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 1113, арк. 1—5; спр. 1641, арк. 2—5.

¹³ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 124, оп. 1, спр. 318, арк. 261—266; спр. 416, арк. 34—40; спр. 465, арк. 8—12; спр. 467, арк. 32—44.

Кращими стали ці показники в областях і в цілому по республіці. Наприклад, якщо у 1951/52 навчальному році у Дніпропетровській області ці школи успішно закінчили 9919 кращих виробничників, у Харківській — 9193, а в цілому по республіці — 101 092 чол., то в 1954/55 р. — відповідно 15 599, 13 143 і 152 072 чол.¹⁴

Важливу роль у підвищенні загальноосвітнього рівня молодих трудівників відіграла постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи шкіл робітничої молоді» (серпень 1953 р.), в якій було всебічно проаналізовано їх діяльність і накреслено конкретні заходи, спрямовані на подолання наявних недоліків¹⁵. Ця постанова сприяла дальшому посиленню уваги до справи загальноосвітньої підготовки молодих робітників з боку партійних і комсомольських організацій, радянських органів.

В центрі уваги партійних організацій перебували питання вдосконалення навчально-виховного процесу у школах робітничої молоді, підвищення успішності молодих виробничників. Ці питання систематично обговорювалися на засіданнях бюро обласних, міських і районних партійних комітетів республіки. Так, у грудні 1953 р. стан навчально-виховної роботи в школах робітничої і сільської молоді розглядав Дніпропетровський обком Компартії України. Було вказано на ряд недоліків. Зокрема, зазначалося, що внаслідок недостатнього роз'яснення з боку партійних і комсомольських організацій промислових підприємств, а також вчителів, районних відділів народної освіти необхідності підвищення загальної освіти робітничої молоді деякі з виробничників несерйозно ставилися до навчання, пропускали уроки без поважних причин. В окремих школах вчителі проводили уроки на недостатньому науково-методичному рівні. Виходячи з цього, обласний комітет партії зобов'язав міськкоми і райкоми партії, партійні й комсомольські організації промислових підприємств, відділи народної освіти, адміністрацію шкіл докорінно поліпшити навчально-виховну роботу в школах робітничої молоді відповідно до вимог часу.

Виконуючи рішення обкому партії, секретарі партійних і комсомольських організацій промислових підприємств спільно з директорами шкіл робітничої молоді провели наради, на яких обговорювалося це питання. Відділи народної освіти здійснили інспекторські перевірки стану навчально-виховної роботи в школах. У травні — червні 1954 р. відділ науки і учбових закладів обкому партії, контролюючи хід виконання заходів щодо поліпшення роботи шкіл робітничої молоді, провів рейд-перевірку і подав допомогу в налагодженні у них навчально-виховного процесу та розширенні їх матеріально-технічної бази¹⁶.

Предметне, цілеспрямоване керівництво партійних організацій роботою шкіл для працюючої молоді сприяло підвищенню успішності молодих виробничників. Прикладом може бути школа № 5 робітничої молоді м. Харкова, у якій в основному навчалися трудівники Харківського електромеханічного заводу. Більшість учителів цієї школи проводили уроки, позакласні й позашкільні заходи на належному науково-методичному рівні, що зумовлювало формування в учнів комуністичного світогляду. В свою чергу партійна організація, адміністрація і вчительський колектив школи підтримували тісні зв'язки з парткомом, профкомом, комітетом комсомолу базового підприємства. Це давало позитивні результати. Переважна більшість молодих виробничників вчилася на «відмінно» й «добре», в школі успішно закінчу-

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 1113, арк. 1, 4, 5; спр. 1641, арк. 2, 3, 4.

¹⁵ Культурне будівництво в Українській РСР: 36. документів.— К., 1961, т. II, с. 271—273.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 166, спр. 88, арк. 176—179.

вався кожний навчальний рік. Тут не було відсіву учнів без поважних причин¹⁷.

Отже, в роки п'ятої п'ятирічки навчання у школах робітничої молоді стало досить поширеною формою підвищення загальноосвітнього рівня трудящих. Навчаючись в них без відриву від виробництва, робітники підвищували свій загальноосвітній рівень і професійну майстерність, зростали духовно.

Партійні організації промислових підприємств виявляли постійну турботу про створення сприятливих умов для навчання працюючої молоді. Вони добивалися того, щоб адміністрація цехів переводила молодих трудівників, які навчалися в школах робітничої молоді, в такі зміни, щоб вони мали змогу систематично відвідувати заняття. Це давало можливість уникати відсіву учнів, забезпечити стабільну успішність. Здійснюючи систематичний контроль за відвідуванням занять і навчанням у цих школах, партійні й комсомольські організації подавали допомогу тим учням, які відставали. Цілеспрямована і змістовна допомога подавалась учням шкіл робітничої молоді, зокрема, на Дніпровському металургійному заводі ім. Ф. Е. Дзержинського¹⁸.

Партійні організації та вчительські колективи вживали необхідних заходів, щоб подати й практичну допомогу молодим робітникам у навчанні. З цією метою для тих, хто поєднував навчання з продуктивною працею, виділялися кімнати, в яких працівники бібліотек промислових підприємств відкривали свої філіали, забезпечуючи молодих виробничників необхідною літературою. На багатьох підприємствах були створені консультаційні пункти, де вони мали можливість одержувати кваліфіковані поради, методичні настанови. Такі пункти, наприклад, працювали на харківських заводах машинобудівному — «Світло шахтаря» і транспортного машинобудування, Дніпропетровському трубопрокатному заводі ім. В. І. Леніна й ін.

Партійні організації багато уваги приділяли тим робітникам, які виявляли бажання підвищувати свій загальноосвітній рівень на вечірніх та заочних відділеннях середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. З цією метою на промислових підприємствах були створені спеціальні курси, де ці робітники, готуючись до вступу у вузи, діставали необхідну допомогу. Так, на запорізькому металургійному заводі «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе працювали підготовчі курси по вступу до Запорізького машинобудівного інституту, на Дніпропетровському металургійному ім. Г. І. Петровського — до Дніпропетровського металургійного інституту, на Харківському тракторному заводі ім. С. Орджонікідзе — до Харківського політехнічного інституту ім. В. І. Леніна.

У 1954/55 навчальному році загальноосвітня й технічна підготовка молодих фахівців, що працювали, у 646 середніх спеціальних навчальних закладах здійснювалася на їх 116 заочних і 43 вечірніх відділеннях, а також на 74 заочних і 29 вечірніх відділеннях 139 вузів республіки. В цілому за роки п'ятої п'ятирічки 30,8 тис. виробничників, які успішно поєднували працю з навчанням, одержали дипломи про середню спеціальну освіту, 47,3 тис. чол. — про вищу освіту¹⁹.

Отже, навчання молодих робітників на вечірніх і заочних відділеннях середніх спеціальних навчальних закладів та вузів без відриву від виробництва у досліджуваній період стало важливою ма-

¹⁷ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 92, оп. 1, спр. 194, арк. 81—137; спр. 422, арк. 93—100.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 13, спр. 856, арк. 6, 86, 88.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 56, арк. 89; спр. 2535, арк. 12, 15, 58, 68, 81; спр. 2543, арк. 269, 273; спр. 2552, арк. 47, 53, 59; Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Статист. збірник.—К., 1973, с. 149, 162, 163.

совою формою підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня.

Для підвищення технічного і професійного рівня молодих робітників партійні організації широко використовували систему курсів та шкіл, що організовувалися на підприємствах, індивідуальне і бригадне навчання. Як відзначалося в Директивах по п'ятому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1951—1955 рр., затверджених XIX з'їздом КПРС, це мало велике значення «для задоволення зростаючих потреб народного господарства в кваліфікованих кадрах...»²⁰.

Виробничо-технічне навчання на підприємствах сконцентровувалось у двох напрямках — здійснювалася підготовка молодих робітників до роботи і підвищувалась їх кваліфікація. Основними формами, в яких здійснювалося це, були, зокрема, індивідуальне та бригадне навчання, курсове виробничо-технічне навчання, школи передового досвіду, курси оволодіння іншими професіями й цільового призначення та ін. Цими питаннями систематично займалися, наприклад, комуністи промислових підприємств Дніпропетровської, Запорізької, Харківської та інших областей²¹. Партійний комітет металургійного заводу «Запоріжсталь» розробив заходи щодо підвищення культурно-технічного рівня молодих виробничників по цехах. Однією з його важливих форм стали виробничо-технічні курси. Вони комплектувались, як правило, робітниками однорідних спеціальностей. Це сприяло кращій організації навчання, підвищенню його ефективності. Навчання на курсах тривало протягом шести місяців. Учебні програми включали питання експлуатації устаткування, нової технології та прогресивної організації праці. Цехові партійні організації виділяли керівниками курсів інженерів, майстрів, які добре знали виробництво. Заняття проходили біля верстата. Слухачі складали екзамени цеховим кваліфікаційним комісіям, які визначали можливість присвоїти молодому робітнику той чи інший розряд. На таких курсах підвищили свій технічний рівень у 1951 р. — 1500, в 1952 р. — 2400 молодих робітників заводу²². Подібні виробничо-технічні курси з різних спеціальностей діяли і на Дніпропетровському трубопрокатному заводі ім. К. Лібкнехта²³, харківському машинобудівному заводі «Світло шахтаря»²⁴ та ін.

Заслугує на увагу досвід партійної організації Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе по підготовці й підвищенню кваліфікації, культурно-технічного рівня молодих виробничників. На цьому підприємстві в березні 1951 р. комсомольська організація цеху паливної апаратури виступила з ініціативою розгорнути масове виробничо-технічне навчання. Ініціативу підтримав і схвалив заводський партійний комітет. Надаючи важливого значення цій справі, він спільно з комітетом комсомолу розробив конкретні заходи в цьому напрямі. Було, зокрема, створено заводську навчально-методичну раду, до якої увійшли інженери, техніки й новатори виробництва. Для молоді організували широку мережу технічних гуртків з навчальною програмою, розрахованою на 40 академічних годин. До проведення в них занять партійний комітет залучив науковців та інженерно-технічних працівників, кадрових робітників. Навчання молодих робітників у технічних гуртках постійно перебувало в полі зору заводського комітету комсо-

²⁰ КПРС в резолюціях..., т. 6, с. 362.

²¹ Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации.— Днепропетровск, 1979, с. 459; Очерки истории Запорожской областной партийной организации.— Днепропетровск, 1981, с. 228; Очерки истории Харьковской областной партийной организации.— Харьков, 1980, с. 386—387.

²² Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 3646, оп. 1, спр. 53, арк. 37; спр. 64, арк. 61.

²³ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 2159, оп. 1, спр. 56, арк. 126.

²⁴ Шахтарка, 1955, 22 жовтня.

молу. З метою здійснення ефективного контролю за роботою технічних гуртків при заводському комітеті комсомолу було створено спеціальну рейдову бригаду з комсомольців-активістів, члени якої систематично бували на заняттях, подавали необхідну допомогу в їх проведенні. У 1951 р. гуртки виробничо-технічного навчання закінчили 2419, а в 1955 р.— понад 4 тис. чол., з яких понад 1 тис. молодих виробничників, що прийшли на завод, не маючи зовсім спеціальності, і близько 3 тис. чол., які підвищили там свою кваліфікацію.

Масове виробничо-технічне навчання на Харківському тракторному заводі значною мірою сприяло зростанню продуктивності праці на цьому підприємстві. Так, у квітні 1955 р. збори комсомольського активу заводу взяли соціалістичне зобов'язання підвищити її в поточному році на 20%, і молодь свого слова дотримала. Продуктивність праці на підприємстві в тому році зросла на 25% порівняно з 1954 р.²⁵ Не малу роль у цьому відіграло зростання виробничої майстерності робітників.

Підвищенню культурно-технічного рівня молодих робітників значно сприяли школи передового досвіду. Успішно працювали вони на харківських заводах — тракторному, «Світло шахтаря», електромеханічному і верстатобудівному²⁶, на Дніпровському металургійному заводі ім. Ф. Е. Дзержинського, криворізькому «Комуніст»²⁷, запорізькому електрометалургійному «Дніпроспецсталь»²⁸, на багатьох інших підприємствах України. Великою популярністю користувалася, зокрема, школа передового досвіду на Дніпропетровському трубопрокатному заводі ім. В. І. Леніна. В ній вивчення нової техніки й технології виробництва тісно пов'язувалося з підвищенням політичного і культурного рівня слухачів. Заняття проводили кваліфіковані інженерно-технічні працівники, новатори заводу, а також викладачі вузів. Основним методом навчання було освоєння досягнень новаторів безпосередньо на робочих місцях. Так, на одному із занять у жовтні 1954 р. про свій досвід розповів, а потім продемонстрував його на практиці знатний сталевар мартенівського цеху заводу М. Орел. І незабаром бригада молодого сталевара А. Аршинова провела плавку за 5 год. 10 хв., а бригада комсомольця Г. Устича — за 4 год. 50 хв. при нормі 8 год., випередивши за показниками свого вчителя²⁹.

Підвищення культурно-технічного рівня, кваліфікації молодих робітників здійснювалося через технічні конференції та виробничі семінари. Змістовно й цікаво проходили технічні конференції на харківських заводах транспортного машинобудування, електромеханічному, велосипедному та інших³⁰ й виробничі семінари — в Запоріжжі. У червні 1953 р. в цьому місті відбувся семінар молодих токарів — послідовників знатного новатора країни В. Колесова, організований обкомом партії і обкомом комсомолу. Його учасники прослухали лекції про нові методи роботи, якими оволоділи кращі токарі області. В механічному цеху заводу «Запоріжсталь» було проведено практичні заняття³¹.

Значну допомогу молодим трудівникам у підвищенні культурно-технічного рівня, кваліфікації подавали кадрові, передові робітники. Тільки на Харківському турбінному заводі ім. С. М. Кірова в 1955 р.

²⁵ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 330, арк. 91—94; ф. 7660, оп. 1, спр. 6, арк. 22—25.

²⁶ Очерки истории Харьковской областной партийной организации, с. 386—387.

²⁷ Молодь України, 1951, 11 квіт.; 1952, 14 груд.

²⁸ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 3645, оп. 1, спр. 17, арк. 2—9.

²⁹ Молодь України, 1954, 13 листоп.

³⁰ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 14, оп. 1, спр. 694, арк. 79; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 6, спр. 1183, арк. 270—271.

³¹ Комсомольская правда, 1953, 1 люля.

200 новаторів виробництва навчили прогресивним методам роботи понад 500 чол. працюючої молоді³². Внаслідок копіткої діяльності партійних і комсомольських організацій у досліджуваний період на промислових підприємствах України було підготовлено до праці більш як 2 млн. 300 тис. молодих робітників і понад 3 мл. 300 тис. чол. здобули вищу кваліфікацію³³.

Таким чином, у роки п'ятої п'ятирічки підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня працюючої молоді стало однією з найважливіших ділянок роботи партійних організацій, органів народної освіти, громадськості. Досвід, набутий у цій справі в ті роки, творчо використовується на сучасному етапі. Навчання молодих робітників без відриву від виробництва у вечірніх (змінних) школах, на вечірніх і заочних відділеннях середніх спеціальних і вищих навчальних закладів й нині є однією з найважливіших форм підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня трудящих. Ці заходи, здійснювані під керівництвом партійних організацій, сприяють зростанню трудової активності робітничої молоді, розгортанню в її рядах соціалістичного змагання, боротьби за технічний прогрес, раціоналізацію й винахідництво, економію та бережливість, за впровадження у виробництво найновіших досягнень науки і техніки, поліпшення якості промислової продукції, в цілому дальшому розвитку народного господарства нашої країни.

³² Харківський турбинний завод ім. С. М. Кірова: Очерк.— Харків, 1971, с. 171.

³³ Народне господарство Української РСР: Статист. збірник.— К., 1957, с. 990.

М. М. МЕЖЕНІН (Ворошиловград)

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ЗА МИР У ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ

Радянський народ, який у роки Великої Вітчизняної війни зазнав величезних людських і матеріальних втрат, з переходом до мирного життя ще енергійніше, ніж раніше, включився у боротьбу за збереження і зміцнення миру на планеті. Трудящі країни своєю творчою працею, одностайною підтримкою ленінського миролюбного зовнішньополітичного курсу Комуністичної партії та Радянської держави внесли у післявоєнний період вирішальний вклад у боротьбу прогресивного людства проти політики реакційних сил імперіалізму.

Міжнародна напруженість у післявоєнні роки була зумовлена насамперед діями імперіалістів США, які прагнули до світового панування. Саме Вашингтон розгорнув гонку озброєнь, створив запаси атомних і водородних бомб, оточив СРСР та країни народної демократії сотнями воєнних баз. Під егідою Сполучених Штатів Америки виник Північноатлантичний блок (НАТО) — агресивне угруповання імперіалістичних країн, що різко загострило міжнародну обстановку, посилило загрозу виникнення нової світової війни.

Разом з усіма народами нашої країни активну боротьбу проти загрожуючої катастрофи розгорнули й трудящі Радянської України. Очолювана Комуністичною партією ця благородна боротьба спиралася на міцний фундамент марксистсько-ленінської філософії миру. Зокрема, В. І. Ленін в статті «Питання про мир» підкреслював, що справжнім ідеалом соціалізму є «закінчення воєн, мир між народами, припи-

нення грабежів і насильств...»¹. З самої соціальної сутності Радянської держави, її комуністичних ідеалів органічно випливає чесна, цілеспрямована політика миру, яка знаходить підтримку і схвалення багатомільйонного радянського народу, трудящих всіх республік.

В ряді монографічних праць вже висвітлювалося питання про вклад Української РСР в справу зміцнення миру та дружби і співробітництва між народами в досліджуваний період². Як в цих, так й інших виданнях головним чином розкрито діяльність уряду республіки, її державних закладів, громадських організацій з метою рішучої протидії агресивним силам імперіалізму й збереження миру на землі. Автор даної публікації робить спробу показати виникнення та розгортання масової боротьби трудящих республіки за мир як органічної частини антиімперіалістичного та антивоєнного руху радянського народу, всього прогресивного людства.

На наш погляд, слід вичленити два основних етапи боротьби за мир в досліджуваний період. Початковий (1945—1949 рр.), коли антивоєнна діяльність делегацій УРСР (у складі загальносоюзних делегацій) розгорталася переважно в Організації Об'єднаних Націй, у Всесвітній Федерації Профспілок, молодіжних, жіночих та інших прогресивних міжнародних громадських організаціях, що відігравали важливу роль у збереженні миру та взаєморозуміння між народами. У ті роки безпосередні акції трудящих мас на захист миру (мітинги, процесії, конференції) тощо були епізодичними, не набули ще широкого масштабу.

Другий етап (1949—1959 рр.) характеризується виникненням та піднесенням всенародного руху проти імперіалістичних паліїв війни, рішучої боротьби за зрив їх підступних планів. Рух за мир у нашій країні й за рубежом набув справді масового розмаху.

Після другої світової війни як ніколи раніше зросли міжнародний авторитет СРСР, його могутність. Це відкривало широкі можливості й трудящим Української РСР вносити свою частку в загальну боротьбу радянського народу за міцний мир і безпеку. СРСР, Українська РСР і Білоруська РСР разом з іншими 48 державами світу стали засновниками Організації Об'єднаних Націй, розглядаючи її як інструмент збереження і зміцнення миру між народами. В ООН — цьому справді всесвітньому форумі — УРСР в єдиному руслі політики соціалістичних держав послідовно проводила лінію на підтримку боротьби трудящих за мир і демократію, солідаризувалася з національно-визвольним рухом пригноблених народів. В перші післявоєнні роки (до 1950 р.) Українська РСР, крім ООН, була членом 12 міжнародних організацій, діяльність яких тією чи іншою мірою відповідала меті посилення боротьби за мир, загальну безпеку і міжнародне співробітництво. В період з 1951 р. по 1958 р. включно Радянська Україна стала членом ще 16 міжнародних організацій та їх органів³.

Свідченням послідовної боротьби Української РСР на міжнародній арені на захист миру і соціального прогресу є той факт, що до 1959 р. вона підписала або приєдналася до підписання 65 міжнародних договорів, угод, конвенцій, які сприяли розвитку дружніх відносин та співробітництва між народами⁴.

Боротьба за збереження та зміцнення миру між народами ставала однією з найбільш характерних рис післявоєнного суспільно-політичного життя трудящих Радянської України. Представники робітничого класу, селянства, інтелігенції, молоді та жінок республіки у складі за-

¹ Ленін В. І. Питання про мир.—Повне зібр. творів, т. 26, с. 285.

² Україна на міжнародній арені.—К., 1968.—170 с.; Лещенко Л. О. Україна на міжнародній арені.—К., 1969.—288 с.; Україна і зарубіжний світ.—К., 1970.—515 с.

³ Історія Української РСР.—К., 1978, т. 8, кн. 1, с. 159.

⁴ Там же.

гальносоюзних делегацій брали активну участь у створенні та діяльності різних міжнародних громадських організацій — ВФП, Міжнародної демократичної федерації жінок (МДФЖ), Всесвітньої федерації демократичної молоді (ВФДМ), що ставили своєю головною метою відстоювання миру і дружби між народами⁵. Виникши в 1945 р., ці організації швидко підносили свій міжнародний авторитет, нарощуючи зусилля щодо відвернення загрози нової війни. Саме вони виявили важливу ініціативу в підготовці першого Всесвітнього конгресу прихильників миру, який поклав початок новому етапу в боротьбі прогресивного людства проти мілітаристичної політики реакційних сил імперіалізму.

Цей конгрес проходив одночасно в Парижі та Празі 20—25 квітня 1949 р. У його роботі брали участь понад 2 тис. делегатів, які представляли 67 країн і 18 міжнародних організацій, 600 млн. згуртованих борців за мир⁶.

Конгрес організаційно оформив всесвітній рух на захист миру і створив Постійний Комітет Всесвітнього конгресу прихильників миру. Так виник широкий демократичний рух сучасності, що ставить своєю метою зберегти над планетою мирне небо. Він охоплює всі континенти, всі країни світу і об'єднує людей різних політичних переконань, релігійних вірувань, соціального стану і рас — всіх, кому дорогий мир.

В цьому русі тісно згуртованими, могутніми рядами крокує багатомільйонний радянський народ. Перша Всесоюзна конференція прихильників миру, що відбулася в серпні 1949 р. у Москві, закликала трудящих країни до рішучої боротьби за відвернення загрози війни, за міцний мир. На конференції був одностайно обраний Радянський Комітет захисту миру (РКЗМ). Його діяльність одержала всенародну підтримку. Повсюдно створювалися комісії сприяння йому. Так, на Україні було створено близько 47 тис. таких комісій, у складі яких налічувалося понад 289 тис. чол. Це були новатори і передовики виробництва, партійні й радянські працівники, вчені, інженери, лікарі тощо⁷. Відгукується на рішення Всесвітнього конгресу і Всесоюзної конференції прихильників миру, РКЗМ та комісії сприяння його діяльності закликали трудящих примножувати свої зусилля на захист миру.

Влітку 1949 р. в багатьох містах України відбулися мітинги робітників промислових підприємств, трудящих різних організацій та закладів, на яких вони висловили свою непохитну волю не допустити війни. Так, 8 і 9 червня 1949 р. на таких мітингах взяли участь близько 160 тис. трудящих Києва, Харкова, Львова. Багатотисячними мітингами і зборами відзначили трудящі республіки Міжнародний день захисту миру в жовтні 1949 р. В столиці Радянської України відбувся 80-тисячний мітинг. З полум'ямим закликом зміцнювати мир і дружбу між народами на ньому виступили робітник заводу «Точелектроприлад» С. Ф. Цехмістренко, академік АН УРСР О. І. Душечкін, поет А. С. Малишко та ін.⁸ З великим політичним піднесенням пройшли збори на захист миру на Харківському турбинному заводі ім. С. М. Кірова. Від імені заводського колективу слюсар Тесленко сказав: «У відповідь на підступи міжнародних паліїв війни ми, радянські патріоти, стахановською працею ще більше зміцнимо могутність нашої Батьківщини». Через газету «Колгоспне село» свинарка з колгоспу «Більшовик» Семенівського району Полтавської області, Герой Соціалістичної Праці М. Кузьменко у серпні 1949 р. закликала трудівників полів і ферм всіляко примно-

⁵ Див.: Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР.— К., 1974, т. 2, с. 69.

⁶ Первый Всемирный конгресс сторонников мира.— Париж—Прага.— М., 1950.— 535 с.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 5504, арк. 14.

⁸ Рад. Україна, 1949, 2 жовт.

жувати багатства рідної країни, внести свій вклад у боротьбу проти імперіалістичної політики з позиції сили⁹.

Висловлюючи волю всього радянського народу, Верховна Рада СРСР виступила із Заявою на підтримку Відозви про заборону атомної зброї, прийнятої у березні 1950 р. на сесії Постійного Комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру в Стокгольмі. «Ми вимагаємо, — говорилося у цьому документі, — безумовної заборони атомної зброї як зброї залякування і масового знищення людей. Ми вимагаємо встановлення суворого міжнародного контролю за виконанням цього рішення»¹⁰. За ініціативою РКЗМ повсюдно відбулися багатолюдні збори та мітинги трудящих на підтримку цієї відозви. Тільки за період з 30 червня по 4 липня того ж року на Україні відбулося 54 105 зборів, у яких взяли участь близько 9 млн. чол.¹¹. Партія розгорнула агітаційно-масову роботу серед населення, роз'яснюючи значення Стокгольмської відозви. Так, в УРСР цій темі присвячували свої виступи 530 тис. агітаторів і 50 тис. лекторів та доповідачів¹². Трудящі країни одностайно схвалили цей історичний документ. Під відозвою поставили свої підписи понад 115 млн. радянських громадян, у тому числі на Україні— 20 млн. чол.¹³.

Це стало ще одним переконливим свідченням миролюбності народу нашої країни та його згуртованості навколо Комуністичної партії, яка виступала і виступає прапороносцем миру і дружніх відносин між державами.

У 1951 р. Всесвітня Рада Миру (ВРМ) ухвалила Звернення про укладення Пакту Миру між п'ятьма великими державами — СРСР, США, КНР, Великобританією і Францією. РКЗМ підтримав цю важливу ініціативу. Розуміючи, що укладення зазначеного пакту значно поліпшило б міжнародний клімат, КПРС робила все можливе, щоб забезпечити підтримку цьому Зверненню. З цією метою, зокрема, на Україні агітаційно-масову роботу розгорнули серед трудящих 900 тис. агітаторів¹⁴, серед яких налічувалося близько 73 тис. лекторів і доповідачів з числа партійного і радянського активу та інтелігенції. Останні прочитали у вересні — жовтні 1951 р. 120 тис. лекцій і доповідей¹⁵. У той же період близько 6 тис. лекцій на теми, пов'язані з боротьбою за міцний мир, прочитали лектори Товариства по поширенню політичних і наукових знань¹⁶.

З яскравими публіцистичними матеріалами на підтримку кампанії за підписання Звернення ВРМ про укладення Пакту Миру між п'ятьма великими державами виступила у той час й радянська преса. Цій темі газета «Правда України» присвятила 5 передових статей, 11 підбірок, 2 пропагандистські статті, 17 інформацій з Москви та інших міст. Активно виступали з відповідними матеріалами й інші республіканські, а також обласні та районні друковані органи. Наприклад, у газеті «Соціалістичний Донбас» вмішувалися статті та бесіди агітаторів, інформація про радіопереклички м. Донецька з болгарськими містами, друкувалися нариси, вірші та листи трудящих, сповнені полум'яного заклику до всіх читачів колективними зусиллями зберегти землю від ядерної катастрофи.

Завдяки багатогранній агітаційно-масовій і культурно-виховній діяльності, що її проводили партійні, профспілкові та комсомольські організації, у радянських людей дедалі більше виявлялися риси актив-

⁹ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. 2, с. 70—71.

¹⁰ Известия, 1950, 1 апр.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 5504, арк. 15.

¹² Там же.

¹³ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. 2, с. 72.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 5809, арк. 150.

¹⁵ Там же, арк. 167.

¹⁶ Там же, арк. 160.

ної громадянської позиції, патріотизму та інтернаціоналізму, вироблялися якості стійких борців за ідеали миру, дружби та соціального прогресу.

На мітингах та представницьких зборах, присвячених обговоренню Звернення ВРМ про укладення Пакту Миру, трудящі республіки одностайно ухвалили рішення стати на стахановську вахту миру. На металургійному заводі ім. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ) на таку вахту стали майстри доменної печі С. Стан, М. Тополя, сталевар-швидкісник Воробйов та багато інших. Вже у перший її день вони внесли свій вагомий вклад у справу миру. Так, бригада майстра С. Стана за зміну видала додатково до завдання 35 т чавуну. Ще кращих показників на цій же домні добилося зміна майстра М. Тополі. Кожної години вона виплавляла надпланово 6 т металу¹⁷.

На трудову вахту миру став весь колектив шахти ім. Румянцева в Донбасі. Гірники цього підприємства конкретними справами відповіли на заклик Радянського Комітету захисту миру. Так, в день вахти миру 6 жовтня бригади прохідників М. Рулева і Л. Лечецького виконали свій план на 215%. Того ж дня колектив шахти видав на-гора 4750 т вугілля. Добове завдання було перевиконано на 200 т¹⁸. Висловлюючи загальну волю і думку робітничого класу та інших верств трудящих, донецький гірник з шахти «Червона зірка» С. Гусаков говорив: «Кожна радянська людина прагне внести свій гідний вклад у справу миру і гордиться тим, що вона є учасником великої боротьби за мир»¹⁹.

В кінці серпня — на початку вересня 1951 р. на масових мітингах і зборах робітників, службовців, колгоспників поряд з обговоренням названого вище Звернення ВРМ та рішень РКЗМ відбувалося висування делегатів на першу Українську республіканську конференцію прихильників миру, яка мала відкрити нову яскраву сторінку боротьби трудящих України за міцний мир і безпеку на планеті. На цю конференцію, що проходила в м. Києві 13—14 вересня 1951 р., прибуло 500 делегатів, серед яких було 149 робітників, 162 представники колгоспного селянства, 19 професорів, 10 заслужених учителів шкіл УРСР²⁰. Всі вони брали дієву участь у роботі конференції.

Українська республіканська конференція одностайно ухвалила резолюцію, у якій гаряче підтримала Звернення Всесвітньої Ради Миру про укладення Пакту Миру між великими державами і закликала все доросле населення УРСР поставити свої підписи під цим документом. На ній було висунуто делегатів на третю Всесоюзну конференцію прихильників миру та обрано Український республіканський комітет захисту миру кількістю 50 чол. До його складу увійшли такі активні учасники антивоєнного руху в республіці, як поет П. Г. Тичина, голова колгоспу М. О. Посмітний, машиніст вугільного комбайну В. П. Кучер, сталевари П. С. Кочетков, Д. К. Яковлев та ін.²¹

Важливу роль в дальшому посиленні боротьби робітничого класу і всіх трудящих за мир, безпеку та дружбу народів відіграла третя Всесоюзна конференція прихильників миру, яка проходила в Москві 27—28 листопада 1951 р. Від Української РСР у її роботі взяли участь понад 120 чол.²² Делегати представляли робітничий клас, колгоспне селянство, різні соціальні групи населення і масові громадські організації. З великою увагою вони заслухали доповідь «Про підсумки збирання підписів в СРСР під Зверненням Всесвітньої Ради Миру про укладення Пакту Миру між п'ятьма великими державами та чергові

¹⁷ Правда України, 1951, 30 авг.

¹⁸ Там же, 10 окт.

¹⁹ Там же, 13 сент.

²⁰ Там же, 15 сент.

²¹ Там же; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. 2, с. 173.

²² Правда України, 1951, 27 нояб.

завдання боротьби за мир», з якою виступив голова РКЗМ, письменник М. С. Тихонов. В обстановці повної одностайності конференція прийняла Звернення до прихильників миру в усіх країнах, у якому висловлювалося неохитне прагнення радянських людей боротися проти загрози виникнення нової катастрофи, за співробітництво між усіма народами²³.

Всесоюзна конференція прихильників миру в Москві перебувала в центрі уваги всього радянського народу. На промислових підприємствах України робітники, службовці, інженерно-технічні працівники обговорювали хід та підсумки її роботи. Про діяльність конференції читалися лекції, проводилися бесіди, організовувалися зустрічі робітничих колективів з її учасниками.

Історичне значення цієї конференції полягало в тому, що вона засвідчила рішучість трудящих Союзу РСР зробити все можливе для відстоювання справи миру на земній кулі. Це знайшло свій вияв, зокрема, у завершенні в СРСР збирання підписів під Зверненням ВРМ про укладення Пакту Миру. В нашій країні у 1951 р. свої підписи під цим документом поставили 118 млн. чол., у тому числі на Україні — близько 25 млн.²⁴

Комуністична партія та радянський народ послідовно боролися за утвердження ленінських принципів мирного співіснування у відносинах між усіма державами незалежно від їх суспільного ладу. Переконливим підтвердженням цього стали робота та рішення XIX з'їзду КПРС — першого післявоєнного з'їзду партії. Прагненням до миру на землі, який ґрунтувався б на взаємоприйнятних принципах рівноправності, поважання суверенітету, а також взаємовигідного співробітництва між державами, були пройняті виступи делегатів та резолюції з'їзду. Зокрема, у директивах XIX з'їзду КПРС про розвиток народного господарства на 1951—1955 рр. вказувалося, що даний п'ятирічний план «є планом мирного господарського і культурного будівництва. Він сприятиме дальшому зміцненню й розширенню економічного співробітництва Радянського Союзу і країн народної демократії та розвиткові економічних відносин з усіма країнами, які бажають розвивати торгівлю на засадах рівноправності і взаємної вигоди»²⁵.

Ця зовнішньополітична лінія нашої партії, спрямована на створення сприятливої міжнародної обстановки для забезпечення мирної творчої праці радянських людей, а також зміцнення їх дружби і співробітництва з трудящими світу, одержала всебічний творчий розвиток на XX з'їзді КПРС (лютий 1956 р.). На основі глибокого наукового аналізу корінних змін у розстановці класових сил, які склалися на світовій арені на середину 50-х років, з'їзд ленінської партії зробив висновок про реальну можливість відвернення світової війни. «В сучасних міжнародних умовах, — зазначалося в резолюції з'їзду на звітну доповідь ЦК КПРС, — створилися реальні можливості для того, щоб не дати агресивним силам імперіалізму кинути народи в нові війни, які при нинішньому рівні військової техніки завдали б народам незліченних лих і руйнувань»²⁶. У цьому ж документі підкреслювалася необхідність створення єдиного фронту всіх миролюбних сил, підвищення їх пильності щодо агресивних підступів імперіалізму та дальшого неухильного розгортання боротьби народних мас за збереження і зміцнення миру.

XIX і особливо XX з'їзди КПРС відіграли історичну роль у дальшому розгортанні масового руху прихильників миру. Комуністична партія, Радянська держава, весь радянський народ з кожним роком

²³ Правда, 1951, 30 нояб.

²⁴ Історія Української РСР, т. 8, кн. 1, с. 314.

²⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 6, с. 364.

²⁶ Там же.— К., 1981, т. 7, с. 98.

посилювали боротьбу проти загрози ядерної війни. У 1955 р. трудящі СРСР з величезною одностайністю підтримали Звернення ВРМ про розгортання боротьби проти загрози атомної війни. На території Української РСР відбулося понад 81 тис. зборів і мітингів, присвячених обговоренню цієї нової миролюбної акції. В них взяли участь близько 14,5 млн. чол., з яких майже 370 тис. виступали з питання заборони ядерної зброї та війни. Комісії сприяння РКЗМ, яких в республіці на 1955 р. налічувалося вже 53861, розгорнули лекційно-пропагандистську роботу по збиранню підписів під Закликом про заборону атомної війни. В результаті на Україні під цим документом миру підписалися понад 25 837 тис. чол.²⁷ А наступного року трудящі УРСР, як і всієї нашої країни, активно підтримали заклик Надзвичайної сесії ВРМ про розширення боротьби народів за заборону ядерної зброї та звернення бюро ВРМ до урядів СРСР, США і Великобританії щодо укладення угоди про припинення випробувань ядерної зброї.

Радянський Союз завжди прагнув і прагне до цілковитого роззброєння, знищення усіх видів озброєнь, робив і робитиме все необхідне для цього. У той період на сесії Верховної Ради СРСР (липень 1956 р.) група депутатів—членів ВРМ звернулася із запитом до Радянського уряду про те, яких заходів має він вжити для повсюдного припинення випробувань ядерної зброї. У відповідь на цей запит міністр закордонних справ СРСР виклав миролюбну позицію Радянського уряду з цих питань, а сесія Верховної Ради СРСР прийняла Звернення до парламентів усіх країн світу про роззброєння. Навесні 1957 р. радянський народ гаряче схвалив Відозву ВРМ і Заяву РКЗМ щодо негайної заборони випробувань ядерної та водневої зброї. Поряд з цим Верховна Рада СРСР запропонувала конгресу США і парламенту Великобританії підписати таку угоду між державами на взаємоприйнятній основі. Усі ці миролюбні акції як Радянської країни, так і ВРМ сприяли тому, що з кожним роком рух прихильників миру ставав дедалі масовішим і впливовішим. Його учасники посилювали боротьбу не тільки проти загрози війни, а й проти локальних воєн, які з вини імперіалістів не раз виникали у 50-і роки в різних точках планети.

Трудящі Української РСР в єдиному строю всього радянського народу вели невтомну боротьбу проти імперіалістичних агресорів, які розв'язали війни в Південно-Східній Азії, Алжирі та Єгипті, в районах Близького і Середнього Сходу. Ще взимку 1952—1953 рр. робітники, службовці, інженерно-технічні працівники промислових підприємств республіки активно підтримали вимоги Віденського конгресу народів на захист миру про припинення імперіалістичних воєнних дій в Кореї, Індокитаї, Малайзії, виступали за розрядку міжнародної напруженості. Воля народних мас виявилась могутньою моральною силою, під тиском якої США влітку 1953 р. вимушені були припинити агресію. Американський імперіалізм зазнав поразки.

У 1956 р. радянський народ рішуче став на захист національних інтересів Єгипту, який зазнав воєнної інтервенції імперіалістичних держав Англії, Франції та Ізраїлю. На багатьох підприємствах Ворошиловграда, Донецька, Дніпропетровська, Запоріжжя та інших міст України відбулися мітинги, на яких висувалися рішучі вимоги припинити тріоїту імперіалістичну агресію проти Єгипту, висловлювалася підтримка його справедливій боротьбі²⁸.

Трудящі Союзу РСР подали єгипетському народу, який зазнавав значних бідувань, і значну матеріальну допомогу. Завдяки рішучій і послідовній позиції Радянського уряду, активним діям робітничого класу і всіх трудящих СРСР імперіалістична агресія проти Єгипту зазнала краху.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4649, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 7070, арк. 13, 26, 46.

Влітку 1958 р. радянська громадськість активно виступила за припинення агресивних дій англо-американських імперіалістів проти Лівану та Йорданії. На заводах, шахтах, будовах, в колгоспах і різних закладах проходили багатолюдні мітинги, на яких трудящі країни, у тому числі й Української РСР, рішуче вимагали негайного припинення збройного втручання Англії та США у внутрішні справи арабських народів. В липні 1958 р. в Вінницькій області відбулося понад 2 тис. мітингів, у яких взяли участь 534 тис. чол., у Донецькій області — більш як 3,5 тис. мітингів (880 тис. чол.), в Запорізькій — майже така ж кількість мітингів (понад 525 тис. чол.). Такими ж масовими були виступи трудящих інших областей республіки²⁹. І промови учасників цих мітингів, і прийняті на них резолюції свідчили про те, що робітники, селяни, інтелігенція глибоко розуміли сутність подій, що стали предметом обговорення, давали їм правильну політичну оцінку. Так, в резолюції, схваленій колективом Білоцерківського заводу ім. 1 Травня, зазначалося: «Імперіалісти США та інших західних держав прагнуть зберегти своє колоніальне панування в країнах Близького і Середнього Сходу, хочуть потопити в крові визвольний рух арабів. Ми просимо Радянський уряд вжити всіх необхідних заходів щодо приборкання агресорів...»³⁰. Одностайна воля трудящих висловлювалася і в гаслах-закликах, на транспарантах і плакатах, зокрема таких: «Геть американських агресорів з Лівану!», «Ганьба американським паліям війни!» та ін.³¹.

Значну роботу по активізації дій трудящих України на підтримку справедливої антиімперіалістичної боротьби народів світу, за відвернення загрози нової війни проводив Український республіканський комітет захисту миру, який неухильно розширював ділові зв'язки з відповідними зарубіжними організаціями та окремими борцями за мир. Лише в 1958 р. УРСР відвідали 23 закордонні делегації прихильників миру загальною кількістю понад 800 чол.³² Вони побували на багатьох промислових підприємствах, у колгоспах, радгоспах, мали змістовні зустрічі з їх працівниками. Такі поїздки давали змогу зарубіжним гостям переконатися в тому, що радянські люди, зайняті творчою працею, широко прагнуть до миру і співробітництва з усіма народами.

Новим яскравим виявом миролюбних устремлінь трудящих СРСР стала плідотворна діяльність Радянського Комітету захисту миру, аналогічних республіканських комітетів, профспілок громадських організацій нашої країни у зв'язку з десятиріччям всесвітнього руху прихильників миру, що виповнилося в 1959 р. Ця дата широко відзначалася по всій країні. В кінці квітня 1959 р. в м. Києві відбулися збори представників громадськості міста, присвячені цьому ювілеєві. В резолюції цих зборів зазначалося: «Полум'яний заклик Маніфесту, прийнятого на Конгресі миру в Парижі та Празі у 1949 р., підняв громадськість миру на боротьбу проти спроби агресивних сил розв'язати нову світову війну. Ненависть до війни об'єднала навколо руху прихильників миру людей різних політичних поглядів, соціального стану, національності, віросповідання...»³³. З великим піднесенням збори і мітинги трудящих, присвячені десятиріччю всесвітнього руху прихильників миру, проходили і в інших містах республіки.

У зв'язку з цією знаменною датою майже 200 чол. персонально, а також ряд колективів підприємств, колгоспів, університетів, театрів, як найбільш активних учасників руху прихильників миру на Україні, були нагороджені Срібними медалями і Почесними грамотами Всесвітньої

²⁹ Там же, спр. 7327, арк. 7, 26, 59, 89.

³⁰ Там же, арк. 44.

³¹ Там же, арк. 26, 27.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 4649, оп. 1, спр. 48, арк. 8.

³³ Там же, арк. 11.

Ради Миру і Почесними грамотами Радянського Комітету захисту миру³⁴. Серед нагороджених було немало працівників промислових підприємств: член РКЗМ, робітник Львівського електролампового заводу Я. Ю. Мальчицький, Герой Соціалістичної Праці, сталевар заводу «Дніпрспецсталь» М. А. Бойко, токар-інструментальник Харківського заводу «Серп і Молот» І. І. Безбородов та інші. Лише Почесними грамотами РКЗМ було відзначено понад 30 робітників промислових підприємств республіки³⁵. В цих фактах — висока оцінка радянською і світовою громадськістю тієї значної ролі, яку відіграє робітничий клас у загальній боротьбі трудящих мас за мир, роззброєння та міжнародне співробітництво.

Повчальний досвід цієї боротьби в 50-і роки знайшов глибоке наукове відображення в документах нашої партії. Так, у Програмі КПРС було зроблено важливий теоретичний висновок про те, що «зростаюча перевага сил соціалізму над силами імперіалізму, сил миру над силами війни веде до того, що ще до повної перемоги соціалізму на землі, при збереженні капіталізму в частині світу, виникне реальна можливість виключити світову війну з життя суспільства»³⁶. Це марксистсько-ленінське положення одержало дальший розвиток і конкретизацію у рішеннях наступних з'їздів партії, насамперед XXIV—XXVI з'їздів КПРС і наступних Пленумів ЦК КПРС. Говорячи про джерела, якими живляться сили миру і соціального прогресу, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко у промові на позачерговому лютневому (1984 р.) Пленумі ЦК партії наголосив на тому, «що в боротьбі за мирне майбутнє і прогрес людства ми йдемо пліч-о-пліч з мільйонами братів по класу, з численними загонами світового комуністичного і робітничого руху»³⁷.

³⁴ Там же, спр. 53, арк. 4—5.

³⁵ Там же, спр. 50, арк. 12—25.

³⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1977, с. 51.

³⁷ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лютого 1984 року.— К., 1984, с. 19.

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу „Історичний досвід КПРС“

КРИТИКА БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ КПРС ПО КЕРІВНИЦТВУ ПОБУДОВОЮ СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ

Історичний досвід діяльності Комуністичної партії по керівництву побудовою соціалізму й комунізму по праву увійшов у скарбницю світового революційного руху, творчо застосовується марксистсько-ленінськими партіями. Як підкреслював К. У. Черненко, «теорія, збагачена новим досвідом, і досвід, творчо осмислений у світлі марксистсько-ленінської теорії, — це завжди становило і становить найважливіше джерело сили нашої партії»¹. Цим і пояснюється той факт, що досвід діяльності КПРС є об'єктом пильної уваги наших ідейних ворогів, особливо буржуазної «радянології». Перекрутити суть історичних звершень радянського народу під керівництвом його політичного авангарду, принизити або навіть зовсім перекреслити значення їх героїчних зусиль — така основна класова мета антикомуністичних фальсифікацій.

До загальнопоширених у буржуазному суспільствознавстві теоретичних конструкцій, що, як правило, різною мірою відтворюються у «радянологічних» працях, належать, зокрема, теорія «російської виключності», «тоталітаризму», «індустріального суспільства», «еліти» тощо. Викриття наклепницького характеру цих теорій — завдання даного заняття, яке радимо провести за таким планом:

1. Проти перекохань досвіду Комуністичної партії по втіленню в життя ленінського плану побудови соціалізму.

2. Зростання керівної ролі КПРС в умовах розвинутого соціалізму та неспроможність «радянологічних» концепцій.

3. Викриття фальсифікацій всесвітньо-історичного значення досвіду керівної діяльності партії.

Розглядаючи *перше* питання, необхідно вказати, що спроби дискредитувати історичний досвід КПРС по створенню нового суспільного ладу завжди починаються з фальсифікації питань, пов'язаних з розробкою та здійсненням ленінського плану побудови соціалізму в СРСР та його основних ланок (індустріалізації країни, соціалістичного перетворення сільського господарства, культурної революції, розв'язання національного питання). Насамперед «радянологи» намагаються перевернути зміст цього плану, позбавити його будь-якої об'єктивної, наукової основи, «довести», ніби у більшовиків взагалі не було послідовної концепції будівництва соціалізму²⁻³. Деякі буржуазні автори виходять з того, що В. І. Ленін був просто не в змозі розробити принципи побудови соціалізму, накреслити конкретний план, бо дуже короточасним було його перебування на чолі Радянської держави і, власне, соціалізму він не бачив.

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квітня 1984 року. — К., 1984, с. 21.

²⁻³ Leeman W. Centralized and Decentralized Economic System. — Chicago, 1977, р. 4. Докладніше з даного питання див.: Савицька Р. М. Критика попыток буржуазной историографии извратить ленинский план строительства социализма. — В кн.: Критика современных буржуазных фальсификаторов марксизма-ленинизма. — М., 1980, с. 260.

Для викриття «теоретичних» вправ «радянологів» пропагандист повинен використати твори В. І. Леніна, написані не тільки після перемоги Великого Жовтня, а також дожовтневі праці («Про завдання пролетаріату в даній революції», «Держава і революція», «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися», «Чи вдержать більшовики державну владу?» та ін.). У своїх останніх працях В. І. Ленін підбив підсумок великої попередньої роботи, синтезував головні положення розробленого ним плану, розкрив умови і можливості побудови соціалізму в СРСР. Саме цей план і було покладено в основу багатогранної будівничої діяльності партії.

Історія індустріалізації в СРСР розглядається «радянологами» крізь призму загальносоціологічних теорій «індустріального суспільства» і пов'язаних з ними концепцій «модернізації». Соціалістичний шлях вирішення суспільних проблем розглядається ними лише як один з можливих варіантів руху до «індустріального суспільства», причому варіант небажаний, куплений «дорогою ціною», пов'язаний з нестатками і жертвами. Ототожнюючи капіталістичний і соціалістичний шляхи розвитку промисловості та їх наслідки, буржуазна історіографія оголошує Комуністичну партію «агентом модернізації». Роль партії зводиться виключно до трансформації відсталого суспільства у сучасне, індустріально розвинуте. А оскільки це завдання виконане, то і місія партії, її авангардна роль оголошується вичерпаною⁴.

Найбільш рельєфно класова упередженість буржуазних авторів виявляється у питанні про джерела політики індустріалізації, які вони відшукують то у перетвореннях Івана Грозного або реформах Петра І, то в економічних програмах царських міністрів кінця XIX—початку XX століття. Таким чином, ленінська політика індустріалізації виглядає в них лише як черговий етап «модернізації» Росії⁵.

При викритті цих вигадок «радянологів» пропагандист може використати такі видання: Марушкин Б. И. Советология: расчеты и просчеты. (М., 1976, с. 70—83); Тетюшев В. И. Социалистическое преобразование экономики СССР и буржуазные «критики». (М., 1978, с. 85—154). На занятті варто передусім підкреслити, що індустріалізація в СРСР мала глибоко соціалістичний характер, принципово відрізнялася від капіталістичної індустріалізації за своєю метою, соціально-економічними наслідками, методами й темпами здійснення, а також джерелами фінансування. Капіталістична індустріалізація проводилася за рахунок розорення трудящих, колоніальних пограбувань, загарбання чужих територій і т. д.

Соціалістична індустріалізація, здійснювана на нових принципах планування, була спрямована на гарантування економічної незалежності СРСР від капіталістичного оточення, зміцнення оборонної могутності країни, витіснення з економіки капіталістичних елементів, ліквідацію економічної нерівності народів країни, піднесення матеріального і культурного рівня трудящих. В. І. Ленін писав: «ціною найбільшої і найбільшої економії господарства в нашій державі добитися того, щоб всяке найменше заощадження зберегти для розвитку нашої великої машинної індустрії, для розвитку електрифікації...»⁶. Партія пішла цим шляхом, спираючись на трудовий ентузіазм мас, що яскраво виявився, зокрема, в ході масового соціалістичного змагання, руху новаторів-ударників праці, боротьбі за піднесення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, зміцнення дисципліни. Внаслідок в

⁴ Irish M., Frank E. Introduction to Comparative Politics. Thirteen Nation-States.— N. Y., 1978, p. 228.

⁵ Див.: Hollander P. Soviet and American Society. A Comparison.— N. Y., 1973, p. 111; Parsons T. Evolution of Societies.— Englewood Cliffs, 1977, p. 216, 217.

⁶ Ленін В. І. Краще менше, та краще.— Повне збір. творів, т. 45, с. 382.

історично найкоротший строк наша Батьківщина перетворилась в могутню соціалістичну державу.

Цілковито неспроможними є і намагання «радянологів» довести, ніби саме в перехідний період в нашій країні склалася «тоталітарна» система, «диктатура» Комуністичної партії. Боротьбу партії за втілення в життя ленінського плану соціалістичного будівництва вони видають виключно за нав'язування партією своєї волі, «суб'єктивізму», «волюнтаристських» рішень трудящим масам. Такий підхід є характерним для праць Л. Шапіро, Б. Майснера, Р. Вессона, Б. Левицького, Е. Карра та ін. Докладну критику теорії «тоталітаризму» пропагандиста слухачі знайдуть у книгах: Романовский Н. В. Критика фальсификаций руководящей роли КПСС в обществе развитого социализма (М., 1981, с. 42—59); Савельев В. Л. «Советология» в лабиринте лже теорий. (К., 1982, с. 23—68).

Особливо виразно ці ж тенденції виявляються в «радянологічних інтерпретаціях» боротьби партії за колективізацію сільського господарства, а також суті і методів партійного керівництва здійсненням культурної революції в нашій країні. «Радянологи», як правило, не визнають об'єктивної необхідності курсу Комуністичної партії на колективізацію, яка розглядається як наслідок «поширеного у партійному керівництві волюнтаризму», вона оголошується «війною», «насильницькою акцією» по відношенню до селян⁷. За основу цих вигадок правлять спекуляції навколо труднощів, тих чи інших помилок, які мали місце. Зокрема, «радянологи» багато пишуть про «примусовий» характер колективізації. Антиісторизм цих домислів переконливо показано у радянській історіографії⁸. Партія перша вказувала на помилки та труднощі, визначала шляхи їх подолання. «Соціалізм в СРСР, — підкреслювалось на XXVI з'їзді партії, — будувався в неймовірно складних умовах. Партія прокладала шлях по цілині. І ніхто краще за нас не знає, які труднощі й недоліки зустрічалися на цьому шляху, які лишилися ще неподоланими»⁹. Ніякі фальсифікаторські схеми не в змозі перекреслити величезне значення розв'язаних у ході колективізації завдань ліквідації останнього експлуататорського класу — куркульства, утвердження колгоспно-кооперативної власності, створення великих колективних висококомеханізованих виробництв, що відкрило можливості значного зростання продуктивності праці в сільському господарстві, докорінно змінило психологію селянства, привело до виникнення нового класу — колгоспного селянства, яке в 1939 р. становило 47,2% населення країни¹⁰.

З «радянологічними» публікаціями, що містять у собі відверто суб'єктивістські тлумачення історії колективізації в СРСР, вигідно контрастують намагання деяких авторів давати більш близькі до істини оцінки подіям цього періоду. В буржуазній історіографії таких праць загалом небагато, але вони є. Як приклад можна навести роботи професора Бірмінгемського університету Р. В. Девіса. Він, зокрема, дійшов висновку, що в основу масової колективізації було покладено принцип добровільності та систематичної пропаганди колгоспного ладу¹¹.

⁷ Lewin M. Russian Peasants and Soviet Power.— Evanston, 1968, p. 7, 11; 60 Jahre Sowjet-Russland.— Hannover, 1977, S. 29; Merl St. War die Kollektivierung der Landwirtschaft in der Sowjetunion wirklich notwendig?— Osteuropa, 1984, N 5, S 343.

⁸ Смышляев В. А. Разоблачение советскими историками буржуазной фальсификации истории коллективизации сельского хозяйства СССР.— В кн.: Критика буржуазных концепций истории и политики КПСС.— Л., 1974, с. 304—321; Кундюба Д. И. Правда жизни против домыслов фальсификаторов.— К., 1979, с. 51—55.

⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 20.

¹⁰ По пути Великого Октября. Цифры и факты.— Политическое самообразование, 1984, № 9, с. 131.

¹¹ Davies R. W. The Socialist Offensive. The Collectivisation of Soviet Agriculture. The Soviet Collective Farm, 1929—1930.— L., 1980, vol. 1, p. 379—380; vol. 2, p. 177.

Більшу однастайність виявляє буржуазна історіографія в оцінках культурної революції. Ще в перші післяреволюційні роки буржуазна пропаганда активно розповсюджувала міф про «зруйнування культури» партією більшовиків, який і сьогодні поширюється. Вони зображують культурну революцію у вигляді процесу встановлення «партійного диктату» над духовним життям радянського народу, як «придушення» свободи творчості, створення культури, пристосованої до потреб «тоталітарного суспільства». Гідну відповідь цим спробам дав К. У. Черненко у своєму виступі на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР. «Тут, — підкреслював він, — усе поставлено з ніг на голову. І, зрозуміло, аж ніяк не через необізнаність. Так що переконувати наших ідейних противників, звичайно, справа безнадійна. Але відстоювати і роз'яснювати наші погляди, ловити за руку неохайних «критиків» нового ладу, активно нести людям правду про соціалізм... треба безустанно»¹². Пропагандист повинен у цьому зв'язку показати, що в середині 30-х років СРСР перетворився на країну суцільної письменності, високого загальноосвітнього рівня трудящих, всебічного розвитку науки і культури. Для ілюстрації цього матеріалу можна використати праці: «Из истории выполнения второй Программы партии в области культурного строительства». (М., 1968. — 215 с.); Г а л и н С. А. В. И. Ленин о культурной революции. (М., 1980. — 96 с.); Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. (К., 1982, с. 156—227).

Невід'ємною складовою частиною здійснення ленінського плану соціалістичного будівництва було вирішення національного питання. Розроблені В. І. Леніним ще в дореволюційний період теорія і програма більшовицької партії з національного питання отримали після перемоги Великого Жовтня дальший розвиток і були покладені в основу державної політики диктатури пролетаріату.

Перекручуючи досвід КПРС по вирішенню національного питання, «радянологи», а разом з ними різного роду буржуазні «українознавці», фальсифікують мету і принципи національної політики партії, величезні позитивні наслідки цієї політики. Найбільш популярні в буржуазній історіографії версії «насильницького» характеру об'єднання народів нашої країни, ототожнення союзних республік з «колоніями Москви», «примусову русифікацію» неросійських народів СРСР¹³.

Критичний аналіз «радянологічної» історіографії свідчить, що її мало цікавлять досягнення нашого народу в розв'язанні однієї з найскладніших проблем, які будь-коли стояли перед людством. У своїх псевдонаукових конструкціях вона відштовхується не від конкретно-історичного матеріалу, а від власних схем, від намагань вишукати якісь міфічні стратегічні «прорахунки» в національній політиці партії. Факти повністю спростовують їх вигадки, вони переконливо свідчать, що партія після перемоги соціалістичної революції розгорнула величну діяльність по ліквідації фактичної економічної та культурної нерівності народів колишньої Російської імперії, була організатором Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Створений у 1922 р., СРСР став першою в історії людства багатонаціональною соціалістичною державою. З її появою всі нації і народності нашої країни здобули можливість використовувати не тільки власні джерела оновлення всіх сторін життя, а й нове джерело, що його породив соціалізм — силу їхньої єдності, спільності інтересів і цілей, братерської дружби.

¹² Черненко К. У. Утверджувати правду життя, високі ідеали соціалізму: Промова на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР 25 вересня 1984 року. — К., 1984, с. 12.

¹³ Dmytryshyn B. A History of Russia. — Englewood Cliffs, 1977, p. 604; Tudjman F. Nationalism in Contemporary Europe. — N. Y., 1981, p. 214; Chirovsky N. An Introduction to Ukrainian History. — N. Y., 1981, vol. 1, p. 20, 37.

Даючи гідну відсіч цим фальсифікаціям буржуазних ідеологів, пропагандист та слухачі можуть використати праці: Нагорна Л. П. Критика буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС. (К., 1981.—48 с.); Прохоров В. П., Сергеев С. В. Образование СССР и национальные отношения в советском обществе в освещении буржуазной историографии 70-х годов. (История СССР, 1982, № 6, с. 179—190); Критика фальсификаций национальных отношений в СССР. (М., 1984, с. 187—450).

Підсумовуючи перше питання, слід зазначити, що завдяки керівництву Комуністичної партії радянський народ здійснив ленінський план соціалістичного будівництва, добився повної і остаточної перемоги соціалізму, а згодом побудував розвинуте соціалістичне суспільство. Разом з тим досвід КПРС показує, і це відкидає твердження антикомуністів про «диктатуру партії», «тоталітаризм», що роль провідної сили суспільства не дається сама по собі. Ця роль ґрунтується на високому авторитеті партії, постійно завойовується вминням визначати генеральну перспективу розвитку суспільства і мобілізувати маси на її виконання.

Переходячи до розгляду *другого* питання, слід сказати, що буржуазна історіографія зосереджує отруйне вістря своїх фальсифікацій на закономірності зростання керівної ролі партії в сучасних умовах. І це не випадково, адже ця закономірність, що має силу на всіх етапах боротьби робітничого класу, трудящих мас за побудову нового суспільства, найбільш повно виявляє себе в умовах розвинутого соціалізму.

«Радянологічна» історіографія намагається довести, ніби у сучасних умовах КПРС втратила здатність здійснювати керівну роль, успішно втілювати в життя свою політику¹⁴. Це, так би мовити, головний «мотив» всієї фальсифікаторської літератури. Особливо чітко він простежується у буржуазних виданнях кінця 70-х — початку 80-х років, коли правлячі кола імперіалістичних держав різко посилили антирадянську, антисоціалістичну пропаганду, розгорнули неприховану «психологічну війну» проти світу соціалізму.

Основною ланкою в ланцюгу «аргументів», якими постійно оперує радянологія, є зображення партії у вигляді якоїсь «вищої бюрократії», «правлячої еліти», що «домагається» влади і готова утримувати її за всяку ціну. Ось оце міфічне «домагання», власне, і подається західному читачеві як підвищення ролі КПРС. Так, співробітник Федерального інституту східних та міжнародних наукових досліджень у Кельні (ФРН) Д. Йожа пише: «У вченні про зростаючу керівну роль партії, ми, як і раніше, маємо справу з ірраціональним... домаганням партії, тобто партійного апарату, на владу...»¹⁵.

Дійсність спростовує ці фальсифікаторські вигадки. Успіхи нашої країни, досягнення країн соціалістичної співдружності наочно свідчать, що керівна діяльність марксистсько-ленінської партії виступає як могутній прискорювач розвитку продуктивних та духовних сил. І це закономірно, бо тільки в умовах соціалізму функція політичного керівництва суспільством набуває загальнонародного змісту. Зростання керівної ролі Комуністичної партії — це об'єктивний процес.

Збільшення масштабів і складності завдань комуністичного будівництва, зростання темпів соціалістичного виробництва, неухильне підвищення рівня усупільнення виробництва і праці, величезні якісні зміни в соціально-політичному розвитку суспільства, важливість зміцнення позицій реального соціалізму на світовій арені, складність зовнішньополітичних проблем ставлять перед КПРС все більш складні і від-

¹⁴ Soviet Studies, 1979, N 1, p. 124; Soldiers, Peasants and Bureaucrats.— L., 1982, p. 109.

¹⁵ Józsa G. Die Herrschaftsfunktion des Parteiapparates der KPdSU.— Köln, 1978, S. 23.

повідальні завдання, обумовлюють зростання її ролі. Враховуючи всі ці фактори, XXVI з'їзд КПРС підтвердив і всебічно розкрив положення XXV з'їзду про зростання керівної ролі партії в умовах зрілого соціалізму¹⁶.

При викритті антинаукової суті «елітарної» концепції слід підкреслити, що посилення керівної ролі партії безпосередньо пов'язане із зростанням соціальної активності робітничого класу, який у суспільстві розвинутого соціалізму залишається провідною силою. Нині в нашій країні близько 80 млн. робітників — дві третини зайнятого населення¹⁷. Це розширює сферу його впливу на інші соціальні групи і верстви, сприяє здійсненню ним історичної місії по будівництву комунізму.

І на сучасному етапі керівна й організуюча діяльність марксистсько-ленінської партії — основна умова вирішального впливу робітничого класу на розвиток суспільства. Ставши авангардом всього радянського народу, КПРС не втратила свого класового характеру. За своєю природою вона залишається партією робітничого класу. Нині робітники становлять 43,4% чисельності комуністів, серед нового поповнення партії їх 59%. КПРС має міцні корені в усіх класах і верствах нашого суспільства, що знаходить свій вияв у її соціальному складі: в ньому, крім робітників, 12,8% колгоспників, 43,8% представників технічної, наукової і творчої інтелігенції, працівники освіти, охорони здоров'я, культури, апарату управління, військовослужбовці¹⁸. Партія постійно поповнює свої ряди за рахунок кращих представників радянського народу, який є її соціальною базою.

Викриваючи наклепницький характер концепції «еліти», необхідно показати, що керівні партійні органи будуються за перевіреними досвідом ленінськими принципами. Вони обираються масою комуністів або їх представниками, підзвітні їм, змінювані. Вони спираються на партію, на виборний актив, на парторганізації, міцно зв'язані з ними, працюють серед членів КПРС, серед широких мас трудящих. Їх завдання та діяльність відповідають корінним інтересам радянського народу, потребам дальшого вдосконалення суспільства зрілого соціалізму. На керівні посади обираються та висуваються найбільш підготовлені, політично зрілі, професійно компетентні товариші. Таке формування складу керівників є наслідком цілеспрямованої роботи партії, її керівних кадрів, яких буржуазні «радянологи» називають «елітою». Отже, і в даному випадку правда проти вигадок фальсифікаторів.

Велику увагу «радянологія» приділяє питанням партійного керівництва соціально-економічним розвитком суспільства зрілого соціалізму, а також, особливо у зв'язку з підготовкою нової редакції Програми КПРС, ідейно-теоретичної діяльності партії. Буржуазні автори (Р. Кемпбел, А. Ноув, Р. Бірнс та ін.) продовжують пропагувати застарілу антикомуністичну тезу про «неефективність» партійного керівництва економікою, її «кризу», яку, мовляв, можливо подолати, ліквідувавши лише плановий характер управління, позбавивши партію можливості визначати перспективи економічного життя країни¹⁹. У руслі таких «концепцій» даються оцінки Продовольчій програмі СРСР, що її затвердив травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС. За словами американського «радянолога» А. Робінсона, матеріали цього Пленуму «ще раз підтвердили неефективність аграрно-промислового комплексу СРСР взагалі і сільськогосподарського виробництва зокре-

¹⁶ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 81.

¹⁷ Там же, с. 62.

¹⁸ Там же, с. 81.

¹⁹ Campbell R. The Soviet-type Economies.— N. Y., 1979, p. 238—239; Barnes R. F. Determinanten der sowjetischen Politik der 1980er Jahre.— Osteuropa, 1983, N 11—12, S. 831—848.

ма»²⁰. Можна побачити на сторінках західних праць і твердження про продовольчу кризу в нашій країні²¹.

Критику цих фальсифікацій можна знайти у працях: Розанов Е. И. Разоблачение фальсификаторов социально-экономической политики КПСС. (Политическое самообразование, 1982, № 1, с. 79—87); Малов Ю. К. Критика буржуазных фальсификаторов марксистско-ленинского учения о руководящей роли марксистско-ленинской партии в социалистическом обществе. (М., 1983, с. 119—184).

Якщо говорити про «радянлогічні» фальсифікації Продовольчої програми, то зрозуміло, що вони розраховані передусім на необізнаність західного читача. Партія не приховує, що перед країною стоять серйозні проблеми поліпшення постачання населення продуктами, але немає ніяких підстав говорити про «продовольчу кризу». Жовтневий (1984 р.) Пленум ЦК КПРС, який вжив великих додаткових заходів, спрямованих на розв'язання продовольчої проблеми на основі послідовної інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, широкої меліорації земель, підбив підсумки дворічного виконання Продовольчої програми, вказав, що «...це був плідотворний період»²².

Намагання «радянлогів» поставити під сумнів необхідність партійного керівництва економічним та соціальним розвитком країни мають відверто антикомуністичну спрямованість і, як правило, закінчуються закликами до введення «ринкового соціалізму» та «сприяння приватному виробництву», що, як пише, наприклад, американський професор Р. Бірнс справило б «своє враження на громадську думку на Заході»²³⁻²⁴.

Зазначивши марність подібних розрахунків, слід разом з тим підкреслити, що саме завдяки динамічному, дійсно науковому та творчому втіленню соціально-економічної політики партії за шістдесят з лишком років докорінно змінився сам характер і обсяг народного господарства країни, склався єдиний, могутній народногосподарський комплекс, що дає можливість забезпечувати безперервне зростання добробуту народу, добиватися все більших успіхів у економічному змаганні з капіталізмом, створювати матеріально-технічну базу комунізму.

Фальсифікуючи теоретичну діяльність КПРС, «радянлоги» ставлять під сумнів саме право Радянського Союзу відносити себе до країни розвинутого соціалізму. У зв'язку з цим фальсифікаціям піддається рішення XXVI з'їзду КПРС про підготовку нової редакції Програми партії, що, за словами західнонімецького професора Б. Майснера, означає «тотальну ревізію нині діючої програми»²⁵. Спираючись на такі «оцінки», буржуазні ідеологи пускають в хід версії «нереалістичності» політики партії, «провалу» в планах комуністичного будівництва та ін.

Викриття демагогічної суті цих версій слід базувати на роз'ясненні того факту, що XXVI з'їзд не приймав рішення ні про «ревізію» діючої, ні про створення нової партійної Програми. «Нині діюча Програма КПРС,— вказувалося на з'їзді,— у цілому правильно відображає закономірності суспільного розвитку»²⁶. Разом з тим з'їзд вказав на причини підготовки нової редакції Програми. З моменту її прийняття XXII з'їздом КПРС (1961 р.) пройшло більше двадцяти років. За цей

²⁰ Financial Times, 1982, 27 May, p. 2.

²¹ Тонконог Р. Продовольственная программа СССР и ее буржуазные фальсификаторы.— Аргументы и факты, 1983, № 21, с. 1.

²² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 жовтня 1984 року.— К., 1984, с. 3.

²³⁻²⁴ Byrnes R. F. Op. cit., S. 837.

²⁵ Meissner B. Die KPdSU zwischen Stillstand und Wandel.— Osteuropa, 1981, N 9—10, S. 728.

²⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 93.

час нагромаджено великий досвід соціалістичного будівництва, що потребує глибокого теоретичного осмислення. Водночас, підкреслював К. У. Черненко, необхідно «усунути виявлені життям розходження між окремими положеннями нині діючої Програми і реальним ходом суспільного розвитку, нагромадженням досвідом мас, остаточно подолати полегшене уявлення, яке побутувало в певний період часу, про шляхи і строки переходу до вищої фази комунізму»²⁷. Таким чином, суть партійних рішень щодо підготовки нової редакції Програми КПРС діаметрально протилежна їх «радянологічним» тлумаченням.

Третє питання заняття — викриття буржуазних перекинувань все-світньо-історичного значення досвіду КПРС, який, за словами В. І. Леніна, «увійшов в історію, як завоювання соціалізму, і на цьому досвіді майбутня міжнародна революція споруджуватиме свою соціалістичну будову»²⁸. На фальсифікацію цього незаперечного положення в кінцевому рахунку і спрямовані всі зусилля «радянологічної» історіографії, яка всіляко прагне звужити сферу застосування досвіду ленінської партії. Як правило, такою «сферою» антикомуністи оголошують індустріально відсталі країни так званого «третього світу».

Разом з тим наші ідейні вороги не залишають спроб локалізувати досвід нашої партії історично, зобразити його надбанням лише минулого. Зокрема, професор Каліфорнійського університету Р. Вессон запевняє своїх читачів, ніби у сучасних умовах виявляються «все більш помилковими» положення ленінізму стосовно, як він пише, «організації партії, захоплення та утримання влади»²⁹.

Однак такого роду «висновки», класова мета яких політично обеззброїти трудящі маси у їх боротьбі проти капіталістичного ладу, не витримують критики. Перемога соціалістичної революції була і буде забезпечена тільки там і тоді (незалежно від ступеня економічного розвитку окремих країн), де і коли її організатором і керівником був і буде комуністичний авангард, побудований за ленінськими принципами. Разом з тим досвід переконливо підтвердив правильність положення В. І. Леніна про те, що партія, яка є авангардом пролетаріату, найвищою формою вияву його класової свідомості, здатна не тільки взяти владу а й «вести весь народ до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад...»³⁰.

Соціалізм живий, творчий створюється самими народними масами. Разом з тим це — результат не стихійних дій, а цілеспрямованих зусиль трудящих під керівництвом марксистсько-ленінської партії. Отже, керівна роль такої партії — закономірність розвитку суспільства, яке стало на шлях соціалістичного будівництва.

Для того, щоб партія була здатна виконати свою роль, як вчив В. І. Ленін, вона повинна володіти, неухильно керуватися передовою теорією, яка розкриває закони суспільного розвитку, творчо розвивати цю теорію; бути частиною робітничого класу, але не розчинятися в ньому, а стати його авангардом, передовим загоном, який би зумів організувати і повести за собою весь клас, весь народ; сила партії в її високій організованості, вона повинна будуватися і діяти на незмінній основі демократичного централізму; постійно дбати про розвиток внутріпартійної демократії, критики і самокритики: одна з вирішальних умов перемог партії — ідейна та організаційна єдність її лав, залізна дисципліна, єдина для всіх комуністів; партія повинна бути

²⁷ Черненко К. У. Виступ на засіданні Комісії ЦК КПРС по підготовці нової редакції Програми КПРС, 25 квітня 1984 року. — К., 1984, с. 4.

²⁸ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства 26 травня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 36, с. 360.

²⁹ Wesson R. Checklist of Communist Party, 1982. — Problems of Communism, 1983, N 2, p. 94.

³⁰ Ленін В. І. Держава і революція. — Повне збір. творів, т. 33, с. 25.

втіленням нерозривного зв'язку з народними масами; бути партією пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Ці лєнінські положєння, актуальність яких, всупереч заявам «радянологів», незаперечно доводиться сучасністю, становлять ідейні та організаційні основи КПРС, усіх дійсно марксистсько-лєнінських партій. Цей факт визнавався й визнається всіма справжніми революціонерами.

Марксистсько-лєнінське положєння про керівну роль Комуністичної партії в побудові нового суспільного ладу зафіксовано в конституціях соціалістичних держав, у програмних документах світового комуністичного і робітничого руху, у програмах і статутах братніх партій, в рішеннях з'їздів. Закріплення лєнінських принципів діяльності партії нового типу у всесвітньому масштабі повністю підтвердило думку В. І. Лєніна про те, що досвід революційних перетворень у нашій країні під керівництвом партії має «не місцеве, не національно-особливе, не російське тільки, а міжнародне значення»³¹. Матеріал з цих питань можна знайти у книгах: Петренко Ф. Ф. Руководство коммунистической партии — закономерность строительства социализма и коммунизма. (М., 1978.— 80 с.); Ваганов Ф. М. Всемирно-историческое значение опыта КПСС в строительстве социализма и коммунизма. (М., 1979, 78 с.).

Показово, що часто і в публікаціях західних авторів можна зустріти визнання величезного значення радянського досвіду в побудові нового суспільства. «Після революції 1917 р.,— пише англійський дослідник М. Остін,— Радянський Союз майже з приголомшливою швидкістю пройшов шлях від економічної та індустріальної відсталості до процвітання. Це ж саме він може стверджувати про себе стосовно політичного і соціального прогресу. Я вважаю, що ці зміни, викликані цілеспрямованим суспільним експериментом, розрахованою спробою перетворити багато з основ, на яких стоїть наше власне суспільство, є уроком, який ми не можемо ігнорувати і який ми вже частково прийняли як доведений»³².

Підбиваючи підсумки заняття, варто зазначити, що КПРС не вперше має справу з фальсифікаторськими атаками ідейних захисників капіталізму, їх суб'єктивістським підходом до її досвіду та сучасної практики. Але ніхто не в змозі перекреслити значення її історичних перемог, перекрутити керівну роль, яка по праву належить їй у комуністичному оновленні світу.

Ю. І. ШАПОВАЛ (Київ)

³¹ Лєнін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 3.

³² Austin M. The Great Experiment.— L. 1975, p. V.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ПАТРІОТИЧНЕ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ КУРСУ ІСТОРІЇ КПРС «ПАРТІЯ БІЛЬШОВИКІВ У РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр.»

Виховання трудящих в дусі високої ідейності й відданості соціалістичній Батьківщині Комуністична партія вважала й вважає одним з найголовніших своїх завдань. «Розвинення свідомості мас лишається, як і завжди,— писав В. І. Ленін,— базою і головним змістом всієї нашої роботи»¹. В сучасних умовах формування комуністичної свідомості нерозривно пов'язане з удосконаленням розвинутого соціалізму, з необхідністю ведення безкомпромісної боротьби проти підривної діяльності імперіалістичної буржуазії, розрахованої на розмивання соціалістичного світу, відвернення людей від соціалізму². Все це, вчить партія, слід постійно враховувати в ідеологічній роботі, на дальшому вдосконаленні і підвищенні результативності якої наголошувалося в рішеннях червеного (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС³, в інших партійних документах, у виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша К. У. Черненко.

У виконанні завдань комуністичного, в тому числі й патріотичного та інтернаціонального виховання, величезна роль відводиться вищій школі, суспільним наукам, зокрема й історії КПРС, покликаний розкрити перед студентською молоддю всю велич звершень радянського народу, історичний досвід славної ленінської партії, нагромаджений нею в процесі боротьби за диктатуру пролетаріату, побудову соціалізму і комунізму.

Слід відзначити, що викладачі історії КПРС вузів країни мають у своєму арсеналі значну кількість публікацій, присвячених методичному забезпеченню виконання цього важливого завдання⁴. Особливу практичну цінність становлять праці, автори яких на основі узагальнення власного досвіду дають поради й конкретні рекомендації щодо патріотичного та інтернаціонального виховання на матеріалі окремих тем курсу історії КПРС⁵.

¹ Ленін В. І. Уроки московського повстання.—Повне зібр. творів, т. 13, с. 352—353.

² Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.—К., 1981, с. 10.

³ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.—К., 1983, с. 65.

⁴ Див.: Журавльов С. К. Деякі питання ідейно-патріотичного виховання студентів у процесі викладання історії КПРС.—УІЖ, 1970, № 1, с. 113—116; Козулина Е. С. Интернациональное воспитание студентов при изучении истории КПСС.—Вопр. общественных наук. К., 1971, вып. 7, с. 3—17; Преподавание истории КПСС и коммунистическое воспитание студентов.—К., 1973.—202 с.; Паньків Е. В., Соломко Э. Т. Воспитание студенческой молодежи на революционных, боевых традициях партии и народа в процессе изучения истории КПСС.—Вопр. общественных наук. К., 1974, вып. 20, с. 31—40; Короткова З. А. Воспитание советского патриотизма и пролетарского интернационализма при изучении истории КПСС.—Теория и практика коммунистического воспитания студентов. М., 1977, с. 35—45; Захаров І. З., Малишева Є. М. Виховувати студентів у дусі радянського патріотизму, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму в процесі вивчення історії КПРС.—УІЖ, 1982, № 8, с. 118—123; та ін.

⁵ Див.: Решодько П. Ф. Интернациональное воспитание студентов при изучении VII темы курса истории КПСС: «Партия большевиков — вдохновитель и организатор победы Великой Октябрьской социалистической революции (март—октябрь 1917 г.)».—Вопр. общественных наук. К., 1974, вып. 20, с. 90—97; Мурашко И. Н. Патриотическое воспитание студентов в процессе изучения темы: «Партия в годы

Враховуючи важливість обміну нагромадженим досвідом, автори даної статті мають на меті висвітлити методичні питання патріотичного та інтернаціонального виховання студентів при вивченні теми «Партія більшовиків у революції 1905—1907 рр.».

При розкритті діяльності партії більшовиків у роки першої російської революції викладач звичайно виділяє дві основні проблеми: на першій лекції — розробка тактичної лінії більшовицької партії в революції, на другій — практична діяльність партії по здійсненню ленінської стратегії і тактики в умовах революції. Обидві проблеми дають широкі можливості для патріотичного й інтернаціонального виховання студентів, причому, якщо на першій лекції ми привертаємо увагу до міжнародного значення ленінських тактичних настанов, виховуємо молодь в дусі творчого марксизму і пролетарського інтернаціоналізму, то матеріал другої лекції сприяє вихованню патріотизму, почуття гордості за В. І. Леніна, партію, робітничий клас, які в надзвичайно важких умовах вели героїчну боротьбу проти царизму.

Коротко спинаючись на характеристики місця і значення цього періоду в історії КПРС, слід підкреслити, що революція 1905—1907 рр. — це перша народна революція епохи імперіалізму і перша в історії буржуазно-демократична революція, в якій пролетаріат на чолі з марксистсько-ленінською партією виступив як самостійна політична сила. Вона засвідчила, що в Росію «перемістився центр світового революційного руху»⁶, а російський робітничий клас, який «...примусив заговорити про себе весь цивілізований світ»⁷, став його авангардом. Неминучість саме такого ходу історичного розвитку передбачали К. Маркс і Ф. Енгельс ще в 70-х роках минулого століття⁸.

Партія більшовиків показала себе в той період справді інтернаціоналістською партією. Її керівництво забезпечило широкий розмах боротьби багатонаціональних народних мас, які завдали царизму рішучого удару. Революція засвідчила, що в особі В. І. Леніна російський і міжнародний пролетаріат має геніального стратега й тактика, який надзвичайно багато зробив для захисту та творчого розвитку в нових історичних умовах усіх складових частин марксизму. Висунуті Володимиром Іллічем нові теоретичні положення і висновки озброїли робітників усього світу в їхній боротьбі за демократичні й соціалістичні перетворення. Вивчення подій 1905—1907 рр. у Росії, які мають бути «...маяком у справі виховання нових поколінь»⁹, революційних і бойових традицій партії, робітничого класу, всіх трудящих сприяє утвердженню в свідомості студентської молоді почуттів патріотизму та інтернаціоналізму.

Розповідаючи про назрівання революції і російсько-японську війну, яка прискорила події, викладач має підкреслити, що партія більшовиків була єдиною в Росії партією, яка виступила в питанні ставлення до війни з інтернаціоналістських й патріотичних позицій. Вона висунула лозунг поразки російського царизму в ній. З одного боку, цей лозунг був патріотичним, бо поразка послаблювала сили уряду і полегшувала перемогу буржуазно-демократичної революції. З другого, він був інтернаціоналістським, оскільки успіх останньої міг активізувати боротьбу пролетаріату інших країн за демократію і соціалізм. «Справа російської свобо-

Великой Отечественной войны» в курсе истории КПСС.— *Вопр. совершенствования работы кафедр обществ. наук по коммунистическому воспитанию*. Тюмень, 1976, с. 24—27; Брицкий П. Г., Буцко М. О. Виховання студентів в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму при вивченні курсу історії КПРС.— *УІЖ*, 1982, № 4, с. 134—140; та ін.

⁶ Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП: Постанова ЦК КПРС від 31 березня 1983 року.— *Під прапором ленінізму*, 1983, № 8, с. 2.

⁷ Ленін В. І. Російські робітники і Інтернаціонал.— *Повне збір. творів*, т. 24, с. 193—194.

⁸ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. *Твори*, т. 19, с. 122, 294.

⁹ Ленін В. І. До оцінки російської революції.— *Повне збір. творів*, т. 17, с. 46.

ди,— писав у цьому зв'язку В. І. Ленін,— і боротьба російського (і всесвітнього) пролетаріату за соціалізм значною мірою залежить від воєнних поразок самодержавства»¹⁰.

На лекції викладач акцентує увагу на тому, що, керуючись принципами пролетарського інтернаціоналізму, більшовики закликали робітничий клас Росії до об'єднання з пролетаріатом усіх країн, в тому числі й з японським, у боротьбі проти міжнародної буржуазії за свої спільні інтереси. Свідченням інтернаціоналістського характеру позиції більшовиків була її підтримка соціал-демократами Німеччини, Бельгії, Австрії, Франції¹¹.

Згадуючи про події 9 січня 1905 р., які добре відомі студентам ще з середньої школи, особливу увагу слід приділити страйкам солідарності — найбільш яскравому вияву пролетарського інтернаціоналізму. Лише протягом січня вони відбулися в 66 містах країни, охопивши 440 тис. робітників, тобто більше, ніж за всі попередні 10 років. Тільки на Україні у січні — березні відбулося 177 страйків, у яких взяли участь 170 тис. чол.¹²

Варто підкреслити, що всупереч націоналістичній пропаганді буржуазних і дрібнобуржуазних партій, їх спробам посіяти міжнародну ворожнечу страйковий рух на Україні розгортався під впливом марксистсько-ленінських ідей дружби й братерства трудящих усіх націй та народностей. Яскравим свідченням цього є «Адрес петербурзьким робітникам», з яким звернулися до них робітники Дніпровського заводу з Кам'янського (нині — завод імені Дзержинського в Дніпродзержинську). В ньому вони, зокрема, писали: «Передовим загonom великого руху є ви — робітники петербурзьких заводів. Ви стали вже на захист знехтуваних прав російського пролетаріату, ваш голос вже знову гучно й могутньо лунає по всій Росії... Ми вітаємо вас, петербурзькі робітники, і приєднуємо наш голос до вашого могутнього поклику: Хай живе народна революція! Хай живе демократична республіка! Хай живе Російська соціал-демократична робітничая партія!»¹³. В. І. Ленін надавав великого значення цьому зверненню і особисто підготував його для опублікування в центральному органі більшовиків — газеті «Вперед».

Практика показує, що позитивний результат у виводі почуттів патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму при використанні місцевого матеріалу в процесі вивчення теми дає заслуховування на семінарі студентських рефератів («Грудневе збройне повстання на Україні», «Вплив революції 1905—1907 рр. на розвиток революційного руху на західноукраїнських землях» та ін.), а також використання творів художньої літератури, зокрема таких, як роман М. Горького «Мати», повість М. Коцюбинського «Фата моргана». У містах, де відбулися збройні повстання робітників чи солдатські виступи, бажано провести екскурсії по місцях революційних боїв 1905—1907 рр. В студентському гуртку можна підготувати повідомлення про діяльність місцевої більшовицької організації, участь її делегата в роботі загальнопартійних з'їздів чи конференцій, про керівників бойових дружин, героїв збройних повстань. На основі цих рефератів і повідомлень слід підготувати кілька праць для Всесоюзного конкурсу студентських робіт з суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху.

В умовах наростання революції перед РСДРП постало невідкладне завдання — виробити свою стратегію і тактику, яка б відповідала новій обстановці й забезпечила успішний розвиток подій та перемогу трудящих. З цією метою був скликаний III з'їзд РСДРП. В лекції і на

¹⁰ Ленін В. І. Падіння Порт-Артура.— Там же, т. 9, с. 149.

¹¹ Див.: Шитов Н. Ф. Развитие В. И. Лениным идеологии и политики пролетарского интернационализма.— М., 1966, с. 239.

¹² Див.: Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 73.

¹³ Вперед, 1905, 1 февр.

семінарі слід підкреслити, що в той час, як більшовики послідовно й рішуче відстоювали інтереси трудящих багатонаціональної країни, прагнули довести революцію до повної перемоги, меншовики скотилися в болото опортунізму, стали провідниками буржуазного впливу на робітничий клас.

Борючись за інтернаціональну єдність пролетаріату і всіх трудящих, партія прийняла на III з'їзді РСДРП спеціальну резолюцію «Про ставлення до національних соціал-демократичних організацій». У ній, зокрема, вказувалося, що інтереси економічної й політичної боротьби вимагають об'єднання їх в єдину марксистську партію¹⁴. На противагу федералістським тенденціям, шкідливим для пролетарської справи, з'їзд взяв курс на згуртування та злиття всіх соціал-демократичних організацій під прапором пролетарського інтернаціоналізму. Він ще раз підкреслив необхідність лєнінського інтернаціоналістського принципу побудови марксистської партії.

В інтернаціональному вихованні робітничого класу істотне значення мала резолюція III з'їзду РСДРП «З приводу подій на Кавказі». З'їзд вітав мужність і рішучість польського пролетаріату в боротьбі проти царизму й висловив упевненість у тому, що незабаром настане той день, коли «...пролетаріат усіх національностей Росії дружно виступить проти невідомого самодержавства і остаточною перемогою над ним розчистить собі шлях дальшої боротьби за соціалізм»¹⁵. Ідеями інтернаціоналізму пройняті й інші резолюції з'їзду.

Стратегія і тактика більшовиків, вироблені III з'їздом РСДРП, а також розгорнута, глибоко аргументована критика меншовицької концепції буржуазно-демократичної революції дістали дальший розвиток у книзі В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції». Розкриваючи основні її положення, зокрема про гегемонію пролетаріату і його союз з селянством у буржуазно-демократичній революції, викладач підкреслює, що вони стали визначним вкладом у революційну теорію марксизму, «неоціненною ідейно-теоретичною і методологічною зброєю революціонерів усіх країн»¹⁶.

У сучасних умовах класова база революційно-демократичного руху значно розширилася. Основу його, як і передбачав Володимир Ілліч, становить союз пролетаріату й селянства. «Зміцнення союзу робітників та селян,— відзначається в документах міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій 1969 р.,— одна з основних умов успіху боротьби проти монополій та їх влади»¹⁷.

Лєнінські ідеї про гегемонію пролетаріату в революції, союз робітничого класу і селянства мають загальне, інтернаціональне значення. Особливо актуальні вони в нинішніх умовах, коли під керівництвом комуністичних партій дедалі ширше розгортається боротьба робітничого класу проти реакції, мілітаризму й війни, за демократію та соціальний прогрес. «До рубежу 80-х років міжнародний робітничий клас і його політичний авангард — комуністичні й робітничі партії,— підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС,— підійшли впевненою ходою. Підійшли як активні борці за права трудящих, за мир та безпеку народів»¹⁸.

Здійснення пролетаріатом ролі гегемона в революції В. І. Ленін нерозривно пов'язував з наявністю у робітничого класу марксистської партії, яка забезпечує органічну єдність революційної теорії і революційної практики, виступає колективним політичним вождем робітничого

¹⁴ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1982, т. I, с. 114.

¹⁵ Там же, с. 116.

¹⁶ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року.— К., 1979, с. 3.

¹⁷ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій: Документи і матеріали.— К., 1969, с. 227.

¹⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 18.

класу, найвищою формою його організації, авангардом усіх трудящих, самостійною політичною силою і водночас складовою частиною лівих сил, активним учасником усього загальнодемократичного руху. Лише виходячи з цих позицій, більшовицька партія на чолі з В. І. Леніним могла розробити правильну революційну стратегію й тактику, відіграти вирішальну роль у перемозі буржуазно-демократичної революції та переростанні її в соціалістичну.

Тут же викладачеві слід викрити буржуазних фальсифікаторів типу С. Шварца, Б. Кіпа та інших, які твердять, нібито більшовицька партія не була підготовлена до революції і являла собою конспіративну організацію, не зв'язану з масами¹⁹. Як відомо, більшовики багато й систематично працювали над забезпеченням такого зв'язку, будували свою політичну лінію, передбачаючи неминучість революції в Росії. На це, як підкреслював В. І. Ленін, спрямовувалася вся поточна робота партії²⁰, результатом якої було зростання її рядів. Якщо на початку революції в партії налічувалося 8400 чол., то через два роки — 46 тис. членів²¹. «Навесні 1905 р. наша партія, — писав Володимир Ілліч, вказуючи на зростання її впливу, — була союзом підпільних гуртків; восени вона стала партією мільйонів пролетаріату»²².

Вагомим внеском у творчий розвиток марксизму є обґрунтування В. І. Леніним пролетарських форм боротьби, зокрема про збройне повстання як один з головних засобів повалення самодержавства. Більшовики підходили до цього питання творчо, враховуючи конкретні історичні умови. «Для нас, революційних соціал-демократів, — пояснював В. І. Ленін, — повстання є не абсолютний, а конкретний лозунг»²³.

Полемізуючи з меншовиками, які звинувачували більшовиків у феетишизації повстання, В. І. Ленін відповідав: «...Для нас повстання є тільки одним з важливих, але зовсім не завжди обов'язкових засобів завоювання вільного поля боротьби за соціалізм»²⁴. Володимир Ілліч вчив партію, робітничий клас оволодівати всіма формами боротьби, мирними і немирними, і бути готовими до швидкої зміни однієї форми іншою. Це ленінське положення стало дороговказом для більшовиків у боротьбі за перемогу Великого Жовтня і для марксистських партій соціалістичних країн, в яких здійснилися «...революції по-своєму, у формах, які диктувалися співвідношенням класових сил всередині кожної з цих країн, національним укладом і зовнішньою обстановкою»²⁵.

Партія на чолі з В. І. Леніним виробила чіткі теоретичні і практичні настанови про владу, яка мала встановитися в результаті перемоги буржуазно-демократичної революції. Такою владою стала революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства, а її політичним органом — тимчасовий революційний уряд.

Ленінське вчення про революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства було творчо використане комуністичними й робітничими партіями країн, де встановилася влада народної демократії. Народна демократія як влада втілювала в собі революційно-демократичну диктатуру народу, подібно до революційно-демократичної диктатури пролетаріату та селянства. Марксистсько-ленінські партії цих

¹⁹ Див.: Игрицкий Ю. И., Романовский Н. В. Критика буржуазной историографии трех революций в России. — М., 1975, с. 12—13; Критика основных концепций современной буржуазной историографии трех российских революций. — М., 1983, с. 32—34.

²⁰ Див.: Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції. — Повне зібр. творів, т. 11, с. 4.

²¹ КПСС в цифрах: К 80-летию II съезда РСДРП. — Партийная жизнь, 1983, № 15, с. 14.

²² Ленін В. І. Про деякі риси сучасного розпаду. — Повне зібр. творів, т. 17, с. 136.

²³ Ленін В. І. Гра в парламентаризм. — Там же, т. 11, с. 243.

²⁴ Там же, с. 245.

²⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 19—20.

країн, використовуючи досвід більшовиків, йшли в авангарді демократичних перетворень, брали участь у тимчасових революційних урядах.

Всесвітньо-історичне значення має ленінська теорія переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, яка спростувала опортуністичні догми меншовиків і лідерів II Інтернаціоналу, завдала удару теорії «перманентної революції» Троцького як різновидності меншовизму, прикритої лівою фразою.

Сучасні буржуазні фальсифікатори намагаються гальванізувати «теорію» Троцького з тим, щоб піддати сумніву ленінське положення переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну²⁶. Історичний досвід, нагромаджений у ході розвитку світового революційного процесу, підтвердив життєву силу і правильність ленінської теорії, яка стала видатним вкладом у скарбницю марксизму. Вона проклала єдино правильний шлях революційній практиці і становить основу стратегії й тактики сучасного міжнародного робітничого та комуністичного руху, дає ключ до наукового розуміння співвідношення соціалістичних і демократичних завдань пролетаріату в демократичній революції, є ідейною зброєю марксистсько-ленінських партій в боротьбі проти правого й «лівого» опортунізму²⁷.

Розкриваючи питання про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, на лекції, а потім і на семінарі доцільно використати діапозитиви № 80, 81, 82а, 82б²⁸. Щоб студенти глибше зрозуміли міжнародне значення ленінських тактичних настанов, варто обговорити на семінарі їх окремі реферати чи фіксовані виступи, зокрема на такі теми, як «Історичне значення ленінського вчення про рушійні сили буржуазно-демократичної революції епохи імперіалізму», «Особливості народно-демократичних революцій в країнах Центральної і Південно-Східної Європи», «Критика буржуазних фальсифікацій керівної ролі більшовицької партії в революції 1905—1907 рр.»

Глибоке розкриття найважливіших теоретичних положень і висновків книги В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», висвітлення їх у тісному взаємозв'язку з практикою світового робітничого й комуністичного руху є невичерпним джерелом класового та ідейного загартування студентської молоді, її патріотичного та інтернаціоналістського виховання.

Розглядаючи розвиток революційного руху в країні, лектор вказує, що слідом за страйками солідарності з петербурзькими робітниками на початку 1905 р. єдність трудящих різних національностей була продемонстрована під час першотравневих страйків і мітингів, а також у ході загальноросійського жовтневого політичного страйку та грудневого збройного повстання.

В. І. Ленін, керований ним більшовицькі організації, в тому числі й на Україні, розгорнули широку роботу в масах, прагнучи залучити до революційного руху нові верстви робітничого класу. Одночасно з цим вони вели боротьбу на два фронти — проти великодержавного шовінізму царського самодержавства і місцевого націоналізму, виховували трудящих у дусі дружби, пролетарського інтернаціоналізму. У лекції викладач може навести такий приклад: з 239 документів збірника «Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.)» 230 присвячено питанням спільної боротьби трудящих усіх національностей Росії, викриттю шовіністичної політики царизму, висвітленню ходу революції в різних районах країни. «Самодержавство на-

²⁶ Див.: Романовский Н. В. Критика фальсификаций роли ленинской партии в трех революциях.— М., 1979, с. 112—115.

²⁷ Див.: Арисменди Р. Ленин, революция и Латинская Америка.— М., 1975, с. 294—317; Конько Ж. Актуальность опыта русской революции.— Проблемы мира и социализма, 1975, № 7, с. 66.

²⁸ Див.: Использование технических средств в преподавании истории КПСС. 1883—1917.— М., 1977, с. 188—189.

магається внести в наше середовище національну ненависть і розбрат,— відзначалося, зокрема, у листівці Одеського комітету РСДРП.— Відповімо йому найтіснішим братерським об'єднанням всього пролетаріату без різниці національності, і хай наш клич: «Пролетарі всіх країн, єдині!» буде не словом, а ділом»²⁹. Під впливом більшовиків посилювався рух протесту проти спроб царизму і буржуазії розколоти сили революції шляхом розпалювання національної ворожнечі. Всупереч їх діям 1905 рік «...об'єднав робітників усіх націй Росії»³⁰.

В ході революції 1905—1907 рр. партія здобула великий досвід роботи в армії, яку вона вважала одним з основних напрямів своєї діяльності. Питання роботи у військах обговорювалися на III, IV, V партійних з'їздах³¹. В. І. Ленін протягом 1905—1907 рр. написав понад 30 праць, присвячених обґрунтуванню необхідності і практичним заходам обеззброєння панівних класів й формування збройних сил революції. Він керував усією військово-організаторською роботою партії, яку наприкінці 1905 р. здійснювали 64 соціал-демократичні комітети³².

Робота більшовиків в армії революціонізувала солдатські маси, сприяла піднесенню їх свідомості і організованості, посиленню боротьби проти самодержавства. Протягом 1905—1907 рр. у військах і на флоті відбулося 437 виступів, у тому числі 106 збройних³³. Революційна практика показала, що відвоювання у буржуазії демократичних верств армії є однією з головних умов перемоги пролетаріату. «Без «дезорганізації» армії,— вказував В. І. Ленін,— жодна велика революція не обходилась і обійтись не може»³⁴. Щоб привернути увагу студентів до роботи більшовиків в армії, викладачеві можна організувати колективний перегляд і обговорення кінофільмів про військові заворушення, зокрема нового кінофільму Київської кіностудії ім. О. П. Довженка «Стратити немає можливості», присвяченого повстанню київських саперів.

Досвід більшовицької партії в її боротьбі за армію під час першої буржуазно-демократичної революції став надбанням усього міжнародного робітничого руху. Так, результатом багатогранної діяльності марксистських партій в роки другої світової війни став вступ значної частини патріотично настроєних військовослужбовців в ряди борців Опору і народно-визвольних армій, перехід на бік народно-демократичних революцій демократичних сил деяких буржуазних армій (Болгарії, Румунії, Словаччини). У наш час набагато зросли можливості робітничого класу й його союзників щодо залучення демократичних та патріотичних верств військових в революційний процес на боці народних мас. Практичною реалізацією цих можливостей є прихід до влади в ряді країн прогресивних військових режимів.

Одним із засобів виховного впливу лекційного матеріалу на студентів є висвітлення національної політики партії, ставлення більшовиків до національно-визвольного руху пригноблених народів Росії. Викладачеві слід підкреслити, що більшовики вважали його важливим фактором у боротьбі робітничого класу і селянства проти царизму. Вони як виразники інтересів трудящих усіх націй підтримували рух за соціальне й національне визволення³⁵.

²⁹ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.).— Киев, 1955, с. 65.

³⁰ Ленін В. І. До питання про національну політику.— Повне зібр. творів, т. 25, с. 69.

³¹ КІРС в резолюціях і рішеннях..., т. 1, с. 168, 170, 209.

³² Див.: Голуб П. А. Большевики и армия в трех революциях.— М., 1977, с. 57.

³³ Див.: Кораблев Ю. И. Исторический опыт боевой и военной работы большевиков в трех революциях...— М., 1981, с. 11—13.

³⁴ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський.— Повне зібр. творів, т. 37, с. 281.

³⁵ Борьба ленинской партии против национализма, за интернационализм.— М., 1982, с. 10—15.

Спинаючись на ролі легальної більшовицької преси в революційному вихованні й мобілізації мас, значенні статті В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література», лектор наголошує на важливості його висновків, які не втратили своєї актуальності й значення і в наш час. Вони визначили на багато років уперед політику пролетарської партії в галузі культури. Ці висновки допомагають братнім марксистсько-ленінським партіям послідовно боротися за партійність літератури й мистецтва, викривати лицемірство і фальш буржуазних ідеологів.

При розгляді революційних подій 1905—1907 рр. необхідно звернути увагу на значення лівоблокістської тактики партії для революційних сил сучасності. Це важливо з огляду на той факт, що буржуазні фальсифікатори, перекинувши ленінську стратегію класових союзів і тактичні способи їх здійснення, намагаються звинуватити більшовиків у сектантстві, у байдужості до масових безпартійних організацій та ворожості до дрібнобуржуазних верств населення. Теза про нігілістичне ставлення більшовиків до непролетарських партій «підкреслюється», зокрема, в працях В. Шарндорфа, І. Фетшера, Д. Кіпа, С. Шварца меншовицькими і есерівськими фальсифікаціями боротьби більшовиків проти дрібнобуржуазного революціонізму³⁶.

Історія більшовизму спростовує ці домисли. Партія проводила в ході революції гнучку політику, йшла на корисні для пролетаріату компроміси, укладала угоди з практичних питань з дрібнобуржуазними партіями, не поступаючись при цьому своїми ідейними принципами, здійснювала тактику «лівого блоку» для створення єдиного фронту боротьби проти самодержавства. Цей досвід повчальний і актуальний для братніх марксистсько-ленінських партій, яким належить розв'язати завдання підготовки і проведення буржуазно-демократичних та соціалістичних революцій. В умовах загострення боротьби між працею і капіталом, демократією й реакцією ленінська тактика «лівого блоку» набула дальшого творчого розвитку в рішеннях XXIV—XXVI з'їздів КПРС, у документах міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій.

З метою дальшої активізації боротьби за мир, демократію і соціальний прогрес, розширення й посилення антиімперіалістичного фронту КПРС, як відзначалось на її XXVI з'їзді, постійно дбає про зміцнення співробітництва з іншими демократичними силами. В результаті набули «...дальшого розвитку наші зв'язки з соціалістичними і соціал-демократичними партіями Фінляндії, Бельгії, Швеції, Японії, Іспанії... Важливе значення мали контакти з керівництвом Соцінтерну»³⁷.

Розглядаючи рішення IV (Об'єднавчого) і V (Лондонського) з'їздів РСДРП, викладачеві слід підкреслити, що більшовики на чолі з В. І. Леніним проводили велику роботу по згуртуванню національних соціал-демократичних організацій і об'єднанню їх у складі РСДРП. Зокрема, йшлося про об'єднання з РСДРП соціал-демократичних організацій Польщі, Литви, Латвії, а також Бунду. Відомо, що в той час об'єднання з РСДРП добивалась на федеративних засадах і УСДРП при умові визнання її єдиним представником українського пролетаріату. Однак як організація дрібнобуржуазна, націоналістична вона не була прийнята до складу РСДРП. Справжніми виразниками інтересів робітничого класу України були більшовицькі організації, які виникли і розвивались як місцеві організації загальноросійської партії більшовиків. Сама постановка цих питань на з'їздах відбивала послідовно інтернаціоналістську позицію більшовиків у партійному будівництві.

Результатом практичної роботи більшовиків по забезпеченню революційного союзу пригноблених народів Росії було створення таких глибоко інтернаціональних за цілями, функціями, принципами та за

³⁶ Див.: Бабаєва Н. П. Ленинская тактика «левого блока» в революции 1905—1907 гг.—Л., 1977, с. 6.

³⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 21.

складом організацій, як Ради, профспілки, бойові дружини, страйкові комітети тощо. Ці організації, зокрема Ради, були непримиренні до будь-яких проявів націоналізму в робітничому русі. Так, коли в Катеринославі бундівці і сіоністи створили особливу єврейську Раду робітничих депутатів, дії розкольників наštовхнулися на рішучий осуд як Катеринославської Ради робітничих депутатів, так і всього багатонаціонального пролетаріату міста³⁸.

Великі можливості для патріотичного та інтернаціоналістського виховання студентів відкриваються при вивченні питання про значення й уроки буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. Розповідаючи про діяльність В. І. Леніна, самовідданість більшовиків, які в умовах жорстоких репресій проводили багатогранну організаторську та ідейно-політичну роботу в масах, піднімали їх на боротьбу проти царизму, поміщиків та буржуазії, про героїзм робітників і селян, участь у виступах проти самодержавства революційного студентства тощо, лектор виховує в молоді почуття глибокої поваги до вождя партії і народу — В. І. Леніна та його соратників, рядових більшовиків, усіх учасників революції, почуття гордості за героїчне минуле нашої Батьківщини.

Розкриваючи всесвітньо-історичне значення революції 1905—1907 рр. у Росії, слід підкреслити, що вона підтвердила правильність ідеї про необхідність інтернаціональної єдності пролетаріату і всіх трудящих. Революція вперше висунула в особі пролетаріату й партії більшовиків носіїв нової, справді демократичної та глибоко інтернаціоналістської програми врегулювання міжнародних відносин. Вона завдала удару політиці самодержавства, спрямованій на розпалювання міжнародної ворожнечі, а також буржуазним націоналістам, які намагалися підірвати єдність дій робітників і селян різних національностей.

Треба звернути увагу студентів на те, що російський пролетаріат збагатив арсенал засобів і форм класової боротьби міжнародного пролетаріату. Загальний політичний страйк і збройне повстання, які раніше недооцінювались в робітничому русі на Заході, під впливом революції 1905—1907 рр. почали ширше застосовуватися в багатьох країнах.

Революція в Росії викликала палке схвалення і співчуття народів усієї планети. «На пролетаріат усієї Росії, — відзначав В. І. Ленін, — дивиться тепер з гарячковим нетерпінням пролетаріат усього світу»³⁹. Революція знайшла відгук в країнах Європи, Азії, Африки й Америки. Вона справила могутній вплив на зростання революційних виступів робітників і селян, викликала піднесення національно-визвольного руху пригноблених народів колоній та залежних країн. Це розхитувало світову систему капіталізму, наближаючи її загальну кризу.

Буржуазні ідеологи ось уже вісімдесят років намагаються обмежити значення першої революції в Росії вузьконаціональними рамками. В кращому випадку вони «визнають» її вплив на піднесення національних рухів у країнах Азії. Насправді ж, російська революція мала безпосередній вплив на розвиток насамперед західноєвропейського робітничого руху. Свою солідарність з російським пролетаріатом висловили Міжнародне Соціалістичне Бюро, Всесвітня конфедерація праці, з'їзд індустріальних робітників світу в Чикаго, з'їзд німецької соціал-демократичної партії в Ієні, з'їзд союзу синдикатів паризьких робітників, XII Національний з'їзд Болгарської робітничої соціал-демократичної партії та ін⁴⁰.

Перша революція в Росії підняла на боротьбу проти колонізаторів народні маси країн Сходу. Вона відкрила еру національно-визвольних,

³⁸ Див.: Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.— Киев, 1978, с. 81—82.

³⁹ Ленін В. І. Початок революції в Росії.— Повне зібр. творів, т. 9, с. 193.

⁴⁰ Див.: Первая русская революция и ее историческое значение.— М., 1975, с. 461—465; Революция 1905—1907 годов: Документы и материалы.— М., 1975, с. 331—333.

антиімперіалістичних революцій. «Світовий капіталізм і російський рух 1905 року, — писав В. І. Ленін, — остаточно розбудили Азію»⁴¹. Слідом за Росією революції відбулися в Ірані, Туреччині, Китаї, посилювався антиколоніальний рух в Індії та Індонезії, в Африці та Латинській Америці.

Широкого розмаху набрав революційний рух на західноукраїнських землях, що перебували у той час під колоніальним гнітом Австро-Угорщини. Уже в 1905 р. у Східній Галичині кількість підприємств, робітники яких страйкували, збільшилася порівняно з 1900 р. майже в 4 рази, а страйкарів — більш як у 3 рази. На Буковині у 1905 р. страйки охопили понад 200 фабрик і заводів. Активізувався робітничий рух і на Закарпатті⁴². Трудящі західноукраїнських земель радісно вітали революцію, захоплювалися героїзмом і мужністю російського пролетаріату. Їх думки і почуття висловив І. Я. Франко, який писав: «Ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу»⁴³.

При висвітленні міжнародного значення подій 1905—1907 рр. доцільно використати спеціальний діапозитив № 97 про вплив першої російської революції на розвиток світового революційного руху⁴⁴. Лектору слід звернути увагу студентів на високу оцінку, яку дали першій буржуазно-демократичній революції в Росії видатні діячі міжнародного робітничого руху, зокрема, К. Лібкнехт, Р. Люксембург, Ф. Мерінг, К. Цеткін, С. Катаяма, А. Запотоцький, Ф. Платтен, Г. Бакалов та інші⁴⁵. Це питання може стати темою для вивчення у студентському гуртку.

Отже, 1905—1907 рр. були важливим етапом у розвитку революційного руху не тільки в Росії, а й усього світового революційного процесу. Перша російська революція стала школою класової боротьби, перевіркою стратегії і тактики для пролетарів усіх країн світу, школою їх інтернаціоналістського виховання. Її уроки й досвід мають актуальне значення і в сучасних умовах. Як відзначив Ж. Коньо — директор Інституту Моріса Тореза, — «вивчення, творче застосування основних уроків 1905 р. сприяє піднесенню рівня сучасного міжнародного робітничого руху»⁴⁶.

Під впливом революції 1905—1907 рр. і боротьби більшовицької партії проти опортунізму меншовиків, проти всіх опортуністичних течій у міжнародному робітничому русі відбулася більш чітка поляризація революційних і опортуністичних елементів у партіях II Інтернаціоналу. Революція стимулювала розвиток міжнародної соціалістичної думки. Вона озброїла революційний і робітничий рух положеннями і висновками, які підняли на новий, вищий рівень марксистсько-ленінську теорію.

Таким чином, всебічне й глибоке вивчення діяльності партії більшовиків, яка здійснювала під час першої буржуазно-демократичної революції в Росії й нині «послідовно здійснює принципи пролетарського інтернаціоналізму»⁴⁷, творче засвоєння її революційної стратегії і тактики на основі ленінських оцінок та теоретичних висновків сприяє усвідомленню студентами революційних процесів, законів класової боротьби. Все це допомагає формувати у майбутніх молодих спеціалістів марксистсько-ленінський світогляд, виховувати їх у дусі пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму.

К. Ф. ЛИЩЕНКО (Чернівці), П. М. ШМОГУН (Київ)

⁴¹ Ленін В. І. Пробудження Азії.— Повне збір. творів, т. 23, с. 141.

⁴² Див.: История Украинской ССР. В десяти томах.— Киев, 1983, т. 5, с. 309.

⁴³ Франко І. Я. Літературно-критичні статті.— К., 1950, с. 54.

⁴⁴ Див.: Использование технических средств в преподавании истории КПСС, с. 199.

⁴⁵ Див.: Первая русская революция и ее историческое значение, с. 466—476, 479—496.

⁴⁶ Коньо Ж. Указ. стаття.— Проблемы мира и социализма, 1975, № 6, с. 66.

⁴⁷ Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП: Постанова ЦК КПРС від 31 березня 1983 року.— Під прапором ленінізму, 1983, № 8, с. 3.

ПАМ'ЯТНА ПОДІЯ

РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ В РОСІЇ На початку 80-х років XIX ст. Росія переживала в стані економічної кризи, яка (100-річчя Морозовського страйку) призвела до значного скорочення промислового виробництва, масового звільнення робітників і погіршення їх становища. Це викликало хвилю страйків. Й хоча робітничий рух того періоду був, за висловом В. І. Леніна, «...куди більше проявом одчаю і помсти, ніж боротьбою»¹, окремі виступи набували гострого характеру, відзначалися масовістю та організованістю.

Особливо виділився своєю гостротою страйк на Нікольській мануфактурі фабриканта Т. С. Морозова поблизу ст. Орехово-Владимирської губернії (нині — м. Орехово-Зуєво Московської області). Адміністрація підприємства, де працювали близько 12 тис. чол., відзначалася жорстокістю і свавіллям. Протягом 1882—1883 рр. власник фабрики 5 разів зменшував робітникам зарплату. Дуже дошкуляли їм штрафи, які часто досягали чверті, а іноді й половини заробітку². Штрафували з будь-якого приводу: за куріння, за сидіння в цеху, за сварку або голосну розмову у фабричних казармах. Пропущена робоча зміна каралася вихарчуванням зарплати за три дні. Майстри часто безпідставно бракували виробів*. Великий вплив на робітників Орехово-Зуєва справила мужня боротьба ткачів Вознесенської мануфактури, які страйкували протягом грудня 1884 р. і частково добилися задоволення своїх вимог.

На чолі Морозовського страйку стояли передові робітники, що вже мали досвід революційної та страйкової боротьби, — П. О. Мойсеєнко, його товариш по роботі в Петербурзі Л. І. Іванов і молодий ткач В. С. Волков³. П. О. Мойсеєнко в 1871 р. працював в Орехово-Зуєві, потім переїхав до Петербурга, де брав участь у робітничих гуртках. Він добре знав Г. Плеханова й С. Халтуріна, був учасником відомої Казанської демонстрації 1876 р., входив до складу «Північного союзу російських робітників», був одним з організаторів страйків на Новій бавовнопрядильній фабриці, за що відбував заслання в Єнісейській губернії⁴. Повернувшись із Сибіру, в листопаді 1884 р. пішов працювати на Нікольську мануфактуру, де продовжував революційну роботу серед робітників. Йому допомагав В. С. Волков. «Наша агітація, — згадував пізніше П. О. Мойсеєнко, — набула широких розмірів; треба було вибрати час, коли розпочати. Час цей вказала нам сама контора. Коли стало відомо, що 7 січня (за старим стилем) у Морозова фабрика буде працювати, тоді як на інших, сусідніх фабриках цей день вважався святом, цього дня для нас було досить, і ми вирішили використати цю нагоду»⁵.

Вранці 7 січня кілька тисяч робітників із закликами «Кінчай роботу!» залишили фабричні приміщення і вийшли на вулиці. Почався страйк. Обуренню робітників не було меж. Окремі з них почали ламати машини, громити фабричні будівлі, квартири директора фабрики і ненавис-

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 6, с. 28.

² Див.: Ленін В. І. Пояснення закону про штрафи. — Там же, т. 2, с. 22—23.

* Сам Морозов, розглядаючи якісно зроблену тканину, часто говорив бракувальникам: «Добре, добре зроблено, та все ж запиши йому 50 копійок штрафу, щоб ще краще працював» (Див.: Шестернин С. П. Пережитое. — Иваново, 1940, с. 212).

³ Див.: Рабочее движение в России в XIX веке. — М., 1952, т. III, ч. I, с. 246; БСЭ. — М., 1974, т. 16, с. 1730.

⁴ Див.: История СССР с древнейших времен до наших дней. — М., 1968, т. V, с. 446.

⁵ Мойсеєнко П. А. Воспоминания старого революционера. — М., 1966, с. 73.

них майстрів. Тільки після втручання П. Мойсеєнка й В. Волкова погром було припинено⁶. Страйкарі підняли червоний прапор як символ боротьби робітничого класу за свободу⁷. Виступ ткачів Морозовської мануфактури підтримали робітники сусідніх губерній.

Щоб не допустити поширення страйку, власті одразу ж направили в Орехово-Зуєво війська та поліцію. На місце подій прибули губернатор і прокурор з Володимира й Москви. 11 січня під час переговорів з начальством В. Волков передав губернатору «Вимоги за спільною згодою робітників», складені ним та П. Мойсеєнком. В них перелічувалися умови відновлення роботи на фабриці. Робітники вимагали, щоб «по виданому державою закону» штрафи не перевищували 5% заробітку, тобто становили не більше 5 коп. із заробленого карбованця; щоб за прогул одного дня брали не більш як 1 карбованець; щоб повністю було змінено умови найму, і працюючий мав право піти з підприємства, заявивши про це за 15 днів, а хазяїн у свою чергу зобов'язаний був оголосити робітнику про його звільнення також за 15 днів; щоб прийом виробів здійснювався при свідках з робітників. Крім того, страйкарі вимагали відновлення заробітку на рівні 1881—1882 рр., повернення вже стягнутих штрафів за період з великодня 1884 р., своєчасної виплати зарплати й звільнення з роботи службовців і майстрів, яких вони назвуть, тощо⁸. Всього було висунуто 17 вимог.

Умовляння і погрози властей не подіяли на робітників. Відбулося кілька сутичок з військами. За наказом губернатора було проведено масові арешти. 48 робітників віддали під суд, а 606 чол. відправили по етапу на місце народження⁹. Тільки шляхом репресій страйк було придушено. Однак повністю фабрика відновила свою роботу лише наприкінці січня¹⁰.

Активних учасників страйку судили у Владимирському окружному суді на двох процесах — на початку лютого і наприкінці травня 1886 р. Перед присяжними постала така жахлива картина утисків і експлуатації робітників, що на 101 пункт обвинувачення вони відповіли «ні, не винен». З цього приводу реакційна газета «Московские ведомости» з люттю й роздратованістю писала, що це був «сто один салютаційний постріл на честь появи на Русі робітничого питання»¹¹. Незважаючи на рішення суду, власті розправилися з керівниками страйку, виславши їх на три роки під нагляд поліції: П. Мойсеєнка — в Архангельську, В. Волкова — у Вологодську, а Л. Іванова — в Смоленську губернії¹².

Морозовський страйк засвідчив пробудження класової солідарності й свідомості робітників і став знаменною віхою в російському робітничому русі. Він показав велику силу організованої боротьби пролетарів, примусивши царизм рахуватися з їх волею. «Цей величезний страйк, — писав В. І. Ленін, — справив дуже велике враження на уряд, який побачив, що робітники, коли вони діють разом, являють собою небезпечну силу, особливо коли маса спільно діючих робітників виставляє прямо свої вимоги»¹³. Наляканий наростанням страйкової боротьби, царський уряд змушений був прийняти ряд законів щодо регулювання праці в промисловості. Так, у 1886 р. вийшли «Правила про наймання робітників на фабрики, заводи, мануфактури» та «Правила про нагляд за підприємствами фабричної промисловості і про взаємини фабрикантів і робітників». Спочатку вони запроваджувалися в найбільших про-

⁶ Див.: Там же, с. 74—75.

⁷ Див.: Шестернин С. П. Указ. соч., с. 220.

⁸ Див.: Морозовская стачка 1885 г.— М., 1925, с. 49—50.

⁹ Троицкий Н. А. Царизм под судом прогрессивной общественности (1865—1895 гг.).— М., 1979, с. 96.

¹⁰ Толоконский Н. И. Орехово-Зуевская стачка 1885 г.— М., 1956, с. 110—112.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 9, с. 442.

¹² Троицкий Н. А. Указ. соч., с. 98.

¹³ Ленін В. І. Пояснення закону про штрафи.— Повне зібр. творів, т. 2, с. 23.

мислових районах Росії, а у 1892—1894 рр. були поширені на Київську, Волинську, Подільську, Харківську, Херсонську й Катеринославську, а також на приватні гірничі заводи та промисли інших губерній¹⁴. Згідно з новими правилами штрафи не повинні були перевищувати третину заробітку, а кошти від них йти на потреби робітників. Заробітна плата мала видаватися щомісяця. Заборонялися розрахунки талонами і товарами. Одночасно закон передбачав суворі покарання за участь у страйках¹⁵.

Звістка про Морозовський страйк швидко облетіла весь «мануфактурний» край. На боротьбу піднялися насамперед широкі лави промислових робітників центру Росії, а потім і її окраїн. Тільки в Центральному промисловому районі у 1885 р. страйкували 26 тис. чол.¹⁶. Оцінюючи революційні події того часу, В. І. Ленін писав про початок новітньої історії робітничого руху в Росії¹⁷.

Під впливом боротьби пролетаріату промислових губерній Росії посилювався страйковий рух і на Україні. У січні 1885 р. застрайкували робітники цукрових заводів Вінниччини, в червні того ж року — залізничних майстерень на станції Олександрівськ. У ході останнього вперше на Україні робітники підняли червоний прапор — символ пролетарського єднання¹⁸. Як і в Орехово-Зуєво, на придушення виступу в Олександрівськ було послано війська, проведено масові арешти його учасників, а найбільш активних з них віддано під суд. Під тиском робітників присяжні змушені були виправдати більшість підсудних. Страйк закінчився перемогою трудящих. Боротьба продовжувала наростати. Тільки протягом 1886—1887 рр. на Україні відбулося 20 робітничих виступів¹⁹.

Провідне місце в робітничому русі того періоду посідав Донбас, де в 1887 р. відбулося кілька страйків. Одним з найбільших серед них був травневий виступ шахтарів французького «Гірничого і промислового товариства на Півдні Росії»²⁰. Він відзначався масовістю і організованістю. Гірники переконалися, що єдність дій та наполегливість може принести успіх у боротьбі з шахтовласниками та царською адміністрацією. Характерно, що в ході страйку передові робітники доклали всіх зусиль, щоб не допустити грабежу і безпорядків²¹. На думку повітового справника, зосередження в Донбасі десятків тисяч робітників, які прибули туди з різних губерній Росії, давало підстави вважати, що між ними були «люди з неблагонадійними цілями, які поширювали серед робітників шкідливі ідеї»²². В цьому, вважав він, і полягала одна з причин виступу, оскільки раніше утиски на шахтах були не менші, але ніхто не насмілювався боротися проти них. До того ж з'ясувалося, писав справник, що «перед початком заворушень у травні місяці між робітниками було особливо поширене читання газет і, зокрема, тих номерів, у яких публікувалося про хід справ під час страйку робітників Бельгії»²³. Виступ шахтарів придушили силою зброї. Проте підприємці все ж змушені були піти на деякі поступки. Для підтримання «порядку» в Олександрівську розквартирували дві роти солдатів Сімферопольського полку²⁴.

¹⁴ Див. Там же, с. 54.

¹⁵ Див.: Історія робітничого класу Української РСР.— К., 1967, т. 1, с. 177.

¹⁶ История СССР с древнейших времен до наших дней, т. V, с. 448.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Перші уроки.— Повне збір. творів, т. 9, с. 238.

¹⁸ Див.: Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.).— Киев, 1963, с. 348.

¹⁹ Див.: Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах.— К., 1978, т. 3, с. 413.

²⁰ Див.: Історія робітничого класу Української РСР, т. 1, с. 178—181.

²¹ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. катеринославського губернатора, 1887, спр. 236, арк. 187.

²² Там же, арк. 148.

²³ Там же, арк. 149.

²⁴ Там же, арк. 49.

Цей страйк викликав цілий ряд робітничих виступів на Півдні Росії²⁵. «Лише довгою боротьбою і важкою працею самих передових робітників, усіх свідомих робітників, — писав у цьому зв'язку В. І. Ленін, — давалося виділення і зміцнення пролетарського класового руху...»²⁶.

Надаючи великого політичного значення вивченню історії пролетарського руху, В. І. Ленін настійно рекомендував сучаснику подій в Орехово-Зуєві соціал-демократу С. П. Шестерніну зібрати необхідний матеріал і написати «агітаційну брошуру» про цей знаменитий страйк, бо кожному робітнику, й особливо молоді, необхідно знати, чим він був викликаний, чим закінчився і чого вдалося добитися морозовським робітникам²⁷.

Морозовський страйк 1885 р. і наступні виступи робітників стали своєрідною школою революційної боротьби пролетаріату Росії, що розгорнулася під керівництвом партії більшовиків на початку ХХ ст. На колишньому подвір'ї Морозовської мануфактури (нині — площа Страйку) в Орехово-Зуєві стоїть пам'ятник мужнім страйкарям-ткачам. Поруч знаходяться могили їх керівників — П. Мойсеєнка і Л. Іванова. На постаменті напис: «Від страйку 1885 року через революційну боротьбу 1905 року орехово-зуєвський пролетаріат прийшов до перемоги Жовтневої революції».

Г. В. СІЧКАР (Київ)

²⁵ Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. I, с. 500—522.

²⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 25, с. 97.

²⁷ Шестернин С. П. Указ. соч., с. 211.

І. Ф. СМІРНОВ

Ім'я Івана Федоровича Смирнова (псев-
(До 100-річчя з дня народження) донім Ласточкин) — професіонального революціонера, учасника боротьби за Радянську владу на Україні стало символом мужності, героїзму, непохитної віри у світле майбутнє Батьківщини.

І. Ф. Смирнов народився 3(15) січня 1885 р. в Москві. Сирітським було його дитинство. В 10 років розпочалося трудове життя хлопчика в кравецьких майстернях. Власними очима він бачив соціальну несправедливість, а революційні події, які відбувалися в Москві напередодні першої російської революції, прискорили процес формування його класової свідомості.

В жовтні 1905 р. в Москві було створено професійну спілку кравців і молодий робітник І. Ф. Смирнов брав активну участь в її роботі. Він допомагав скликати робітничі збори, організовувати масовки, демонстрації, поширювати по кравецьких майстернях листівки, газети, прокламації. У вересні 1906 р. Іван Федорович був одним з організаторів страйку робітників-кравців великої фірми «Мандль». В тому ж році він вступив до Російської соціал-демократичної робітничої партії. Уникаючи переслідувань поліції, І. Ф. Смирнов наприкінці 1908 р. залишив Москву, вів нелегальну революційну роботу в Царицині, Самарі, Ростові-на-Дону.

Восени 1912 р. Іван Федорович приїхав до Києва. В роки нового революційного піднесення тут активізувала свою діяльність нелегальна організація РСДРП. У 1913 р. вона об'єднувала в своїх рядах близько 200 членів партії, а разом з активом співчуваючих — до 500 чол. І. Ф. Смирнова було обрано до складу ініціативної групи, яка фактично виконувала функції комітету¹.

¹ Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. — К., 1981, с. 112.

Більшовики значну увагу приділяли роботі в профспілках. Досвідчений революціонер багато зробив для зростання політичної активності київських робітників. Іван Федорович виступав на нелегальних робітничих зборах, розповідав про завдання профспілок у боротьбі проти самодержавства і капіталістів. За дорученням Київського комітету РСДРП він організував транспортування більшовицької літератури з інших міст країни, а також з-за кордону. Навесні 1913 р. застрайкували робітники кравецької майстерні Зельдіна, де у той час працював І. Ф. Смирнов. Поліція тоді заарештувала його, але на вимогу робітників він був звільнений.

Активна революційна діяльність І. Ф. Смирнова непокоїла місцеві органи влади, неодноразово він заарештовувався, а в жовтні 1913 р. він був ув'язнений в Лук'янівській тюрмі, яка стала для нього своєрідним університетом, оскільки серед політичних в'язнів було чимало більшовиків.

Весною 1914 р. Івану Федоровичу було заборонено проживати у столицях та Київській губернії і він виїхав з Києва до Одеси, там налагодив зв'язок з більшовицьким підпіллям, але через кілька місяців виїхав з Одеси до Харкова, де він поринув у вир революційних подій. Незабаром його знову заарештували і наприкінці 1914 р. заслали на три роки до Єнісейської губернії. Там застала І. Ф. Смирнова Лютнева революція 1917 р.

Після лютого 1917 р. він приїхав в Петроград, а незабаром ЦК партії направив Івана Федоровича знову на роботу в Київ, де він включився в роботу профспілок. У травні 1917 р. Смирнова обрали депутатом Київської ради робітничих депутатів. У серпні того ж року І. Ф. Смирнов очолив створену Центральну раду фабрично-заводських комітетів, основне завдання яких полягало у боротьбі за життєві інтереси робітничого класу. Фабзавкоми створювали також робітничу міліцію. Смирнов брав активну участь у формуванні загонів Червоної гвардії.

З перших днів перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції І. Ф. Смирнов доклав багато зусиль до зміцнення червоногвардійських загонів, налагодження зв'язків з фабриками і заводами, з революційними військовими частинами, брав участь у збройній боротьбі проти військ Центральної ради. У січні 1918 р. він входив до складу керівного центру повстання — загальноміського ревкому і Центрального страйкового комітету.

В період австро-німецької окупації України у травні 1918 р. І. Ф. Смирнов очолив більшовицьке підпілля в Харкові. Іван Федорович завоював авторитет серед комуністів-харків'ян, вони обрали його своїм делегатом на І з'їзд Комуністичної партії України (липень 1918 р.). На з'їзді з метою конспірації І. Ф. Смирнов проходить під псевдонімом Мулахін². Іван Федорович був делегатом від Харківської організації і на II з'їзді КП(б)У³.

Створений за рішенням І з'їзду КП(б)У Одеський підпільний обласний комітет у жовтні 1918 р. було заарештовано. Для зміцнення керівництва обласною парторганізацією до Одеси було направлено групу партійних працівників: І. Ф. Смирнова, С. І. Соколовську, І. Е. Клименка, Л. Й. Картвелішвілі та інших⁴. До міста Іван Федорович прибув під виглядом купця другої гільдії Миколи Петровича Ласточкина. Спираючись на місцевих більшовиків, свідомих робітників йому вдалося відродити підпільний обком партії. У листопаді 1918 р. на нелегальній партконфе-

² Протоколи I съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины.— М., 1918, с. 103.

³ Герцман С., Мельников А. Ласточки прилетают из Москвы.— М., 1983, с. 162—163.

⁴ Очерки истории Одесской областной партийной организации.— Одесса 1981, с. 189.

ренції І. Ф. Смирнова-Ласточкина обрали головою Одеського підпільного обласного комітету КП(б)У, обласного ревкому, який був створений при обкомі для оперативного керівництва бойовою роботою.

В складних умовах окупації, в обстановці репресій і переслідувань доводилося діяти Смирнову-Ласточкину і його товаришам. Підпілля вимагало суворої дисципліни. За короткий час одеський підпільний обком партії відновив діяльність районних підпільних комітетів, обласна парт-організація зросла майже в п'ять разів і на початок 1919 р. налічувала близько 2 тис. членів партії⁵. Були налагоджені тісні зв'язки з більшовицькими організаціями півдня України — з Миколаєвом, Херсоном, Кримом. Іван Федорович брав безпосередню участь в організації й роботі «Іноземної колегії» при Одеському комітеті КП(б)У, до складу якої входили представники французької, сербської, польської, румунської та інших комуністичних груп, вона проводила агітаційно-пропагандистську роботу у ворожому таборі. Полум'яна більшовицька пропаганда, яку вели відважні революціонери, не пропала марно. «Шляхом агітації і пропаганди, — писав В. І. Ленін, — ми відняли у Антанти її власні війська. Ми перемогли імперіалістів не тільки при допомозі наших солдатів, але й спираючись на співчуття до нас їх власних солдатів»⁶.

15 березня 1919 р. за доносом провокатора вороги схопили на вулиці Одеси вожака більшовицького підпілля. Після жорстоких катувань І. Ф. Смирнова-Ласточкина живим було потоплено на зовнішньому рейді Одеського порту. Після звільнення Одеси тіло І. Ф. Смирнова було знайдено, перевезено в Київ і поховано у Радянському парку.

Пам'ять про безстрашного революціонера ленінського гарту Івана Федоровича Смирнова-Ласточкина живе в серцях радянських людей. Його ім'ям названо вулиці в Києві і Одесі. Це ім'я з гордістю носить одне з передових підприємств Києва — швейне виробниче об'єднання Укршвейпрому.

І. Л. КОМАРОВА (Київ)

⁵ Там же, с. 191, 194.

⁶ Ленін В. І. Промова на безпартійній конференції Благущо—Лефортовського району 9 лютого 1920 р.— Повне зібр. творів, т. 40, с. 121.

ІСТОРІЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ (1921—1941 рр.)

Робітничий клас відіграє величезну роль у революційному перетворенні світу. Саме фабрично-заводські промислові робітники, відзначав В. І. Ленін, спроможні «...керувати всією масою трудящих... в справі творення нового, соціалістичного, суспільного ладу, в усій боротьбі за цілковите знищення класів...»¹. Виходячи з цього, створення джерельної бази для наукових досліджень з історії робітничого класу набуває особливої ваги.

Важливу роль у цій справі відіграє опублікування джерел з даної проблематики. У пропонованому огляді йдеться про публікацію документів з історії робітничого класу УРСР у 1921—1941 рр. Серед них величезне методологічне значення мають матеріали Комуністичної партії Радянського Союзу і Комуністичної партії України². Цінні відомості про виробничу діяльність, трудові почини та суспільно-політичне життя робітників республіки, про їх кваліфікацію й матеріальний добробут містяться в документах центральних і місцевих партійних, радянських та господарських органів, громадських організацій, підприємств і т. д., що публікувалися в 20—30-х роках окремими виданнями, а також у пресі³. Широке видання архівних матеріалів з усіх аспектів розглядуваної проблеми розгорнулося з другої половини 50-х років⁴.

Нині історію робітничого класу УРСР 1921—1941 рр. відбито в десятках різноманітних за тематикою документальних збірниках. Чимало з них присвячено трудівникам не тільки республіки загалом⁵, а й окремих її областей⁶, міст⁷ та підпри-

¹ Ленін В. І. Великий почин.— Повне збір. творів, т. 39, с. 14.

² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., т. 2, 1979, 196—521 с.; т. 3, 1979.— 529 с.; т. 4, 1980.— 557 с.; т. 5, 1980.— 471 с.; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. 1, с. 125—1007; та ін.

³ Тематичних публікацій, зокрема збірників, присвячених даній проблемі, у той час було мало. Серед них наведемо такі: «Історія ЛКСМУ в резолюціях та постановках з'їздів (Харків, 1927.— 232 с.); «Гости пролетариата СССР: Декларации, заявления, письма, отчеты иностранных делегаций, побывавших в СССР» (М., 1932.— 304 с.).

⁴ Политический и трудовой подъем рабочего класса в СССР (1928—1929 гг.): Сб. документов и материалов.— М., 1956.— 611 с.; Первые шаги индустриализации в СССР (1926—1927).— М., 1959.— 532 с.; Из истории международной пролетарской солидарности: Документы и материалы.— М., вып. 3, 1959.— 644 с.; вып. 4, 1960.— 592 с.; вып. 5, 1961.— 550 с.; вып. 6, 1962.— 800 с.; Профсоюзы СССР: Документы и материалы (1905—1963).— М., 1963, т. 2.— 867 с.; т. 3, 1963.— 749 с.; Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964 гг.: Документы и материалы профсоюзов.— М., 1965.— 496 с.; Индустриализация СССР. 1926—1928 гг. (Документы и материалы).— М., 1969.— 535 с.; Индустриализация СССР. 1929—1932 гг. (Документы и материалы).— М., 1970.— 635 с.; Индустриализация СССР. 1935—1937 гг. (Документы и материалы).— М., 1971.— 656 с.; Индустриализация СССР. 1938—1941 гг. (Документы и материалы).— М., 1973.— 424 с.; Советское содружество народов (объединительное движение и образование СССР): Сб. документов. 1917—1922.— М., 1972.— 336 с.

⁵ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 годы): Сб. документов и материалов.— К., 1964.— 593 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 годы).— К., 1966.— 594 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933—1941 гг. ч. 1, 1977.— 512 с. ч. 2, 1977.— 288 с.

⁶ Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.): 36 документів та матеріалів.— Вінниця, 1958.— 628 с.; Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки. 1926—1932: 36 документів і матеріалів.— Харків, 1959.— 703 с.; Радянська Ровенщина. 1939—1959: Документи та матеріали.— Львів, 1962.— 431 с.; Черкащина в період відбудови народного господарства. 1921—1925: 36 документів та матеріалів.— Черкаси, 1962.— 327 с.; Радянське Прикарпаття. 1939—1959: Документи і матеріали.— Ужгород, 1964.— 535 с.; Радян-

емств⁴. У багатьох спеціальних публікаціях порушуються питання суспільно-політичного життя трудящих СРСР, у тому числі й робітничого класу України⁵. Таким чином, з досліджуваної проблеми є багато опублікованих матеріалів, які потребують джерелознавчого дослідження. Загальну стислу характеристику найважливіших збірок документів дав А. В. Санцевич у монографії «Джерелознавство з історії Української РСР. 1917—1941 рр.» (К., 1981.—206 с.). Метою пропонованого огляду є спроба дослідити як історичне джерело комплекс документальних публікацій, що включає в себе їх збірки і вміщені на сторінках періодичної преси відповідні підбірки, із залученням найновіших видань, не розглянутих досі у цьому плані. Оскільки даними публікаціями користуються широкі кола читачів — дослідників, викладачів вузів, учителів, студентів, пропагандистів тощо й ін., така характеристика цих видань може бути корисною. Зіставлення змісту різних збірок документів дасть можливість глибше і різнобічніше висвітлити окремі питання історії робітничого класу Радянської України 1921—1941 рр.

Опубліковані матеріали з досліджуваної проблеми досить різноманітні за своїм характером. Серед них директивні — постанови партії та урядів СРСР та УРСР, документи союзних і республіканських наркоматів, Української економічної наради, резолюції місцевих (обласних, міських) виконкомів Рад, партійних комітетів підприємств, первинних парторганізацій, матеріали комсомольських органів та ін. Основне місце серед виданих документів належить актам виконавчого характеру й матеріалам преси (звітам трестів, промислових підприємств, рапортам трудових колекти-

ська Буковина. 1940—1945: Документи і матеріали.—К., 1967.—401 с.; Советский придунайский край (1940—1945 гг.): Документы и материалы.—Одесса, 1968.—407 с.; Радянська Тернопільщина. 1939—1958: Документи й матеріали.—Львів, 1971.—431 с.; Волинь Радянська (1939—1964 рр.): 36 документів і матеріалів.—Львів, 1971.—347 с.; Львівщина індустріальна: Документи і матеріали.—Львів, 1979.—168 с.; Дорогой созидания: Социалистическое строительство на Одесчине (1921—1941): Документы и материалы.—Одесса, 1981.—320 с.; Социалистическое строительство на Житомирщине. 1921—1941: Сб. документов и материалов.—К., 1983.—211 с.; Социалистическое строительство на Сумщине. 1921—1941: Сб. документов и материалов.—Харьков, 1983.—239 с.; Социалистическое строительство на Черниговщине. 1921—1941: Сб. документов и материалов.—К., 1983.—229 с.

⁷ Радянський Львів: Документи і матеріали. 1939—1955.—Львів, 1956.—708 с.; Днепропетровску — 200 лет. 1776—1976: Сб. документов и материалов.—К., 1976.—511 с. Ровно — 700 років. 1283—1983: 36 документів і матеріалів.—К., 1976.—405 с.; Херсону 200 лет. 1778—1978: Сб. документов и материалов.—К., 1978.—405 с.

⁸ История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе: Сб. документов и материалов.—Харьков, 1960, т. 1 (1930 г.—июнь 1941 г.).—431 с.; Первенец индустриализации страны — Днепрогэс им. В. И. Ленина: Сб. документов о строительстве Днепрогэса им. В. И. Ленина. 1926—1932.—Запорожье, 1960.—287 с.; Сто лет: Сб. очерков, воспоминаний и документов из истории шахты им. Дзержинского.—Сталино, 1960.—271 с.; История Харьковского паровозостроительного завода: Сб. документов и материалов.—Харьков, 1965, т. 2, 1917—1932 гг.—456 с.; История ордена Ленина завода «Ленинская кузница» (1862—1962): Сб. документов и материалов.—К., 1967.—322 с.; В труде, как в бою (Из истории социалистического соревнования на николаевских судостроительных заводах. 1920—1972): Сб. документов и материалов.—Одесса, 1972.—363 с.; Днепровская гидроэлектрическая станция им. В. И. Ленина. 1920—1980: Сб. документов и материалов.—Днепропетровск, 1980.—256 с.

⁹ Ленин с нами: Сб. документов и материалов (К 90-летию со дня рождения В. И. Ленина).—Запорожье, 1960.—63 с.; Подлинные человеческие документы (Сборник привестий и писем В. И. Ленину от трудящихся Донбасса, их решения и клятвы выполнить заветы вождя).—Сталино, 1960.—146 с.; Трудящі України В. І. Леніну: 36 документів.—К., 1960.—376 с.; Трудящі Поділля — В. І. Леніну (36 документів і матеріалів).—Вінниця, 1960.—67 с.; Владимиру Ильичу Ленину. Письма, телеграммы, приветствия трудящихся Луганщины (1917—1925 гг.).—Луганск, 1963.—115 с.; Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: 36 документів і матеріалів.—К., 1963.—409 с.; Донбасс—Кузбасс: Сб. документов о творческих связях горняков Донецкого и Кузнецкого угольных бассейнов.—Донецк, 1964.—150 с.; З досвіду діяльності органів партійно-державного контролю України по залученню мас до управління державою. 1923—1934 рр.—К., 1965.—405 с.; Дорогой наш Ильич: Сб. документов и материалов.—Житомир, 1970.—91 с.; В. І. Ленін і український народ: 36 документів.—К., 1970.—930 с.; Дружба шахтеров Донбасса и Кузбасса. 1917—1972 гг.: Документы и материалы.—Донецк, 1972.—247 с.; Пролетарский интернационализм — наше знамя: Документы и материалы об участии трудящихся Донбасса в укреплении интернациональных связей Советского Союза с народами зарубежных стран (1917—1974 гг.).—Донецк, 1974.—294 с.

вів, виступам передовиків, різним зведенням, газетним інформаціям та кореспонденціям і т. д.). Часто публікації містять статистичні дані, деякі з них — уривки з мемуарів. Таким є збірник, присвячений 100-річчю шахти ім. Ф. Е. Дзержинського.

У більшості публікацій, в яких висвітлюється, зокрема, відбудовний період, вміщено досить велику частку директивних документів. Наприклад, у збірнику, присвяченому промисловості та робітничому класу УСРР у період відбудови народного господарства, з 125 документальних матеріалів за 1921—1922 рр. їх налічується 57. Це пояснюється насамперед обставинкою початку 20-х років, коли перебудова всього життя країни на соціалістичних засадах вимагала особливої уваги до неї з боку керівних органів, що й виявилось в появі численних директивних документів. До того ж недостатня збереженість матеріалів виконавчого характеру і недосконалість статистики того періоду стали причиною ширшого залучення до відповідних збірників згаданих вище документів, у яких констатуючі частини нерідко містять важливі висновки.

В усіх публікаціях до розділів, присвячених другій половині 30-х років, вміщено багато газетних матеріалів, які певною мірою компенсують втрату архівних документів у роки Великої Вітчизняної війни¹⁰.

Таким чином, у виданих збірниках, починаючи з другої половини 50-х років, міститься велика кількість різноманітних за характером та походженням документів і матеріалів, які є джерельною базою для глибокого й різнобічного дослідження історії робітничого класу Української РСР 1921—1941 рр. Ці публікації можуть бути успішно використані також у навчальній та ідейно-виховній роботі.

В опублікованих документах і матеріалах з історії робітничого класу наводяться, зокрема, численні дані про кількість робітників (як правило, у ценовій промисловості), їх національний та віковий склад, кількість працюючих жінок і кваліфікацію; показано, скільки серед них було комуністів та комсомольців, членів профспілок. У збірниках, присвячених промисловості й робітничому класу УРСР, є підсумкові, узагальнюючі по всій республіці відомості майже за весь період 1921—1941 рр., окремі кількісні показники зростання останнього в деяких областях Радянської України, певних галузях її народного господарства. Найбільш численні дані щодо робітників по окремих підприємствах наведено в збірниках з історії фабрик і заводів. У документальних публікаціях, присвячених областям, відповідні показники стосуються переважно підприємств легкої, харчової та деяких галузей місцевої промисловості. Вони доповнюють матеріали збірників, присвячених республіці в цілому.

Ряд документів у публікаціях присвячено, зокрема, такій важливій проблемі, як джерела поповнення робітничого класу УРСР. У них розкривається також боротьба за ліквідацію безробіття на Україні. На жаль, підсумкові цифри щодо загальної кількості безробітних у республіці відносяться до 1928 р. Крім того, документи періоду індустріалізації майже не пояснюють причин зміни цих показників. Отже, висвітлення даної проблеми в досліджуваних збірниках загалом недостатнє, хоч боротьбу з безробіттям у роки відбудови народного господарства в ряді їх відображено досить ґрунтовно. Значну увагу у публікаціях приділено проблемі підготовки кадрових робітників з молоді. Документи висвітлюваного періоду містять найрізноманітнішу інформацію з цього питання: дані про кількість юнаків і дівчат, які працювали або мали броню на різних підприємствах та в галузях промисловості у цілому; їх навчання у школах ФЗУ й безпосередньо на виробництві; політико-виховну роботу, що проводилася серед них; про заходи щодо поліпшення матеріального становища і побуту учнів цих шкіл тощо. В цих документах розкривається піклування Комуністичної партії та Радянського уряду, всього народу про підготовку нового покоління робітничого класу.

Помітне місце у документальних публікаціях відводиться відомостям про набір робітників для промисловості серед сільського населення як республіки, так і всієї країни.

У збірниках досить широко відтворюється історія підготовки індустріальних робітників. Проте, на жаль, документів про ліквідацію неписьменності серед них небагато, та й ті здебільшого стосуються лише відбудовного періоду. Водночас у багатьох матеріалах 1921—1925 рр. ідеться про направлення трудящих до різних технічних

¹⁰ Санцевич А. В. Назв. праця, с. 32, 45—46, 137—138.

учбових закладів, їх навчання в технікумах, профшколах, про роботу різноманітних курсів підвищення кваліфікації, що діяли на підприємствах, тощо. В окремій підбірці документів про підготовку промислових кадрів на Україні у ті роки особливу увагу приділено саме цій останній формі¹¹. У матеріалах за наступний період — особливо це помітно у збірниках, присвячених республіці в цілому, — зникають відомості про ліквідацію неписьменності робітників. Основне місце у них займають документи, в яких висвітлювалася професійна підготовка трудящих, зокрема їх виробниче навчання. Це набуло значного поширення у роки масового руху за оволодіння новою технікою і наочно свідчило про головний напрям у підготовці кадрів робітничого класу промисловості УСРР наприкінці 20-х років.

У публікаціях докладно висвітлюються такі форми цього руху, як кампанії по проведенню здачі на підприємствах соціально-технічного екзамену (або соцтех-екзамену) й екзамену технімуму, запроваджені з ініціативи трудящих мас. У документах також йдеться про роботу шкіл передового досвіду, де готувалися працівники найвищої кваліфікації. В збірниках серії «Індустріалізація СРСР» і відповідної республіканської серії містяться окремі підсумкові показники щодо рівня кваліфікації робітників промисловості Української РСР¹². Таким чином, публікації документів відтворюють основні напрями підготовки кадрів для індустрії республіки у 1921—1941 рр. та її результати. Особливо широко, в динаміці це питання висвітлено у згаданій серії збірників, присвяченій промисловості і робітничому класу республіки.

Серед усіх виданих матеріалів, що стосуються історії робітничого класу Радянської України, виникненню й розвитку його нового ставлення до праці приділено чи не найбільше місця — в середньому близько половини, а у збірнику республіканської серії, що охоплює 1933—1941 рр., — до двох третин кількості документів з цієї проблеми. В публікаціях є, зокрема, дані про проведення суботників як вияв цього ставлення на підприємствах та у деяких областях республіки, причому більша їх частина стосується відбудовного періоду. Значне місце в зазначених виданнях належить документам про зародження масового соціалістичного змагання в УСРР наприкінці 1928 і у 1929 рр. Найбільш різноманітну й цілісну інформацію з цього питання містять не республіканські збірники, присвячені промисловості та робітничому класу, в яких подано лише 9 відповідних документів¹³, а загальносоюзна публікація «Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР (1928—1929 гг.)», у 35 матеріалах якої є дані, що стосуються України. В них детально відтворено поступове розгортання соцзмагання між підприємствами, цехами і т. д. Документальні видання з історії фабрик та заводів республіки відводять помітне місце цьому патрістичному рухові в 1929 р. Наприклад, у збірнику з історії соціалістичного змагання на суднобудівних заводах Миколаєва є 113 таких документів¹⁴. Докладне висвітлення питань трудового суперництва в згаданих публікаціях, а також у збірниках з історії областей сприяє глибокому вивченню проблеми.

Серед надзвичайно різноманітних документів за 1921—1941 рр., присвячених новому ставленню робітничого класу республіки до праці, є чимало матеріалів про керівну роль Комуністичної партії в розгортанні соціалістичного змагання¹⁵, активну участь трудящої молоді у його становленні й поширенні¹⁶. В документах також відображено існування різних форм передових починів робітників промисловості України: ударництво, створення виробничих комун, ударно-громадський буксир, змагання

¹¹ Підготовка індустріальних кадрів на Україні у відбудовний період (1921—1925 рр.). — Архіви України, 1978, № 2, с. 19—27.

¹² Індустріалізація СССР. 1933—1937, док. № 63, 71; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР... 1933—1941, ч. 2, док. № 58.

¹³ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР... 1926—1932, док. № 64—66, 68—70, 85—87.

¹⁴ В труде, как в бою..., док. № 33—38, 42—48.

¹⁵ Там же, док. № 44, 53, 54, 81; Донбасс—Кузбасс, док. № 1, 7, 8; Дружба шахтеров Донбасса и Кузбасса. 1917—1972, док. № 42, 44, 59; История ордена Ленина завода «Ленинская кузница», док. № 146; История Харьковского паровозостроительного завода, т. 2, док. № 221, 222, 232, 251; История Харьковского тракторного завода..., док. № 15, 16, 65 та ін.

¹⁶ Індустріалізація СССР. 1929—1932, док. № 46, 48, 53; Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР (1928—1929 гг.), док. № 32, 35, 88, 108, 115, 143, 169, 203 та ін.

колективів цехів, підприємств, галузей тощо. Характерний у цьому плані збірник «Соціалістичне змагання в СРСР. 1918—1961 рр.», у якому питання соціалістичного змагання в республіці у 1921—1941 рр. розглядаються в майже 40 документах. Цінність цього видання полягає у тому, що, спираючись на опубліковані в ньому матеріали, можна виявити, які з форм цього руху та інші трудові почини були започатковані на Україні, й тим самим визначити роль її робітничого класу у розгортанні змагання в Радянському Союзі у цілому.

Стахановський рух, що розпочався серед трудящих республіки, був широко підхоплений по всій країні, ставши визначним явищем в історії робітничого класу СРСР. Тому порівняно з іншими формами трудових починів історію саме цього руху представлено у документальних публікаціях найширше. Ґрунтовністю, узагальнюючим характером його висвітлення відзначається останній збірник республіканської серії, присвячений промисловості й робітничому класу. Тільки за 1935—1937 рр. в ньому вміщено понад 60 документів, які безпосередньо стосуються стахановського руху та змагання, яке виникло на його основі. Цілком природно, що матеріали за 1935 р. згаданого видання свідчать про поширення його здебільшого у вугільній промисловості Донбасу, де він уперше виник і почав відігравати величезну роль у розвитку соціалістичного змагання. Особливий інтерес становлять документи, які розкривають історію стахановського руху в інших галузях народного господарства. На жаль, істотних доповнень у цьому плані в інших збірниках нема. Є хіба що окремі дані з теми у публікаціях, присвячених історії деяких заводів, та в підбірці документів про розгортання новаторського руху на підприємствах Харкова. Його становлення на підприємствах легкої, харчової й місцевої промисловості відображено повно лише в збірниках, що стосуються Житомирщини, Чернігівщини і Сумщини¹⁷.

У численних документальних виданнях наступних років показано розвиток цього патріотичного руху: від поодиноких робітників — до заводів, від окремих починів — до стахановських діб, п'ятиденок, декад, до повсякденної праці по-новаторському.

В опублікованих документах про соціалістичне змагання трудящих України та інших республік дістав висвітлення його інтернаціональний характер. Про це свідчать матеріали, які стосуються переважно проведення різних загальносоюзних конкурсів заводів, цехів тощо. Менша частина документів висвітлює окремі приклади трудового суперництва колективів підприємств різних республік. Тому вони не дають можливості зробити висновок про сталий характер цього змагання. Однак деякі публікації свідчать про стабільність інтернаціональних зв'язків у соцзмаганні чи про встановлення й зміцнення їх¹⁸. Відносно ж збірників документів і матеріалів, присвячених дружбі шахтарів Донбасу та Кузбасу, то опубліковані в них матеріали мало висвітлюють саме змагання й більше наводять показники окремо по Донбасу і Кузбасу¹⁹, чим важко довести міцність взаємних контактів.

При висвітленні історії змагання документально підтверджуються соціалістичні принципи його організації, які відповідали досягнутому в досліджуваній період рівню зрілості суспільства. Позитивною рисою всіх збірників документів, які висвітлюють історію соціалістичного змагання на Україні у довоєнні роки, є те, що в них розкривається роль моральних та матеріальних стимулів у розвитку останнього. В публікаціях наводяться численні приклади підвищення заробітної плати робітників та її диференціації, преміювання передовиків соцзмагання, морального заохочення його учасників.

Збірники документів про розвиток промисловості та робітничого класу Української РСР, з історії підприємств, міст й областей містять значний матеріал також про рух раціоналізаторів і винахідників. Документи, датовані до 1927 р., висвіт-

¹⁷ Социалистическое строительство на Житомирщине, док. № 108, 115, 117, 140, 142, 153, 170, 175, 180, 181; Социалистическое строительство на Сумщине, док. № 119, 132, 141, 183, 184, 189, 190, 206, 208, 219, 228; Социалистическое строительство на Черниговщине, док. № 137, 160, 166, 192, 202.

¹⁸ В труде, как в бою..., док. № 101; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР... 1933—1941, ч. 1, док. № 249; ч. 2, док. № 14, 77, 80, 108, 137; Славні сторінки братерства трудящих Миколаєва і Ленінграда (1917—1976).— Архіви України, 1977, № 1, с. 52—57.

¹⁹ Архіви України, 1973, № 3, с. 81; Санцевич А. В. Назв. праця, с. 41.

люють лише його окремі приклади, і тільки один раз зустрічаються підсумкові дані²⁰. Це свідчить про відсутність на той час масового руху: він виник тільки у 1927 р. в зв'язку з кампанією за впровадження на підприємствах режиму економії. Відтоді документи відтворюють численні узагальнюючі дані з цієї проблематики, хоч окремим прикладам винахідництва ще відводилося також значне місце. У багатьох джерелах розкривається робота виробничих нарад, яка мала певне значення для розвитку цього почину. Документальні публікації кінця 30-х — початку 40-х років відобразили новий етап руху винахідників та раціоналізаторів, якому, безперечно, сприяло підвищення рівня кваліфікації робітників. Для цього етапу були характерні не тільки значне зростання кількості рацпропозицій, а й майже вдвоє більша економічна ефективність у середньому кожної з них²¹. Значний матеріал про винахідників і раціоналізаторів на Україні вміщено в збірниках серії «Профспілки СРСР».

Безпосередньо з питанням про виникнення нового ставлення робітників до праці пов'язана така проблема, як висування найбільш передових з них на керівні посади у промисловості, в державних органах. Свого часу В. І. Ленін вказував на тісний зв'язок при соціалізмі змагання із залученням справжньої більшості трудящих «...на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»²². Публікації дуже нерівномірно по всіх періодах висвітлюють цю проблему. Переважна більшість документів, які стосуються її, датована 1927 р., коли ця кампанія набула особливо широкого розмаху. У численних матеріалах збірника «З досвіду діяльності органів партійно-державного контролю України по залученню мас до управління державою. 1923—1934 рр.» (К., 1965.— 405 с.) йдеться переважно про залучення робітників до участі в діяльності органів ЦКК — РСІ. У документах 30-х років зрідка зустрічаються згадки про направлення кращих трудівників, стахановців на навчання до промакадемії. Цим підтверджується факт заміни висування передовиків виробництва на керівні посади як системи планомірною підготовкою відповідних кадрів. Ця проблема ще потребує дальшої джерелознавчої розробки.

В документальних публікаціях різнобічно висвітлюється й проблема залучення жінок УСРР до участі у господарському і суспільно-політичному житті країни. В. І. Ленін підкреслював, що особливе значення для розв'язання цього питання має створення необхідних матеріальних передумов. «...Сама побудова соціалістичного суспільства, — відзначав Володимир Ілліч, — почнеться тільки тоді, коли ми, добившись повної рівності жінки, візьмемося за нову роботу разом з жінкою...»²³⁻²⁴. У ряді документів, серед яких є й директивні — центральних партійних і урядових органів, — дістало яскравий вияв всебічне піклування в СРСР про жінок²⁵. У них, зокрема, йдеться про заходи щодо охорони материнства робітниць, про відкриття дитячих дошкільних закладів, пунктів громадського харчування на підприємствах тощо. Переконалими свідченнями відповіді радянських трудівниць на піклування з боку партії та уряду є документи і матеріали про участь жінок, у тому числі й України, в дальшому розвитку таких чудових починів, як рух за оволодіння чоловічими професіями, освоєння Далекого Сходу, численні рекорди на трудовому фронті тощо²⁶. Однак

²⁰ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР... 1921—1925, док. № 124.

²¹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР... 1926—1932 гг., док. № 189; 1933—1941, ч. 1, док. № 173.

²² Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

²³⁻²⁴ Ленін В. І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці. — Там же, т. 39, с. 188.

²⁵ История Харьковского тракторного завода, т. 1, док. № 90, 97, 131, 140; Первенец индустриализации страны., док. № 60; Промышленность и рабочий класс... 1921—1925 гг., док. № 174, 187, 242, 253; 1933—1941, ч. 2, док. № 88, 90, 111; Социалистическое строительство на Черниговщине, док. № 3, 76, 154, 184, 202; та ін.

²⁶ Борьба трудящихся Харьковщины., док. № 39, 85, 105, 106, 142; История Харьковского тракторного завода, док. № 244; История ордена Ленина завода «Ленинская кузница», док. № 146, 177; Промышленность и рабочий класс... 1921—1925, док. № 178, 243, 293; Промышленность и рабочий класс... 1926—1932, док. № 128, 165, 200; Промышленность и рабочий класс... 1933—1941, ч. 1, док. № 37, 48, 83, 1376; ч. 2, док. № 31, 91, 116; Индустриализация СССР, 1938—1941, док. № 116; В труде, как в бою., док. № 45, 68; Социалистическое строительство на Житомирщине, док. № 140; та ін.

у цілому подібних матеріалів видано ще мало. Історію робітників легкої та харчової промисловості, де жінки становили більшість, відображено поки що недостатньо. До того ж, на жаль, і наявні матеріали дуже розпорошені.

В публікаціях містяться також матеріал про суспільно-політичну активність трудящого жіноцтва республіки. Причому докладніше цю тему висвітлено у документах до початку 30-х років ²⁷.

Таким чином, можна визнати досить вдалим як загалом для всіх згаданих публікацій, так і для кожної з них відбір документів про розвиток нового, соціалістичного ставлення до праці робітничого класу Української РСР.

В цілому питання політичної активності й класової свідомості трудящих України висвітлюються у значній кількості документів і матеріалів, вміщених, зокрема, в збірниках серії «Промисловість та робітничий клас Української РСР», публікаціях з історії підприємств й областей республіки. Цій проблемі присвячені спеціальні документальні видання (див. виноска 8). У вміщених у них багатьох документах початку відбудовного періоду — резолюціях мітингів, загальних зборів колективів підприємств тощо — яскраво виявляються політична зрілість робітничого класу, його відповідальність за справу революційних перетворень у суспільстві, усвідомлення ним важливості поставлених Комуністичною партією завдань економічного характеру, рішучість подолати будь-які труднощі на шляху до їх виконання. Чимало матеріалів 1921—1941 рр. свідчать про те, що робітники республіки розуміли також складність зовнішньополітичного становища країни, дбали про високий моральний дух Червоної Армії, про зміцнення її обороноздатності ²⁸.

У численних документах розкриваються глибокі почуття трудящих України до В. І. Леніна. Чимало таких матеріалів є в збірниках і спеціальних підбірках історичних журналів ²⁹. Серед документальних публікацій ґрунтовністю й докладністю виділяється збірник «В. І. Ленін і український народ», в якому зосереджено 1600 матеріалів: телеграм, привітань Володимиру Іллічу, посвідчень про обрання його на різні почесні посади на підприємствах та в установах, телеграм на адресу Центрального Комітету партії, що надійшли після смерті В. І. Леніна, тощо. У більшості відповідних видань, які висвітлюють це питання, значну частину документів, що стосуються загалом радянського суспільства, становлять матеріали про робітничий клас. Так, у збірнику «Володимиру Іллічу Леніну. Письма, телеграммы, приветствия трудящихся Луганщины. 1917—1925» (Луганськ, 1963.— 115 с.) робітникам присвячено майже половину документів — 49 із 104 (включаючи матеріали міських Рад).

Про активне політичне життя робітничого класу України свідчать численні документальні матеріали. У них йдеться про його активну підтримку господарської й зовнішньополітичної діяльності партії, допомогу в її боротьбі проти різних опортуністичних течій, про участь в об'єднавчому русі за утворення СРСР тощо. Особливо слід виділити групу документів збірника «Політичне і трудове піднесення робітничого класу СРСР (1928—1929 рр.)»³⁰, в яких наводяться дані про участь трудящих України у всесоюзному змаганні на найкраще проведення виборів до Рад, про шеф-

²⁷ Поділля в період... 1921—1925 рр., док. № 66, 67, 273, 294, 333; Черкащина в період... 1921—1925 рр., док. № 62, 68, 80; Комсомол Полтавщини у відбудовний період..., док. № 39, 64; Пролетарський інтернаціоналізм — наше знамя..., док. № 17, 34, 74, 75; та ін.

²⁸ З історії шефства трудящих України над частинами Червоної Армії та Військово-Морського Флоту (1923—1931 рр.) — Архів України, 1973, № 1, с. 34—38; Вклад трудящих Радянської України у відбудову і зміцнення Військово-Морського Флоту. 1921—1925 рр. (За документами ЦДАЖР СРСР та ЦДАЖР УРСР). — Там же, 1976, № 5, с. 48—54; Участь трудящих УРСР у будівництві Військово-Повітряних Сил Країни Рад (1923—1933 рр.) — Там же, 1979, № 4, с. 42—50; В труде, как в бою..., док. № 16—18; Історія Харківського тракторного заводу, док. № 95, 262; Первенец индустриализации страны..., док. № 40, 52; Поділля в період... 1921—1925 рр., док. № 101, 139, 145, 148, 232, 298; Социалистическое строительство на Житомирщине, док. № 43, 54, 155; та ін.

²⁹ Трудящі Поділля — рідному Іллічу. — Наук.-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР (далі — НІБ АУ УРСР), 1960, № 2, с. 46—55; Трудящі України — В. І. Леніну. — УІЖ, 1960, № 2, с. 120—129; Ленінські дні на Одещині. — НІБ АУ УРСР, 1964, № 1, с. 54—59; Трудящі Криму — Володимиру Іллічу Леніну. — Там же, 1965, № 2, с. 55—59; Привітання Іллічу та вшанування його пам'яті. — Архів України, 1971, № 2, с. 40—43; Ідеї Ілліча завжди з нами. — УІЖ, 1974, № 1, с. 95—105.

³⁰ Док. № 38, 42, 85, 88, 96, 97, 102.

ство над державними установами, в тому числі над деякими наркоматами. Інтерес до цих документів пояснюється тим, що у республіканських публікаціях подібні матеріали дуже розпорошені.

Значна увага приділяється також показові шефства робітничого класу над селянством, особливо в період проведення колективізації. Наприклад, у вищезгаданому збірнику вміщено 15 документів про участь робітників республіки в соціалістичній перебудові села. У них, зокрема, містяться дані про їх агітаційну діяльність серед селян, допомогу їм в організації партійних осередків, агродопомогу селу з боку колективів підприємств, про рух «двадцятип'ятитисячників» тощо. В інших збірниках — з історії окремих областей та підприємств республіки — також наводяться численні документи з даної проблеми.

Окрема досить велика частина документів, згрупованих переважно у спеціальних збірниках і деяких підбірках³¹, висвітлює інтернаціональні зв'язки робітничого класу УСРР з трудящими зарубіжних країн. Кореспонденції про мітинги солідарності, листування з робітниками та політв'язнями капіталістичних держав, участь представників республіки у всесвітньому профспілковому русі, значна матеріальна допомога трудящих України англійським страйкуючим шахтарям у 1926 р., бойова допомога республіканській Іспанії тощо — така найрізноманітніша інформація про інтернаціональну єдність світового пролетаріату міститься в зазначених публікаціях. Цим істотно доповнюються видані у 20—30-х роках матеріали про діяльність МОДРу в УСРР. Союзна серія «Из истории международной пролетарской солидарности» хоч і містить небагато (15) документів, які певною мірою стосуються України, але серед них є важливі матеріали. У них, зокрема, розповідається про активну працю іноземних спеціалістів на підприємствах республіки (подібні згадки в інших публікаціях зовсім нечисленні)³². Значну увагу привертає збірник документів делегацій трудящих зарубіжних країн, що побували в 1928—1932 рр. у СРСР і в тому числі на Україні (про неї містять дані близько 40 документів)³³. У збірнику відображено захоплення гостей успіхами промислового будівництва в республіці, величезними зрушеннями у матеріальному добробуті трудящих та їх культурному рівні, радикальними змінами в системі охорони праці й здоров'я, організації відпочинку радянських людей. У зв'язку з цим дане видання має важливе значення для вивчення вказаних тут аспектів.

В документальних публікаціях є також відомості про піднесення рівня матеріального добробуту і зростання культурних потреб робітничого класу УСРР. Вони свідчать про підвищення заробітної плати різних категорій трудящих, які працювали в основних галузях народного господарства республіки. Щоправда, у документах мало зведених даних. І це зрозуміло. Адже вони стосуються відбудовного періоду, коли відбувалися значні коливання в оплаті праці. Проте нестача таких даних легко компенсується численними збірниками статистичних матеріалів 20—30-х років. До того ж, як уже відзначалося вище, у досліджуваних публікаціях наочно показано зв'язок заробітної плати з розгортанням соціалістичного змагання.

Значну увагу в збірниках приділено житловому питанню. Майже у всіх документах, які містять плани спорудження промислових об'єктів, є дані й про капіталовкладення в будівництво житла. Чимало матеріалів висвітлюють здійснення програм останнього. При розв'язанні цієї складної проблеми нерідко виникали труднощі організаційного порядку. До того ж у роки індустріалізації часто доводилося свідомо обмежувати спорудження жител, збільшуючи за його рахунок промислове будівництво. Все це певною мірою відбилося в документах. Однак головне місце у них належить матеріалам про перші досягнення в розв'язанні житлової проблеми³⁴.

³¹ З історії міжнародної пролетарської солідарності (1923—1928 рр.).— НІБ АУ УСРР, 1960, № 3, с. 45—54; Из истории пролетарской солидарности трудящихся Кировоградщины з робітничим класом та селянством Польщі (1925—1929 рр.).— Там же, 1966, № 2, с. 58—62.

³² Из истории международной пролетарской солидарности, вып. 4, док. № 131.

³³ Гости пролетариата СССР., с. 7, 10, 13, 22—24, 26—27, 29—30, 34, 43, 59—60, 78—79, 121—122 і т. д.

³⁴ Борьба трудящих Харьковщины., док. № 388, 423; История Харьковского тракторного завода., док. № 31, 84, 167; Первенец индустриализации., док. № 32, 52, 59; История Харьковского паровозостроительного завода, т. 2, док. № 142, 152, 176, 188, 197; Промышленность и рабочий класс... 1921—1925, док. № 157, 164, 166, 278, 296, 300, 321; 1933—1941, ч. 1, док. № 163, 176, 196; ч. 2, док. № 13, 18, 21, 24,

У деяких документах іде мова про здійснення на підприємствах охорони праці, про медичне обслуговування та соціальне страхування, а також про розвиток фізкультурного руху серед робітників³⁵. Спеціальна підбірка матеріалів присвячена організації курортного відпочинку й лікування трудящих у Криму в 1921 р.³⁶

Таким чином, у досліджуваних документальних виданнях історію робітничого класу Української РСР 1921—1941 рр. висвітлено в цілому досить докладно. Зокрема, у загальносоюзних публікаціях відображені окремі сторони життя робітників республіки. В них найбільшу увагу приділено питанням соціалістичного змагання, трудовим починам та суспільно-політичному життю. Є також дані про кількісний і якісний склад робітничого класу України, про рівень його кваліфікації. Особливо цінним є те, що деякі аспекти досліджуваної теми в цій групі збірок розкрито докладніше, ніж у будь-якій іншій.

Глибше й більш різнобічно розглядувану проблему відтворено у публікаціях, які вийшли в Українській РСР. Найбільш фундаментальною з них є серія збірок документів і матеріалів з історії промисловості та робітничого класу республіки. Важлива інформація міститься також у документальних виданнях з історії окремих підприємств України, в яких на місцевому матеріалі висвітлюється, зокрема, історія трудових колективів заводів важкої промисловості. В даних публікаціях ширше, ніж у згаданих вище, розкрито такі питання, як виникнення й поширення трудових починів, підвищення кваліфікації та зростання матеріального добробуту, розвиток системи соціального забезпечення трудящих цієї галузі. На жаль, видання подібних збірок значно скоротилося порівняно з шістдесятими роками.

В публікаціях, присвячених історії окремих областей, висвітлюється велике коло проблем, які пов'язані й з історією виробничих колективів ряду підприємств. Переважна більшість збірок цієї групи стосується непромислових областей. Вони значною мірою доповнюють згадані вище публікації, в яких головна увага приділяється історії промислових центрів — Харкова, Донбасу, Придніпров'я. Певний матеріал з досліджуваної проблеми наведено у збірниках документів та матеріалів з історії міст.

У великій кількості документальних публікацій розкрито суспільно-політичне життя робітничого класу УРСР у досліджуваний період. Найширше в них відображено зв'язки трудящих республіки з В. І. Леніним, а також міжнародну пролетарську солідарність. Значну інформацію, особливо з питань політичного розвитку робітничого класу України, містять тематичні підбірки документів, опубліковані у науковій періодиці. Вони істотно доповнюють матеріали відповідних збірок, часто порушують важливі проблеми. В цьому й полягає їх цінність. Слід відзначити, що недоцільною є публікація підбірок, які дублюють документи інших видань.

Отже, загалом у розглянутих в даному повідомленні документальних збірниках історію робітничого класу Української РСР 1921—1941 рр. відтворено досить ґрунтовно і різнобічно,¹ що має велике значення для дослідників даної проблеми. Ці збірки, в яких завдяки старанному відбору вміщено найбільш яскраві й показові документи, є також цінним посібником для проведення навчальної та ідейно-виховної роботи.

О. І. ГАЛЕНКО (Київ)

42; Днепропетровску — 200 лет, док. № 233, 245, 272, 281; Социалистическое строительство на Сумщине, док. № 219; та ін.

³⁵ Борьба трудящихся Харьковщины..., док. № 378, 382, 392, 400, 410, 435; Первенец индустриализации..., док. № 40, 58; История Харьковского паровозостроительного завода, т. 2, док. № 126, 127, 132, 156, 166, 167, 197, 208, 215; Промышленность и рабочий класс... 1921—1925, док. № 143, 195, 201, 265, 295, 302, 322; 1933—1941; ч. 1, док. № 128, 130, 242; ч. 2, док. № 2, 10; Днепропетровску — 200 лет, док. № 171, 194, 280; Дорогой созидания..., док. № 206; та ін.

³⁶ Втілення в життя Ленінського декрету «Про використання Криму для лікування трудящих» (1920—1921 рр.).— Архіви України, 1971, № 5, с. 64—68.

З ІСТОРІЇ ГЕРОІЧНИХ ЗВЕРШЕНЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Реєнт А. П.

*Робочий клас Советської України
на завершальному етапі громадянської
війни (1920 г.).*

Київ: Наук. думка, 1984.— 168 с.

Питанням розвитку всіх класів і соціальних груп нашого суспільства присвячено чимало історичних досліджень. Особливо активно розробляється ця проблематика протягом останніх років.

У вивченні в історичному плані тенденції соціального розвитку класів центральне місце займає історія робітничого класу — провідної сили радянського суспільства. На його долю випала тяжка, але почесна роль першопрохідця в боротьбі за знищення експлуатації людини людиною, за створення нового, соціалістичного ладу. Керований більшовицькою партією, пролетаріат Росії в союзі з біднішим селянством забезпечив перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і захист її завойовань.

Значний вклад у перебудову народного господарства, зміцнення державного апарату, партійних і профспілкових організацій, захист революційних завойовань Країни Рад вніс робітничий клас Української РСР. Саме цим питанням, а також корінним змінам, що відбулися у становищі робітничого класу республіки в ході зміцнення диктатури пролетаріату на Україні й присвячена рецензована праця.

В умовах громадянської війни, господарської розрухи промисловий пролетаріат республіки скоротився більше ніж у три рази. Особливо різко зменшилася чисельність робітників у металургійній, кам'яновугільній і металообробній промисловості. На конкретному матеріалі автор праці розкрив діяльність Комуністичної партії в справі збереження рядів робітничого класу. О. П. Реєнт переконливо довів, що в тих складних умовах робітничий клас не лише зберіг, а й посилив свою авангардну роль у боротьбі за становлення нового суспільства.

У рецензованій книзі ґрунтовно розповідається про відбудову народного господарства. Трудящі України зразу ж після розгрому денікінських полчищ розгорнули в широких масштабах перерване в 1919 р. білогвардійською і буржуазно-націоналістичною контрреволюцією соціалістичне будівництво в промисловості і на транспорті. З перших же днів відновлення Радянської влади, підкреслює автор, робітничий клас України взяв активну участь у завершенні націоналізації промисловості та в організації управління усуспільненим

виробництвом. В 1920 р. робітничий клас успішно здійснював корінні революційні соціально-економічні перетворення, остаточно позбавивши буржуазію її позицій в економіці. У процесі революційного перетворення соціалістичної економіки передові робітники розгорнули боротьбу проти дезорганізаторів виробництва, за свідому трудову дисципліну, за нове, соціалістичне ставлення до праці.

В рецензованій монографії наводяться яскраві приклади діяльності робітничих колективів Олександрівського та Рутченківського рудників, Торецького металургійного заводу в Донбасі, залізничних майстерень Конотопа, інших підприємств України, що внесли значний вклад у зміцнення трудової дисципліни на виробництві, підвищення продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва у надзвичайно важкий період громадянської війни.

В результаті копіткового вивчення архівних документів, періодичної преси автор виявив і назвав імена багатьох робітників — гірників, металістів, залізничників, інших професій, показав у всій повноті виробничу діяльність передових робітничих колективів, ударних груп і бригад, зародження нового ставлення робітників до праці, що проявилось насамперед у комуністичних суботниках і недільниках. У праці розповідається про першотравневий суботник 1920 р., всесонечні недільники 5 та 12 вересня 1920 р. й ін. Слід зазначити також, що автор вперше ввів до наукового обігу підсумкові дані про кількість проведених суботників і недільників на шахтах й рудниках Донбасу, на залізницях України.

Позитивної оцінки заслуговує та частина монографії, в якій йдеться про допомогу робітників трудящому селянству України. При активній участі робітників на селі створювалися прокатні пункти й ремонтні майстерні, де ремонтували сільськогосподарський реманент селян, організовувалися масові суботники по виготовленню необхідних для села знарядь праці тощо.

Значне місце в дослідженні О. П. Реєнта відведено висвітленню боротьби робітничого класу під керівництвом Комуністичної партії за зміцнення диктатури пролетаріату, зростання організованості й згуртованості всіх трудящих. Зокрема, КЗРПС проводила велику роботу в справі зміцнення рядів більшовицької партії. Протягом 1920 року ряди КП(б)У — бойового загону РКП(б) — зросли в 3 рази. При цьому її поповнення здійснювалося головним чином за рахунок передових робітників і робітниць. На заводах та фабриках виникали нові комуністичні осередки, які сприяли успішному розв'язанню політико-виховних завдань, ставали

справжніми центрами згуртування робітників у трудових колективах. Цей процес проаналізовано в рецензованій праці.

Вирішальний вклад передові робітники вносили також у зміцнення Рад, апарату державного і господарського управління, Робітничо-селянської інспекції, профспілок, інших організацій. Робітничий клас під керівництвом Комуністичної партії згуртував навколо себе широкі маси трудящих і забезпечив їх активну участь у будівництві Радянської держави. Це також переконливо відображено на багатьох сторінках книги.

Автор цілком справедливо зауважує, що в умовах громадянської війни робітничий клас, зрозуміло, не міг повністю зосередити свої зусилля на розв'язанні господарських завдань. Однак трудящі Радянської України, як і всієї країни, зуміли оперативно перебудувати роботу промисловості й транспорту на воєнний лад, що забезпечило успішну боротьбу Червоної Армії на фронті. В праці переконливо

показано вклад робітничого класу в розв'язання цього важливого питання.

У монографії О. П. Реєнта зроблено важливі висновки, подано практичні рекомендації. Проте вона не позбавлена й деяких недоліків. Не всі питання в ній висвітлені з однаковою повнотою. Хоч об'єктом дослідження є фабрично-заводські робітники, нам здається, автору слід було б сказати і про робітників місцевої кустарно-ремісничої промисловості республіки, які відіграли важливу роль у забезпеченні бійців Червоної Армії одягом, предметами побуту тощо. Книга, на нашу думку, значно б виграла, якби в ній більше уваги було приділено розкриттю матеріально-побутових умов життя робітників у досліджуваній період тощо.

Ці зауваження, звичайно, не впливають на загальну позитивну оцінку праці. Книга О. П. Реєнта — певний вклад у вивчення історії робітничого класу Радянської України.

І. Х. ГАНЖА (Київ)

КНИГА ПРО М. І. КОСТОМАРОВА

Пінчук Ю. А.

Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк).

Киев, Наук. думка, 1984. — 190 с.

Один з найвідоміших вітчизняних істориків ХІХ ст. М. І. Костомаров належить до плеяди вчених, чия багатогранна творчість допомагає розкрити невичерпні джерела духовних надбань нашого народу, визначити його місце серед інших цивілізованих націй світу в минулі часи. До того ж він багато уваги приділяв дослідженню історичної долі двох братніх народів — російського та українського. З огляду на це рецензована книга Ю. А. Пінчука викликала інтерес не лише спеціалістів, а й численних читачів.

Осмислення процесу еволюції історичних поглядів М. І. Костомарова й сучасна їх інтерпретація дали можливість автору визначити його місце у вітчизняній, зокрема українській, історіографії. Актуальність оцінки творчої спадщини цього історика зумовлюється також необхідністю рішуче викрити суть різних буржуазно-націоналістичних «теорійок», автори яких використовують ім'я відомого вченого в своїх корисливих цілях.

Створити аналітичний нарис про історичні погляди М. І. Костомарова — справа нелегка, адже його наукова спадщина — величезна: десятки монографій, статей, рецензій, документальних видань. Крім того, багато розвідок про нього побачили світ як у дожовтневий період, так і за роки Радянської влади. Тому природно, що Ю. А. Пінчук обмежується розкриттям лише тих аспектів діяльності

вченого та аналізом його праць, що безпосередньо стосуються історії України. До речі, цей аспект наукової спадщини М. І. Костомарова найменше висвітлений у радянській історіографії. Цінним є те, що Ю. А. Пінчук не обмежився вивченням друкованих творів М. І. Костомарова з різних питань історії, етнографії, фольклору, публіцистики, мемуаристики, епістолярії тощо, а й використав певну кількість архівних джерел, що дало йому можливість ґрунтовніше дослідити історичні концепції вченого.

Розглядаючи літературу з даного питання, автор прагнув дати їй належну оцінку, зокрема вказав на суперечливість у твердженнях деяких дослідників спадщини вченого, хоча й не завжди висловлював своє ставлення до них. Навряд чи можна погодитись і з деякими міркуваннями Ю. А. Пінчука щодо характеристики певних історичних явищ. Так, він пише, ніби лише деякі сучасні дослідники, наголосивши на революційній сутності програми Кирило-Мефодіївського товариства, вказали на існування в ньому двох тенденцій — революційно-демократичної і буржуазно-ліберальної. Однак про революційну сутність програми цього товариства було відомо ще царському урядові, який жорстоко покарав його головних учасників, а на дві тенденції в ньому вказувалося ще в працях окремих дослідників ХІХ ст., зокрема про це писав М. П. Драгоманов у розвідці «Шевченко, українофіли і соціалізм»¹, а в радянський час — А. І. Бортников, В. Г. Горбатюк, Ю. О. Ковмір, П. А. Зайончковський та інші.

¹ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. К., 1970, т. 2, с. 33—34.

Характеризуючи життєвий і творчий шлях історика, автор критичного нарису закономірно прагнув простежити ідейні корені становлення його суспільно-історичних поглядів. Щодо цього становить інтерес характеристика М. І. Костомарова як одного із засновників та ідеологів Кирило-Мефодіївського товариства. На відміну від інших дослідників Ю. А. Пінчук не порушує питання про авторство такого важливого документа, як «Книги буття українського народу», хоча останнім часом, особливо після виходу в світ монографії Г. Я. Сергієнка «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» (К., 1983), воно знову стало предметом дискусії. Автор поділяє думку деяких дослідників про мирний шлях втілення в життя програмних положень таємного товариства і характеризує його платформу як помилкову, ліберально-буржуазну (с. 41), але водночас наводить й іншу оцінку політичної платформи кирило-мефодіївців, які пропагували ідею «революційного об'єднання слов'ян», що виникла під впливом декабристів. При цьому він посилається на монографію «Развитие капитализма и национальное движение в славянских странах» (М., 1970, с. 188) і... також погоджується з її авторами. Таким чином, читачеві важко зрозуміти авторську позицію в даному питанні, в тому числі його ставлення до самого товариства і до окремих його програмних документів.

Цікавими є сторінки рецензованої книги, присвячені стосункам М. І. Костомарова з М. Г. Чернишевським. Автор цілком справедливо наголошує, що дружба історика з великим російським демократом позитивно вплинула на діяльність М. І. Костомарова в Саратовському статистичному комітеті.

Ю. А. Пінчук порушив також питання про ставлення М. І. Костомарова до скасування кріпосного права в Росії, про його активну публіцистичну діяльність у той період, коли він засуджував кріпосництво як найбільше суспільне зло. Проте, на наш погляд, дослідник недостатньо уваги приділив аналізу виступів М. І. Костомарова в роки першої революційної ситуації на сторінках «Современника», а також його відомій дискусії з Погодіним, якій М. Г. Чернишевський надавав великого значення.

Пояснюючи причини розходжень у суспільно-політичних поглядах історика й вождя всеросійської демократії, автор дослідження справедливо зазначає, що, хоча М. І. Костомаров виступав проти деспотизму самодержавства і в своїх працях прагнув показати історію «руху життя народу» і «народної діяльності», як представник ліберально-буржуазного табору він боявся наростання революційного руху, тоді як уся діяльність М. Г. Чернишевського була спрямована на роз'яснення народним масам необхідності ведення рішучої боротьби проти експлуататорів.

Основний зміст історичного нарису про М. І. Костомарова викладений у розділах, присвячених висвітленню ним питань історії українського народу в 1648—1654 рр.

Автор проаналізував найвагоміші праці вченого, виклав суть його історичних концепцій, багато з яких, як справедливо зауважує дослідник, лише ставилися в історіографії або були предметом гострих дискусій.

Ю. А. Пінчук розкриває основні суспільно-політичні концепції історика в їх еволюції, становленні і водночас показує помилкові тлумачення ним деяких питань, ідеалізацію окремих моментів тощо. Все це дає можливість створити більш повну картину історичних уявлень ученого XIX ст. і пояснити ту обставину, чому деякі помилкові тези, а інколи навіть і правильні положення М. І. Костомарова використовуються буржуазно-націоналістичними «теоретиками» для обґрунтування антирадянських наклепів. Для цього вони часом перекручують або виривають із контексту окремі думки вченого. Автор нарису робить спробу дати відсіч намаганням спекулювати на імені М. І. Костомарова. Дослідник доводить, що цінність історичної спадщини вченого полягала в збиранні й виданні величезної кількості важливих архівних документів, які до нашого часу не збереглися. Тому його праці, в яких широко використаний цей матеріал, і нині мають неабияке значення.

Цілком слушно Ю. А. Пінчук приділив багато уваги висвітленню поглядів ученого на історію України. При цьому він зазначає, що М. І. Костомаров у цілому правильно пояснював процес утворення української народності, хоча й припустився ряду помилок виходячи з висновків, зокрема в статті «Дві руські народності», які взяли на озброєння реакційні буржуазно-націоналістичні ідеологи для обґрунтування своїх антинаукових тверджень про відрубність історичного шляху, «безкласовість» і «загальнодемократичність» української нації. Однак, як підкреслюється в рецензованій праці, основні висновки М. І. Костомарова суперечать вигадкам антирадянських інтерпретаторів його спадщини.

М. І. Костомарову належить заслуга, зазначає автор нарису, і в загальному правильному висвітленні історії українських земель після їх загарбання литовськими та польськими феодалами. Вчений одним з перших розкрив сутність релігійного гніту, під яким приховувалися реальні класові та політичні інтереси. В праці справедливо наголошується на розумінні істориком соціальної неоднорідності українського феодального суспільства: він писав і про українське панство, тобто феодалів, які жорстоко експлуатували селян, і про «простолудинів», на фактично та польськими феодалами. Вчений одним з перших розкрив сутність релігійного гніту, під яким приховувалися реальні класові та політичні інтереси. В праці справедливо наголошується на розумінні істориком соціальної неоднорідності українського феодального суспільства: він писав і про українське панство, тобто феодалів, які жорстоко експлуатували селян, і про «простолудинів», на фактично та польськими феодалами. Вчений одним з перших розкрив сутність релігійного гніту, під яким приховувалися реальні класові та політичні інтереси. В праці справедливо наголошується на розумінні істориком соціальної неоднорідності українського феодального суспільства: він писав і про українське панство, тобто феодалів, які жорстоко експлуатували селян, і про «простолудинів», на фактично та польськими феодалами.

Дослідник, на нашу думку, правомірно підкреслює, що М. І. Костомаров «подолав помилкові погляди на козацтво, як на явище споконвічне, показавши його явищем суспільно-історичним, наслідком

антагонізму феодального суспільства» (с. 91). До того ж, слушно підкреслює автор, учений розглядав козацтво не як єдиний однорідний організм (саме так вважали автори «Книги буття українського народу» — кирило-мефодіївці), а як соціально-диференційовану спільність людей. Таким чином, погляди М. І. Костомарова на козацтво поступово еволюціонізували. На цей бік творчості вченого звернув увагу К. Маркс, який законспектував працю «Гетьманство Виговського». В ній історик писав, що козацький стан на Україні був розколотий на багатих і бідних, яких багаті, «значні», називали «козацькою черню». З «Бунту Стеньки Разіна» К. Маркс виписав майже дослівно такі слова історика: «В Малоросії після Богдана Хмельницького виникло дві партії: одна — значних (нотаблей, шановних людей) або кармазинників (від слова «карман» або «кармазин», «des Karmoisins»), друга — простих або голоти (від слова «голоть» — «glottes»). Перші прагнули аристократичного порядку, зараховуючи себе до аристократів; другі були за повну рівність...»² Подібний підхід історика до висвітлення сутності козацтва дав можливість К. Марксу, як підкреслює дослідник, зробити ряд правильних висновків щодо історії Росії та України.

На основі ґрунтовного аналізу спадщини М. І. Костомарова автор нарису про нього показує наукову неспроможність сучасних фальсифікаторів історії України, які намагаються підкріпити свої вигадки, в тому числі щодо козацтва як суто українського явища, авторитетним іменем вченого, грубо підтасовуючи при цьому навіть окремі положення з його праць. Безперечно, в трактуванні сутності козацтва М. І. Костомаров не повністю звільнився від ідеалістичних поглядів, вважаючи, ніби в ньому воскресли старі стихії «вічної вольниці» «староруського світу, який завершував свою боротьбу із самодержавством», що козацько-селянські повстання переслідували мету встановлення безстанового суспільства, а інколи писав, що це була боротьба українців проти поляків тощо. Ю. А. Пінчук не замовчує ці помилкові твердження історика, що свідчить про об'єктивний підхід дослідника до оцінки його спадщини.

В рецензованій монографії детально аналізуються праці М. І. Костомарова, присвячені визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. Автор історичного нарису правильно зауважує, що ця війна показана істориком як закономірне явище в боротьбі українського народу проти соціального, національного та релігійного гніту, як «козацька революція» і селянське антифеодальне повстання (с. 104). Вчений не поділяв погляду Г. Карпова та інших буржуазних істориків, які писали, що визвольна війна — це боротьба лише за гнану православну релігію, а вважав її

виступами народних мас за «права вольності» (с. 105).

Автор дослідження про М. І. Костомарова чималу увагу приділяє аналізу поглядів вченого на особу Б. Хмельницького, оцінці ним окремих епізодів визвольної війни, водночас відзначаючи деякі його хибні тлумачення, непослідовність у висвітленні особливо соціально-економічних питань.

Проте подекуди Ю. А. Пінчук пропускається прикрий неточностей при характеристиці поглядів історика, а інколи спрошує їх. Так, на с. 116 він твердить, нібито М. І. Костомаров не зрозумів, що суперечності між багатими козаками і простим народом — поспільством «виникли з соціальних відмінностей». Водночас автор навів багато фактів про те, що історик бачив у козацькому стані і рядових козаків, і «козацьких чиновників», козацьку старшину, яка володіла ранговими помістями, забороняла бунти тощо (с. 121, 145 та ін.). А на с. 107, цитуючи М. І. Костомарова, Ю. А. Пінчук сам спростовує своє твердження. Історик, пише він, «розглядав стосунки між українцями і поляками... з урахуванням соціальних факторів», вважав українських магнатів і шляхту непослідовними попутниками визвольної боротьби українського народу, які були зацікавлені в збереженні кріпосницьких відносин і йшли на компроміси з урядом... Крім того, автор недостатньо прокоментував позицію М. І. Костомарова, про яку він сам пише, наводячи слова вченого: «Якщо малоруський мужик не любить поляка, то поляка — пана або його економа — шляхтича не любить так, як природно не любити рабові свого деспота, робітникові — експлуататора, що закабальє його працю і душу». Такі ж стосунки у малоруського мужика «з усяким панством» — із поміщиками великоруського чи малоруського походження (с. 107). Ці міркування вченого цікаво було б порівняти з відомими словами М. Г. Чернишевського із статті «Національна нетактовність»: «Напруженість стосунків між малоросами і поляками ґрунтувалася не на відмінності національностей чи віросповідань; це просто була напруженість станових відносин між поселеннями і поміщиками. Малоруський пан і польський пан стоять на одній стороні, мають одні і ті ж інтереси; малоруський поселенин і польський поселенин мають зовсім однакову долю»³.

Багато місця в працях М. І. Костомарова відводилося висвітленню питання про допомогу повсталій Україні з боку російського народу, що й зумовило тверду орієнтацію козацької старшини на Росію. Автор правильно підкреслює, що вчений наблизився до наукового розуміння діяльності Б. Хмельницького і того, що єдиним виходом з тяжкого становища для України було її возз'єднання з Росією (с. 124—125). Водночас він вважає, що М. І. Костомаров недооцінював значення

² Сарбей В. Г., Шаблювский Е. С. Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса. — Вопросы истории, 1967, № 8, с. 54—57.

³ Литературное наследство, 1932, № 3, с. 101.

збройної допомоги Росії, а також російсько-українських зв'язків у 1648—1649 рр. (с. 127).

На жаль, це твердження не підкріплюється прикладами.

Комплекс питань, які розглядає Ю. А. Пінчук при аналізі історичних поглядів М. І. Костомарова, — надзвичайно широкий і різнобічний. Не всі вони, як бачимо, з належною повнотою висвітлені в рецензованій праці. І все ж досліднику вдалося правильно розкрити основний принцип творчості вченого — вивчення історії народних мас як основного предмета історичної науки, що сприяло визначенню нового підходу для показу в майбутньому самостійної, творчої, а згодом і вирішальної ролі їх у суспільному розвитку (с. 187). Заслугою автора є його певною мі-

рою обгрунтована інтерпретація загальних висновків про велику спадщину відомого історика минулого століття, а також і те, що він привернув увагу наукової громадськості до більш глибокого осмислення історіографічних надбань вітчизняної науки.

Ретельне вивчення праць М. І. Костомарова дало можливість Ю. А. Пінчуку визначити місце вченого в лівому крилі ліберально-буржуазної історіографії.

Рецензована монографія містить ряд нечітких, суперечливих трактувань, непослідовності у викладі матеріалу, окремі повтори думок. Однак слід взяти до уваги, що вона, по суті, є першим дослідженням з даного питання.

Р. П. ІВАНОВА (Київ)

ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИСУ КАПІТАЛІЗМУ В ПОЛЬЩІ

*Польша на путях развития
и утверждения капитализма.
Конец XVIII — 60-е годы XIX в.*

*Ред. кол.: Фалькович С. М.,
Обушенок Л. А., Стахеев Б. Ф.*

М.: Наука, 1984. — 294 с.

Проблема генезису й утвердження капіталізму в країнах Центральної та Південно-Східної Європи є однією з найскладніших і поки що недостатньо досліджених у радянській історіографії. Вагомим внеском в її вивчення є рецензована колективна монографія, у створенні якої взяли участь учені переважно з Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР. У цій узагальнюючій комплексній праці вперше досліджуються корінні зміни базисного і надбудовного характеру в епоху переходу від феодалізму до капіталізму в Польщі. На конкретному фактичному матеріалі автори розкрили складність соціально-економічного розвитку країни, ґрунтовно розглянули в динаміці й взаємодії різні аспекти генезису капіталізму та формування польської нації. Підготовка такого багатопланового дослідження зумовила залучення спеціалістів різних галузей знань — істориків, літературознавців, лінгвістів, мистецтвознавців. Авторі використали широке коло джерел — документи й історичну радянську і польську літературу.

Глибокому й всебічному висвітленню порушених у праці питань сприяла її вдала структура. Вступ до монографії являє собою історичний нарис про політичні умови, в яких відбувався розвиток капіталізму на польських землях. Окремі розділи присвячено аналізу закономірностей та особливостей утвердження капіталістичних відносин в економіці різних частин Польщі й

у класовій структурі її суспільства. На конкретно-історичному матеріалі показано єдину природу соціально-економічних змін, які відбувалися в країні.

Велику увагу у монографії приділено питанням виникнення класів і прошарків буржуазного суспільства, формуванню їх соціальної психології та політичної активності. Водночас автори відзначають відносну повільність темпів формування капіталістичних відносин у Польщі.

На конкретному матеріалі в рецензованій праці охарактеризовано реальні сили, що становили основу національно-визвольного руху у країні, склад його керівництва. Авторі зробили обгрунтовані висновки про характер рушійних сил визвольної боротьби польського народу. Зокрема, вони підкреслюють, що за рахунок зростання ролі в ній селян та міщан шляхта втрачала свої колишні політичні позиції, демократичні елементи дедалі більше відособлювалися від її верхівки. В результаті посилювався класовий аспект визвольного руху.

У монографії ретельно досліджено фактори, що впливали на формування національної свідомості різних груп населення Польщі, показано, зокрема, яким чином ті чи інші історичні події трансформувалися в їх свідомості залежно від ролі, яку останні відігравали в системі суспільних відносин.

У тісному зв'язку з процесом формування капіталістичних відносин і буржуазної нації в книзі висвітлено особливості розвитку літератури у країні в епоху польського просвітництва й романтизму. Національна література, підкреслюється в монографії, відбивала суспільно-політичну дійсність у Польщі. Докладно простежено також її роль у формуванні ідеології національно-визвольного руху.

Значне місце в книжці відведено аналізу основних тенденцій розвитку образотворчого мистецтва у період становлення буржуазного суспільства в країні. Зокре-

ма, відзначається роль різних його видів та жанрів у формуванні національної свідомості польського народу.

Велику увагу автори рецензованої праці приділили питанням розвитку суспільної думки, ідеології визвольного руху в Польщі. Вони проаналізували співвідношення соціальних і національних завдань, які висувалися у визвольній боротьбі різними політичними колами країни.

В окремий розділ виділено питання про взаємозв'язки прогресивних громадсько-політичних діячів Росії й Польщі. Крім того, простежено також контакти передової суспільної думки країни з політичним життям інших держав Західної Європи (кінець XVIII—70-і роки XIX ст.), а також підкреслено значення польського питання в міжнародному житті.

Отже, авторському колективу і редколегії вдалося успішно вирішити основне завдання — розкрити загальні закономірності та особливості формування й утвердження капіталістичних відносин у різних частинах Польщі, визначити рушійні сили визвольної боротьби її народу, простежити глибокі зміни в галузі ідеології та культури у польському суспільстві. Вис-

новки, вміщені в заключній частині книги, не тільки підбивають підсумки проведеного з марксистсько-ленінських позицій дослідження, а й збагачують історіографію порівняльним аналізом специфічних і типових особливостей процесу утвердження капіталізму в Польщі та в інших країнах Центральної й Південно-Східної Європи.

Однак, на жаль, у монографії мають місце недоліки. Так, певною мірою збілює подану загальну картину культурного життя в Польщі відсутність розділу, присвяченого розвитку театрального та музичного мистецтва. Хотілося б, щоб ширший ряд з коротким науковим апаратом книжки було вміщено й бібліографію даної проблематики. Авторському колективу слід було більше уваги приділити аналізу економічного розвитку міст і зміні соціальної структури населення країни в період утвердження капіталізму.

Рецензована праця, безперечно, принесла користь ученим, які досліджують проблеми генезису капіталізму в країнах Центральної та Південно-Східної Європи.

С. М. АНТОНЮК (Київ)

Т. П. БРЯНЦЕВА (Київ)

АНТИСОЦІАЛІСТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОЇ БУРЖУАЗНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Аппатов С. И., Коваль И. Н.

*Критический анализ американской
буржуазной историографии: концепции
восточноевропейской политики США.*

Київ — Одеса: Вища школа, 1984. — 142 с.

На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС відзначалося посилення ідеологічних диверсій імперіалізму проти країн соціалістичної співдружності, політика яких стала фактором величезного значення у справі забезпечення миру. В державах НАТО, зокрема Сполучених Штатах Америки, робиться наголос на «силових» методах у взаємовідносинах з Радянським Союзом, іншими соціалістичними країнами», вишукуються додаткові важелі політичного, економічного і воєнного тиску на останні. Еволюція концепцій східноєвропейської політики США, боротьба думок навколо них дістали відображення в американській історіографії. Її докладний аналіз становить значний інтерес як у науковому, так і в політичному аспектах.

Автори рецензованої праці — одеські історики-міжнародники С. Й. Аппатов та І. М. Коваль — викривають підривну діяльність США проти країн соціалізму, основні школи, течії й напрями американської буржуазної історіографії східноєвропейської політики уряду Штатів. Хронологічно монографія охоплює весь після-

воєнний період, який чітко поділяється на 40—50 і 60—70 роки. Крім того, авторами зроблено прогнози політики США у Східній Європі на 80-ті роки.

В праці простежуються розвиток і наслідки «холодної війни» США проти соціалістичних країн, засоби і методи її здійснення в 1970—1980 рр., висвітлений новий підхід окремих американських дослідників до різних аспектів взаємовідносин між Сполученими Штатами й державами Східної Європи. С. Й. Аппатов та І. М. Коваль звертають при цьому увагу на змінювання різних за характером і роллю угруповань монополістичного капіталу, як справляють вплив на «східноєвропейський курс» політики США. На основі марксистсько-ленінської методології, попередніх досліджень радянських істориків ними проаналізовано велику кількість історіографічних і політологічних видань, що вийшли у Сполучених Штатах з цієї проблеми за післявоєнні роки (понад 250 назв) у тому числі й ті, що належать У. Фостеру, Г. Холлу, Г. Аптекеру, іншим історикам-марксистам США й багато дають для розуміння американського буржуазного суспільствознавства в цілому.

Американська буржуазна історіографія сучасних зовнішньополітичних проблем має чітку політичну спрямованість. В силу цього взаємовідносини Сполучених Штатів Америки з соціалістичними країнами Східної Європи виступають не тільки як акцентна, а й як специфічна та виключно актуальна проблема сучасної ідеологічної боротьби. В монографії підкреслюється що теоретико-методологічною і політичною

основною, на якій ґрунтується американська зовнішньополітична думка і буржуазна історіографія міжнародних відносин в цілому, є концепція плюралізму. За своєю суттю вона протистить моністичному поглядові на історію, марксистсько-ленінській теорії пізнання, оскільки заперечує матеріальність світу, об'єктивні закони його розвитку, пізнавальні можливості людини.

Даючи загальну характеристику предмету дослідження, автори, зокрема, зазначають, що головним ідейно-політичним змістом американської буржуазної історіографії є незмінні войовничі антикомунізм і антирадянщина, наклепи на соціалістичний лад, фальсифікація політики й цілей комуністичних партій, вчення марксизму-ленізму (с. 28). Той факт, що зовнішня політика буржуазної держави завжди, за будь-яких обставин лишається політикою класовою, буржуазною, наголошують вони, зовсім не означає, що вона однаковою мірою виражає волю всіх прошарків та угруповань правлячих кіл. У зв'язку з цим нам здається надзвичайно важливим при аналізі американської історіографії східноєвропейської політики США, її теоретичного арсеналу розглядати не тільки методологічні і концептуальні джерела, а й ідейні та політичні позиції того чи іншого історика чи політолога, які безпосередньо визначають його ставлення до зовнішньополітичної практики. В монографії зроблено саме таку спробу — подати наукову систематизацію буржуазної історіографії східноєвропейської політики Сполучених Штатів. Автори виділяють представників трьох її напрямів — консервативного (включаючи крайньо правих і поміркованих), ліберального й радикального.

Праці американських дослідників з питань східноєвропейської політики США в цілому, а також з окремих її аспектів аналізуються в монографії комплексно. Це дає можливість її авторам узагальнити основні теоретико-методологічні, філософські, ідеологічні, власне історичні та політичні погляди буржуазних історіографів, тобто реалізувати всі основні компоненти історіографічного пошуку.

С. Й. Аппатов та І. М. Коваль підкреслюють, що у вивченні соціалістичних країн (звичайно, з буржуазних класових позицій) безпосередньо зацікавлені представники різних монополістичних угруповань Сполучених Штатів Америки, їх державний апарат (включаючи президента, Конгрес, Держдепартамент, Пентагон, ЦРУ), правляча і опозиційна партії, а також досить розмаїте емігрантське лоббі з країн Східної Європи. З цією метою у післявоєнні роки в США було створено розгалужену систему інститутів й спеціалізованих центрів, які займаються дослідженням історії та політики соціалістичних країн Європи, а також воєнно-політичної стратегії американського уряду щодо них. Цей «політико-академічний комплекс» являє собою, по суті, організаційну форму управління наукою, яка дає урядові змо-

гу поряд з великим бізнесом систематично і конкретно здійснювати керівництво науково-дослідними роботами, максимально наближаючи їх до своїх практичних потреб. Критично розглядаючи погляди таких істориків і політологів, як М. Байді, У. Росту, Ю. Росту, Дж. Болл, Г. Кісінджер, З. Бжезінський, М. Шультман, А. Корбонський, П. Нітце, Г. Робертс, автори монографії зазначають, що, займаючи високі урядові посади, вони мали можливість на практиці застосовувати свої зовнішньополітичні концепції.

Показово, що наприкінці 70-х років «східноєвропейським дослідженнями» у США займалися більш як 100 науково-дослідних інститутів, центрів, спеціалізованих груп тощо. Напрошується порівняння з 40-ми — початком 50-х років, коли їх вивчали лише кілька відомих університетів — Колумбійський, Вашингтонський (в Сіетлі), Гарвардський, Індіанський, Гуверівський, а також Массачусетський технологічний інститут. У 1960—1966 рр. такого роду дослідження проводилися вже в 24, а у 1967—1970 рр. — в 40 наукових центрах. У рецензованій монографії відзначається, що на кінець 70-х років більшість американських університетів і навіть коледжів мали свої наукові центри або принаймні спеціальні програми по вивченню країн Східної Європи. Серед них навіть склався своєрідний розподіл досліджуваних питань, наприклад, «Програма радянських і східноєвропейських досліджень» Бостонського, Комітет слов'янських і східноєвропейських досліджень Вісконсинського та Інститут Центральної і Східної Європи Колумбійського університетів, так званий Інститут по вивченню марксистської думки при Бостонському коледжі, Інститут по вивченню демократії і комунізму при Колорадському університеті. Особливе місце в американських дослідженнях Східної Європи відводиться інститутам і центрам, що досліджують воєнно-політичну стратегію США щодо європейських країн соціалізму (Бруклінський та Гудзонівський інститути, Центр стратегічних і міжнародних досліджень Джорджтаунського університету). Автори аналізують періодичні видання, що випускаються цими установами.

Поеднання старих, відверто войовничих і нових, більш гнучких форм антикомунізму — характерна риса дослідницьких методів таких провідних установ, якими є Російський та Східноєвропейський центр Каліфорнійського університету, Російський дослідницький центр Гарвардського університету, Центр російських та східноєвропейських досліджень Стенфордського університету. Автори докладно простежують еволюцію здійснюваних ними «досліджень». Якщо в 60-х роках в основі їх лежала теза про повну залежність соціалістичних країн Європи від Радянського Союзу, то в 70-х вони вже доводять «специфіку» кожної з них, підкреслюють тезу про необхідність у рамках існуючих режимів «боротьби східноєвропейців за незалежність». Якщо на початку 60-х ро-

ків в американській історичній і політологічній літературі набула популярності теза про «внутрішню нестабільність» східноєвропейських країн, то в 70-х запанувала точка зору, що не можна розраховувати на «пряме повалення соціалістичних режимів», а потрібний новий, диференційований підхід до «національних відмінностей» між ними.

Роблячи ставку на заохочення «внутрішньої лібералізації» і «політичного плюралізму» в соціалістичних країнах Східної Європи, метою якої є організаційне оформлення і наступна легалізація політичної опозиції, представники американського «політико-академічного комплексу» виносять надію спертися на якусь конкретну політичну силу в регіоні. Авторі монографії викривають антисоціалістичний галас, здійснений адміністрацією Рейгана з приводу контрреволюційних виступів у Польщі на початку 80-х років. Причому можливість перетворення цієї опозиції в реальну політичну силу вашінгтонські стратеги вбачали насамперед у посиленні впливу «дисидентів» на робітничий клас.

Читачі знайдуть у книжці багато документальних свідчень про агресивні наміри американського імперіалізму щодо країн соціалізму. Особливе місце автори відводять викриттю «національного комунізму», який широко використовується реакцією в її намірах розколати соціалістичну співдружність, протиставити її Радянському Союзу. Вони звертають увагу на посилен-

ня підричних акцій Вашингтона проти держав соціалізму в Східній Європі, на його спроби активізувати і координувати дії антисоціалістичних елементів, внутрішньої й зовнішньої контрреволюції. Однак ці намагання ворогів миру та соціалізму на штовхуються на дедалі зростаючий опір народів і урядів країн соціалістичної співдружності, всіх прогресивних й миролюбних сил європейського континенту.

Звичайно, в праці такого узагальнюючого характеру бажано було б докладніше висвітлити американську буржуазну історіографію 80-х років, особливо в зв'язку з подіями у Польщі. На нашу думку, здійснений авторами критичний аналіз буржуазних концепцій є дещо неповним через відсутність розгляду офіційних матеріалів американської зовнішньої політики. Тобто, слід було б провести паралель між політикою і буржуазною історіографією. Дещо побіжно сказано в монографії про те, як буржуазні суспільствознавці фальсифікували контрреволюційні події в Угорщині у 1956 р. та в Чехословаччині у 1968 р.

Проте в цілому читач одержав цінне історіографічне дослідження, автори якого викривають прислужництво американської офіційної науки агресивній політиці імперіалізму щодо східноєвропейських соціалістичних країн. В цьому полягає його не тільки наукове, а й ідеологічне значення.

М. М. СОЛОМАТІН (Київ)

* * *

ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1984 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 123. II съезд РСДРП и его всемирно-историческое значение (К 80-летию II съезда РСДРП). Киев. Шморгун П. М. В. И. Ленин — основатель пролетарской партии нового типа; Черненко А. М., Коломеев Ю. И. Деятельность В. И. Ленина по подготовке II съезда РСДРП; Черномаз И. Ш. О причинах программных разногласий в редакции «Искры»; Ваконец В. С. Деятельность «Искры» по развертыванию революционной работы в войсках в период подготовки к II съезду РСДРП; Батюк В. С., Поляков С. И. Деятельность первоначальной заграничной операционной базы РСДРП по созданию партии нового типа; Зарубин А. Г. Борьба В. И. Ленина против оппортунистической тактики меньшевиков в период создания и укрепления партии нового типа (1903—1904 гг.); Метелица Д. А. О деятельности партии в армии и на флоте (1903—

1904 гг.); Фомичев Н. С. Создание социал-демократической организации на Черноморском флоте в период борьбы за партию нового типа; Вылегжанин Ю. П. О работе социал-демократов среди религиозных сектантов (1903—1904 гг.); Некоз Н. Д. II съезд РСДРП и вопросы партийной работы в эмиграции; Демиденко Г. Г., Соколов В. Н. Биографическая литература как источник изучения вопросов борьбы В. И. Ленина и его соратников за партию нового типа; Гержод Г. И. Освещение борьбы за создание партии в работах В. В. Воровского; Мешков О. В. Рассмотрение вопросов возникновения большевизма в трудах историка партии Н. Н. Попова; Иванов А. Ф. Против буржуазных фальсификаций интернационалистского характера ленинских организационных принципов партии нового типа; Шаповал Ю. И. Несостоятельность буржуазных фальсификаций истории II съезда РСДРП; Морозов В. Н. Борьба В. И. Ленина за большевизацию заграничных групп со-

действия РСДРП после II съезда партии; Явиев Н. И., Коваленко М. А. В. И. Ленин об отношении РСДРП к либеральной буржуазии в период между II и III съездами партии; Козицкий Н. Е. Дальнейшее развитие и защита В. И. Лениным левоблокиской тактики в период между двумя буржуазно-демократическими революциями в России; Варзарь И. М. Марксистская партия как субъективный фактор социальной революции: (К истокам ленинской концепции).

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 127. Руководство КПСС укреплением союза рабочего класса, крестьянства и интеллигенции в условиях развитого социализма: (Из опыта Компартии Украины). Киев. Шелест Д. С. XXVI съезд КПСС о ведущей роли рабочего класса в дальнейшем укреплении социального единства советского народа; Беренштейн Л. Е., Салабай В. Ф. Партийное руководство дальнейшим упрочением союза рабочего класса и колхозного крестьянства в процессе реализации Продовольственной программы СССР; Снисаренко С. М. О партийном руководстве деятельностью аграрного отряда рабочего класса по реализации Продовольственной программы СССР; Трофанчук Г. И. Деятельность партийных организаций по повышению роли рабочего класса в интенсификации сельскохозяйственного производства (1971—1975 гг.); Рященко Д. С., Солодько В. А. Деятельность парторганизаций по развертыванию трудовой и политической активности рабочего класса в процессе организации помощи труженикам села (1976—1980 гг.); Кузьев В. А. О дальнейшем развитии рабочего шефства над сельским хозяйством; Головей В. Ю. К вопросу о партийном руководстве укреплением творческого союза рабочего класса и научно-технической интеллигенции в процессе внедрения достижений науки в производство: (На материалах Львовской партийной организации, 1971—1976 гг.); Пирен М. И., Струтинский В. Е. О партийном руководстве дальнейшим укреплением научно-технического сотрудничества рабочего класса и инженерно-технической интеллигенции; Билецкий О. В., Билецкая Л. В. Некоторые вопросы руководства КПСС процессом стирания социальных различий между рабочим классом и колхозным крестьянством; Кашкин Б. И., Юхименко П. И. О путях дальнейшего социального развития советского общества в условиях межхозяйственной кооперации и агропромышленной интеграции; Красиловец Н. П. О роли и месте советской интеллигенции в социально-классовой структуре развитого социализма; Кватыра Н. Н. Руководство партийных организаций Украины дальнейшим развитием механизации (1966—1980 гг.); Лещенко В. С., Соловьев Ю. И. Из опыта партийных организаций Дон-

басса по укреплению союза рабочего класса, колхозного крестьянства и народной интеллигенции в ходе строительства и эксплуатации мелиоративных систем (1960—1975 гг.); Воблов И. В. Руководство партийных организаций Украины деятельностью представителей рабочего класса, колхозного крестьянства и интеллигенции в органах народного контроля; Зубковский В. М. Партийное руководство деятельностью общеобразовательных школ по подготовке достойной смены рабочего класса и колхозного крестьянства (1971—1975 гг.); Галюк В. Г. О мероприятиях партии и правительства по дальнейшему совершенствованию оплаты труда в колхозах (1966—1970 гг.); Калакура Я. С., Рогожа М. Н. Из опыта партийного руководства выравниванием культурного уровня рабочего класса и колхозного крестьянства: (Историкографический обзор); Нестуля А. А. Из истории деятельности партии по укреплению союза рабочего класса и трудящегося крестьянства в период гражданской войны; Безотосный Н. Т. О партийном руководстве укреплением союза рабочего класса и крестьянства в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.); Коновалов М. А., Береговой С. И. Из опыта работы Компартии Украины по разработке планов подготовки индустриально-технических кадров в годы первой пятилетки; Рыжева Н. А. Партийное руководство формированием советской интеллигенции в период построения социализма.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 128. Коммунистическое воспитание трудящихся — важный фронт борьбы за коммунизм: (Из опыта идеологической работы Компартии Украины). Киев. Торшина С. П., Попова Л. А., Поставная Г. Г. Деятельность партийных организаций Украины по марксистско-ленинскому образованию и идейно-политическому воспитанию рабочего класса (1965—1979 гг.); Гаркуша Л. А., Поставной В. Г., Докашенко В. Н. О повышении роли профсоюзов в изучении рабочими ленинского теоретического наследия и документов партии (1971—1980 гг.); Захарова Л. М., Матрос А. А. Из опыта совершенствования марксистско-ленинского образования трудящихся горнорудных предприятий Украины (1966—1970 гг.); Литвиненко В. Ф., Скорченко Ю. А. Деятельность парторганизаций Украины по идейно-политическому воспитанию молодых шахтеров (1966—1970 гг.); Письменный Г. Г., Чайка Г. Л., Анисеева И. В. Идеологическое обеспечение партийными организациями Украины социалистического соревнования (1966—1970 гг.); Батарина А. Ф., Стрюк Н. И. О повышении роли гласности социалистического соревнования в коммунистическом воспитании трудящихся; Иваненко В. В., Кондратюк Т. Н. Партийное руководство деятельностью Украинской организа-

ции МОПР по интернационалистскому воспитанию трудящихся (1928—1937 гг.); Кондратюк Л. Ф., Прокопенко Л. Л., Голубчик Д. Н. О деятельности Компартии Украины по интернациональному воспитанию рабочего класса в процессе развития социалистической экономической интеграции; Шумаков В. К., Вечижанин Ф. З., Руденко С. Г. Из опыта работы местной партийной печати Украины по патриотическому и интернациональному воспитанию трудящихся промышленных предприятий (1971—1982 гг.); Агапов П. В., Жечев С. С. О деятельности партийных организаций Азовского морского пароходства по патриотическому и интернациональному воспитанию моряков в годы девятой пятилетки; Дедков Н. В., Щербина А. А., Грих С. В., Глазунов С. В. Об использовании памятников революционной, боевой и трудовой славы в пропаганде советского патриотизма и социалистического интернационализма (1971—1975 гг.); Жаура В. А., Проценко П. И. Из опыта деятельности партийных организаций Украины по идейно-политическому воспитанию вузовской научно-технической интеллигенции (1926—1932 гг.); Кривой И. А., Сизоненко В. М. Деятельность партийных организаций Украины по повышению идеологического уровня профессорско-преподавательских кадров (1946—1950 гг.); Бабич И. Ф., Британ В. Т., Ступак И. А. Руководство Компартии Украины идейно-политическим воспитанием научных кадров в период развитого социализма; Гавришук А. П. Деятельность партийных организаций вузов республики по повышению уровня преподавания общественных наук в 50-е годы; Литвин П. Е., Онипченко В. П., Митрофанова О. К. Политико-воспитательная работа партийных организаций Украины среди женщин (1946—1950 гг.); Пушкин В. Е., Пушкіна Л. А., Кыньш Г. Н. Из опыта работы партийных и комсомольских организаций Украины по героико-патриотическому воспитанию молодежи в предвоенные годы; Гордиенко Л. И., Толстых И. В., Чекушина Ю. Н. О деятельности партийной печати Украины по военно-патриотическому воспитанию молодежи в годы восьмой и девятой пятилеток; Гришкин О. К., Ватченко Л. Г. Из опыта деятельности культурно-просветительных учреждений Украины по коммунистическому воспитанию трудящихся (1966—1970 гг.); Канавенко С. А. О работе парторганизаций Украины по повышению уровня эстетической культуры трудящихся (1966—1970 гг.); Городяненко В. Г., Макаров Г. П., Богомаз К. Е. Об использовании социологических исследований в идейно-воспитательной работе: (На материалах партийных организаций Украины. 1966—1980 гг.); Бардагова Л. Е., Кладина М. А., Остапенко И. М. О работе партийных организаций Украины по коммунистическому воспитанию трудящихся: (Историография вопроса); Во-

ропай И. К., Лысенков А. Н. Идейно-воспитательная работа Коммунистической партии среди трудящихся освобожденных районов Украины в годы Великой Отечественной войны: (Историографический обзор литературы 70-х годов).

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 130. Деятельность КПСС по повышению ведущей роли рабочего класса в построении социализма и коммунизма: (Историография проблемы). Киев. Соколов В. Н. Важнейший источник изучения деятельности партии по повышению ведущей роли рабочего класса в процессе построения и совершенствования социалистического общества; Котигоренко В. А. Некоторые аспекты исследования социальной базы КПСС периода развитого социализма; Желтухин В. М. О деятельности партии по повышению роли рабочего класса в борьбе за рост эффективности производства в развитом социалистическом обществе: (На примере Украинской ССР); Самохвалов В. А., Трофачук Г. И. Из опыта деятельности партийных организаций Украины по повышению ведущей роли рабочего класса в интенсификации сельскохозяйственного производства в 60—70-е годы; Крачковский Б. П. К вопросу о работе партийных организаций Украины по усилению роли рабочих совхозов в осуществлении современной аграрной политики КПСС; Кожухарь А. И., Кожухарь В. И. О деятельности партии по повышению роли рабочего класса в управлении производством; Мандебурта Т. А. К изучению опыта Компартии Украины по повышению общественно-политической активности рабочего класса в условиях развитого социализма; Гончаренко С. В. Историография деятельности Компартии Украины по интернациональному воспитанию рабочего класса в условиях развитого социализма; Нагайцев А. Е. Из опыта деятельности КПСС по повышению роли рабочего класса в дальнейшем укреплении дружбы наций и народностей СССР на этапе развитого социализма; Замская Н. Б. О повышении ведущей роли рабочего класса в развитии национальных отношений (1961—1982 гг.); Ленский А. И., Демчук В. С., Гусев В. И. Некоторые вопросы партийного руководства повышением роли рабочего класса в деятельности Советов народных депутатов в период развитого социализма; Кладова Г. Л. О партийном руководстве деятельностью профсоюзов по повышению культурно-технического уровня рабочих в 70-е годы; Рогожа М. Н. К вопросу об изучении ведущей роли рабочего класса в культурном строительстве на этапе развитого социализма; Радько П. Г. Историография деятельности Компартии Украины по военно-патриотическому воспитанию рабочей молодежи в условиях развитого социализма; Евселевский Л. И. О деятельности Компартии Украины по разработке истории фабрик и заво-

дов: Черномаз И. Ш., Антоненко С. И. Историография 20—30-х годов процесса большевизации фабзавкомов и профсоюзов Украины в 1917 г.; Семченков А. Д. О руководстве партии деятельностью профсоюзов по повышению авангардной роли рабочего класса в становительный период (1921—1925 гг.); Кичигина Н. Р., Колесник В. Ф. Из опыта деятельности партийных организаций Украины по развитию шефства рабочего класса над крестьянством в период построения социализма (1921—1937 гг.); Шарлай Г. Н. К вопросу об усилении ведущей роли рабочего класса в создании колхозного строя на Украине (1927—1932 гг.); Клименко М. М. Новые материалы о жизни и революционной деятельности И. Е. Клименко.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный сборник. Вып. 131. Кадровая политика КПСС в условиях развитого социализма. Киев. Клапчук С. Н., Спирин А. А. Некоторые вопросы кадровой политики КПСС в условиях зрелого социализма; Криворучко А. К., Панченко П. М. О подготовке кадров первичных партийных организаций промышленных предприятий (1971—1980 гг.); Гребенюк В. В., Карабанов М. М., Бухановская В. И. О повышении деловой квалификации руководителей парторганизаций предприятий тяжелой промышленности (1966—1970 гг.); Захаров Н. Е., Попов Г. Д. Из опыта работы парторганизаций Донбасса по подбору, расстановке и марксистско-ленинскому воспитанию партийно-хозяйственных работников (1966—1970 гг.); Остафийчук В. Ф., Донченко Л. А. Партийное руководство повышением уровня экономических знаний рабочих и инженерно-технических кадров; Билецкая Л. В. О деятельности партийных организаций по подготовке кадров строителей (1971—1975 гг.); Маслова-Лисичкина Н. П. Привлечение трудящихся к управлению производством как важное средство формирования резерва кадров; Шаповалова С. И., Журбелюк Г. В. О повышении роли трудовых коллективов в воспитании рабочей смены: (На материалах предприятий тяжелой промышленности, 1971—1975 гг.); Терещенко Г. И., Горбань О. А. Роль социалистического соревнования в идейно-политической и профессиональной подготовке молодого пополнения рабочего класса; Конашевич А. П., Кзымова Г. Х. Некоторые аспекты подготовки рабочих кадров в технических училищах (1966—1980 гг.); Глазунова Н. И. Партийное руководство подбором и воспитанием инженерно-педагогических кадров профтехшколы; Галюк В. Г. О путях формирования актива сельских партийных организаций (1966—1970 гг.); Шуляк А. С. Из опыта подготовки работников агропромышленного комплекса; Штефан В. Л. Партийное руководство формированием кадров профсоюза работников сельского хозяйства (1965—1970 гг.);

Гелей С. Д., Смолькова Ж. Н. Из опыта работы партийных организаций Западной Украины по подбору, подготовке и расстановке кадров потребительской кооперации; Заграй З. И. Об обеспечении службы быта квалифицированными кадрами (1966—1970 гг.); Карпунов В. Н. Партийное руководство культурно-массовой работой среди труженников предприятий (1971—1975 гг.); Божич Г. Н., Кавка В. В. Деятельность партийных организаций по подбору, расстановке и воспитанию кадров культпросветработников (1966—1975 гг.); Сачок В. К., Кутузова Н. Г. О подготовке преподавательских кадров педагогических институтов (1971—1975 гг.); Марценков Ф. И. Из опыта партийного руководства подготовкой учителей (1971—1980 гг.); Фиров П. Т. О формировании студенческого контингента технических вузов; Осташко А. И., Иванов А. Ф., Нагорный Н. С. Критика буржуазных фальсификаций кадровой политики КПСС на этапе развитого социализма.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 132. Организаторская и политическая работа партии по выполнению планов экономического и социального развития СССР в период зрелого социализма: (Из опыта Компартии Украины). Киев. Олейниченко Н. Д. Преемственность экономической стратегии партии в решениях XXIV, XXV, XXVI съездов КПСС; Пацурковский П. С., Григорьев В. В. О повышении уровня партийного руководства деятельностью хозяйственных органов: (На материалах промышленных предприятий, 1971—1982 гг.); Солошенко В. Н., Дигтярь П. А. Некоторые вопросы деятельности КПСС по совершенствованию управления научно-техническим прогрессом в годы девятой пятилетки; Лихолат А. В. О расширении участия рабочих в управлении производством в условиях развитого социализма; Федорчук Т. П. Использование передового производственного опыта в деле дальнейшего улучшения работы промышленных предприятий (1971—1980 гг.); Морковкин В. К., Банько И. Н. Деятельность парторганизаций угледобывающих предприятий Донбасса по обобщению и распространению передового производственного опыта (1976—1980 гг.); Лобазов П. К., Игнатенко Е. П. О дальнейшем улучшении условий труда рабочего класса (1971—1975 гг.); Рущенко П. Т., Щербак В. М. Работа партийных организаций по повышению производительности труда в промышленности (1971—1975 гг.); Марушак Н. И., Пастер П. И., Джула С. С. XXVI съезд КПСС о повышении роли руководящих кадров в осуществлении социальной и экономической политики партии; Юрий Е. И. Некоторые вопросы деятельности Компартии Украины по воспитанию руководящих народнохозяйственных работников; Донченко Л. А.,

Ференец А. Ф. Из опыта деятельности Компартии Украины по совершенствованию работы профтехучилищ (1966—1971 гг.); Поночевный М. И. О партийном руководстве шефством рабочего класса над деревней в условиях развитого социализма (1975—1982 гг.); Масич В. А., Чернявский М. Я. О совершенствовании социалистического соревнования — важной предпосылки реализации планов социального развития производственных коллективов (1966—1970 гг.); Орлянский С. Ф., Федорова В. К., Дежанова Л. С. Деятельность партийных организаций Запорожской области по повышению роли социалистического соревнования в научно-техническом прогрессе (1976—1980 гг.); Васильчук В. Н. О партийном руководстве укреплением трудовой дисциплины: (На материалах производственных объединений, 1976—1983 гг.); Таукчи И. В. Опыт организаторской работы Компартии Украины по увеличению выпуска товаров народного потребления (1971—1975 гг.); Заграй З. И., Затулко В. К. Организаторская работа партии в сфере бытового обслуживания (1966—1970 гг.); Нагайцев А. Е. О развитии производственных связей трудовых коллективов Украинской ССР и братских республик (1966—1970 гг.); Язвинская Е. Н., Воронина А. И. Из опыта деятельности партийных организаций Украины по развитию производственных контактов в рамках СЭВ (1971—1980 гг.); Олейниченко А. Н. Несостоятельность буржуазных фальсификаций социальной политики КПСС на этапе развитого социализма.

Вопросы новой и новейшей истории: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 30. Киев. Асатуров С. К. Основные направления политического, экономического и научно-технического сотрудничества ГДР со странами социалистического содружества в 70-е — начале 80-х годов; Горбач С. И. Деятельность ЧССР в ООН по укреплению мира и международной безопасности (1970—1975 гг.); Брицкий П. П. Интернационалистская помощь социалистической Кубы освободившимся странам; Волковой С. С. Развитие антиимпериалистских традиций немецкого пролетариата — составная часть борьбы КПГ — СЕПГ за создание народного фронта; Папенко Н. С. Германская компартия и забастовочная борьба рабочего класса ФРГ в конце 60-х — середине 70-х годов; Толстов С. В. Рабочее движение Великобритании и ирландский вопрос накануне и в годы первой мировой войны; Газин В. П. Монополии и перевооружение Германии во второй половине 20-х — начале 30-х годов; Мартыненко Б. А. Канада и политика «заинтересованного выживания»; Билецкая И. Б. О роли и месте канадских профсоюзов в политической системе общества и классовой борьбе в современных условиях; Зайцев В. В. К вопросу о становлении межгосударственных русско-сербских отношений в кон-

це 70-х — начале 80-х годов XIX в.; Сыч А. И. Роль славянских иммигрантов в заселении и освоении канадского Запада в конце XIX — начале XX в.; Брянцева Т. П. Города Польши XVIII в. и проблемы их развития в трудах Г. Коллонтай и Ф. Езерского; Чувпило А. А. Индийская буржуазная историография о борьбе Индийского национального конгресса за независимость страны в 1917—1947 гг.; Зинченко В. В. Против некоторых буржуазных фальсификаций движения Сопротивления во Франции; Маркина Н. Н. К вопросу о характере советско-американских отношений в первой половине 70-х годов.

Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 10. Данильченко О. П. Культурне шефство України над колективами будівників Байкало-Амурської залізничної магістралі; Богданов О. Т. Роль трудових колективів у зміцненні дружби народів СРСР (на прикладі братерських зв'язків трудящих Києва і міст союзних республік у роки дев'ятої п'ятирічки); Бузало В. П. З досвіду інтернаціоналістсько-патріотичного виховання молоді на ударних комсомольських будовах Української РСР (1971—1975 рр.); Рубльов О. С. Участь Української РСР в освоєнні цілинних та перелогових земель Казахстану (1954—1974 рр.); Ткачова Л. І. Розвиток культури українського села в передвоєнні роки (1938—1941 рр.); Кульчицький С. В. Зведений фінансовий баланс УРСР за 1929/30 рік як історичне джерело; Водотика С. Г. Соціальний склад учасників колгоспного руху на Україні в 1921—1929 рр.; Мовчан О. М. Участь профспілок України у створенні продовольчого фонду в 1921—1922 рр.; Верстюк В. Ф. Організація й діяльність робітничих загонів військово-продовольчого бюро на Україні у 1920 р.; Реєнт О. П. Допомога робітничого класу селянству в зміцненні матеріально-технічної бази сільського господарства України (1920 р.); Терещенко Ю. І. Перші кроки по відродженню зруйнованого господарства України на завершальному етапі громадянської війни (1920 р.); Тимченко Ж. П. Організації селянства на Україні в 1917 р.; Марочко В. І. В. І. Ленін про закономірності формування соціалістичного способу життя селян.

Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 10. Віднянський С. В. Соціалістична економічна інтеграція і поглиблення інтернаціональної взаємодії робітничого класу країн-членів РЕВ; Брицький П. П. Допомога країн — членів РЕВ країнам, що визволились, у підготовці національних кадрів; Писарева Г. П. Роль культурних зв'язків соціалістичних країн в інтернаціоналізації духовного життя; Грищенко М. В. Позиція Республіки Куба в Організації Об'єднаних Націй з питань роззброєння

в 60-ті роки; Кулинич І. М. З історії інтернаціональної солідарності радянського і німецького пролетаріату (1920—1933); Сюсько І. М. Робітничий клас у соціально-класовій структурі чехословацької інтелігенції в умовах НТР; Каїров С. Л. Святування Великого Жовтня в Югославії у період окупації (1941—1943); Чернявський С. В. «Таємна війна» американських спецслужб проти європейських соціалістичних країн (50-ті роки); Павленко В. В. Радянсько-болгарські відносини міжвоєнного періоду в радянській і болгарській історіографії; Держалюк М. С. Неспроможність буржуазних концепцій з питань будівництва соціалізму в Угорській Народній Республіці; Асатуров С. К. До критики деяких буржуазних концепцій відносин між Німецькою Демократичною Республікою та країнами соціалістичної співдружності.

Архіви України, № 1. Волковинський В. М. Участь трудящих Української РСР у масовому русі радянського народу за мир і розрядку міжнародної напруженості в 50-х—70-х роках; Семчук М. І. Про роботу Тячівського державного районного архіву Закарпатської області; Іваницька О. П. Документи ЦДАЖР УРСР про роль робітничого класу в становленні й утвердженні соціалістичного способу життя в західних областях республіки (1946—1960 рр.); Кондрашов В. Ф. Архівні джерела про участь профспілки сільськогосподарських робітників України в колективізації сільського господарства; Карамаш С. Ю. Маловідомі документи до біографії М. В. Лисенка; Арутюнян А. Й. Основні напрями розвитку архівної справи у Вірменській РСР; Франко Н. І. Науково-практичний семінар в ЦДІА УРСР у м. Львові; Ветеран архівної справи; Скарбовійчук С. М. Кушіві семінари-практикуми з питань роботи з кінофотонодокументами; Підкопаєва М. Ф. Виставка документів, присвячена 40-річчю визволення м. Лубен від німецько-фашистських загарбників; Жевага Н. М. Літературно-художня виставка, присвячена 50-річчю п'єси О. Є. Корнійчука «Загибель ескадри»; Марущак О. О. Договір про співробітництво між архівами Херсонської області та Шуменського округу Болгарії.

Архіви України, № 2. Всесоюзна нарада працівників державної архівної служби; Ваганов Ф. М. Актуальні питання архівного будівництва у світлі рішень XXVI з'їзду партії та наступних Пленумів ЦК КПРС; Виступ начальника Головархіву УРСР О. Г. Мітюкова на Всесоюзній нараді працівників державної архівної служби; Розширене засідання колегії Головархіву УРСР; Мітюков О. Г. Завдання архівних установ у світлі рішень

лютневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС; Топішко Н. О., Портнова Л. Ю. Документи ЦДАКФФД УРСР про проведення Ленінських комуністичних суботників на Україні; Медінцев А. Г. Діяльність Рад Донбасу в період реконструкції народного господарства СРСР (За документами державних архівів Ворошиловградської та Донецької областей); Гушинець Н. О. Архівні джерела про підготовку жіночих кадрів для народного господарства Української РСР (1933—1941 рр.); Овсієнко О. Ф. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про революційну діяльність А. С. Бубнова на Україні; Пам'ятна медаль на честь першодрукаря Івана Федорова.

Архіви України, № 3. Рекомендації Всесоюзної наради працівників державної архівної служби СРСР, яка обговорила актуальні питання архівного будівництва у світлі рішень XXVI з'їзду партії і наступних Пленумів ЦК КПРС; Збори працівників архівних установ м. Києва; Шмелюв В. Г., Поліщук С. М. Висвітлення питань історії розвитку сільського господарства Української РСР в документальних виданнях; Субботіна І. В. Документи і матеріали до історії Сімферополя; Бортникова Л. Ф. Участь працівників Держархіву Запорізької області у відзначенні 40-річчя визволення Запоріжжя від німецько-фашистських загарбників; Мініч І. Д. Про роботу Ковельського державного міського архіву; Малик Я. Й. Малодосліджені документи з історії сільської Червоної гвардії на Україні; Вовк Т. А. Джерела про агітаційно-пропагандистську роботу більшовицького підпілля України в тилу денікінських військ у роки громадянської війни; Космина О. О. Черкаське виробниче об'єднання «Хімволокно»; Бульба І. А. Харківський сільськогосподарський інститут ім. В. В. Докучаєва; Положення про Центральний державний архів науково-технічної документації УРСР; Панченко П. П., Тимченко С. М. Радянське будівництво на Хмельниччині. 1921—1982. Документи і матеріали; Кривонос В. М. На захисті завоювань Великого Жовтня. Збірник наукових праць; Ковальова Є. П., Биченков І. О., Марущак О. О., Никирса М. Д. До 40-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників; Соловйова Т. М. Діафільм «Реставрація и ремонт документов в государственных архивах УССР»; Вісич К. П. Конференція дослідників у Державному архіві Полтавської області; Сайчук І. А. Зустріч з одним із перших архівістів.

Н. А. ДЕХТЯРЬОВА (Київ)

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ КЕРІВНИКІВ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ РАД У ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНИХ НАУК

14—16 листопада 1984 р. у м. Києві відбулася Всесоюзна науково-практична конференція керівників спеціалізованих рад у галузі історичних наук із питань удосконалення підготовки та атестації наукових й науково-педагогічних кадрів у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС і наступних Пленумів ЦК КПРС. Її організували Вища атестаційна комісія при Раді Міністрів СРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Відділення історії АН СРСР та Інститут історії АН УРСР. У роботі конференції взяли участь члени президії і відповідальні працівники апарату ВАК СРСР та АН СРСР, відповідальні працівники Мінвузу СРСР та апарату президії АН УРСР, керівники спеціалізованих рад по захисту дисертацій з Москви, Ленінграда, Києва та інших, майже 30 великих наукових центрів нашої країни, у тому числі Української РСР, відомі радянські історики. На конференції були присутні кандидат у члени ЦК Компартії України, директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР Ю. ІО. Кондуфор, зав. сектором суспільних наук Відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України В. Ю. Мельниченко.

Вступним словом конференцію відкрив заст. голови ВАК СРСР, д-р філос. наук Л. М. Москвичов. У своєму виступі він, зокрема, наголосив на необхідності підвищити відповідальність в усіх ланках, що здійснюють підготовку і атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів, насамперед спеціалізованих рад, які становлять основну ланку в даній роботі. Промовець звернув увагу присутніх на проблеми дальшого вдосконалення всього механізму атестації, обговорення критеріїв повизни та практичної значимості дисертаційних робіт у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС і наступних Пленумів ЦК КПРС, на питання, пов'язані з впровадженням результатів наукових досліджень у практику.

На пленарному засіданні у перший день роботи конференції було заслухано 4 доповіді. Завданням спеціалізованих рад з історичних наук у справі дальшого удосконалення атестації наукових і науково-педагогічних кадрів розкрив у своїй доповіді нач. атестаційного відділу із спеціальностей суспільних наук ВАК СРСР, д-р екон. наук Г. Б. Правоторов. Підкресливши важливість історичних досліджень на сучасному етапі, він докладно охарактеризував роботу спеціалізованих рад з історичних наук, яких в країні налічується 118, спинився на питанні проходження у ВАК СРСР дисертацій без рецензування. Промовець указав на необхідність значно посилити ува-

гу до дисертаційних робіт на етапі попередньої їх експертизи, прийому до захисту та захисту на спеціалізованих радах. Поряд з цим у доповіді йшлося про посилення уваги щодо іспитів з кандидатського мінімуму, визначення ведучих організацій, чіткого формулювання новизни дисертаційних досліджень та особистого наукового вкладу їх авторів. Г. Б. Правоторов наголосив також на необхідності підвищення рівня роботи опонентів, концентрації їх зусиль не на переказі чи простому описові дисертацій, а на визначенні й оцінці тих головних положень, що захищаються, на конкретних результатах та рекомендаціях по їх впровадженню, звернувши увагу на важливість дотримання форми наукової дискусії під час процедури захисту.

З доповіддю «Актуальні проблеми історичної науки на сучасному етапі» виступив академік-секретар Відділення історії АН СРСР, академік С. Л. Тихвинський*. Він привернув увагу присутніх до проблем, пов'язаних з соціальною функцією радянської історичної науки на сучасному етапі, її роллю в суспільстві, підкреслив, що суспільні науки стали ефективним помічником партії та всього народу у вирішенні практичних завдань комуністичного будівництва. Доповідач зазначив, що в умовах вирішення радянським народом небувалих за своїми масштабами проблем, а також складного міжнародного становища, питання оновлення, збагачення, актуалізації тематики і змісту історичних досліджень, удосконалення форм суспільного впливу історичної науки набувають першорядної ваги. Поряд з цим академік С. Л. Тихвинський спинився й на ролі науково-пізнавального аспекту наукових досліджень з історії. Він звернув увагу на те, що ступінь їх впливу на формування ідейно-моральних якостей людини визначається не тільки практичною значимістю, а й актуальністю проблематики таких досліджень, що торкаються не лише історії сучасності, а й віддалених від неї періодів.

Академік С. Л. Тихвинський докладно спинився на багатому досвіді і досягненнях радянської історичної науки, на відповідальних завданнях, що випливають для неї з рішень XXVI з'їзду партії і наступних Пленумів ЦК КПРС. Зокрема, ним вказано на необхідність дальшої розробки теоретико-методологічних проблем взагалі й всесвітньо-історичного процесу зокрема,

* Текст доповіді академіка С. Л. Тихвинського друкуватиметься в одному з наступних номерів нашого журналу.

історії радянського суспільства, у тому числі глибокого осмислення концепції розвинутого соціалізму, таких тем, як принципи й методи марксистсько-ленінського історизму, співвідношення між всесвітньо-історичним та всесвітньо-революційним процесами. Зберігає свою актуальність, зазначено у доповіді, її дальша розробка проблем історії капіталістичної та докапіталістичних суспільно-економічних формацій на території СРСР. Ряд конкретних завдань необхідно вирішити спеціалістам у галузі всесвітньої історії, насамперед у вивченні історії країн соціалістичної співдружності, країн, що розвиваються, країн соціалістичної орієнтації. Зберігають актуальність й традиційно марксистські теми, наприклад, історія класової боротьби. Доповідач закликав вчених до дальшої розробки питань джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, вивчення наукової спадщини представників вітчизняної й зарубіжної історіографії, критики антимарксистських концепцій історичного процесу, пропаганди досягнень радянської історичної науки тощо.

У зв'язку з цим С. Л. Тихвинський відзначив необхідність дальшого удосконалення всього процесу, пов'язаного з підготовкою й атестацією наукових кадрів істориків. На його погляд, критерії практичної значимості дисертаційних робіт з історії слід шукати у відповідності піднятих у них проблем вимогам часу, в ідеологічному, політико-виховному звучанні положень і висновків, що містяться в таких роботах, у їхній чіткій методологічній та джерельній обґрунтованості. Щодо критеріїв «дисертабельності» тієї чи іншої теми, то вони не можуть не змінюватися, знаходячись у руслі тих проблем, які вирішуються на рівні державних планів. Саме у необхідності сполучання тематики дисертацій з тематикою державного плану наукових досліджень, на погляд доповідача, — шлях удосконалення всього процесу роботи над дисертаціями. С. Л. Тихвинський спинився й на ряді інших питань, пов'язаних з удосконаленням підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів.

Заступник голови експертної ради з історичних наук ВАК СРСР, професор І. О. Фарізов зробив доповідь на тему «Про підвищення наукового рівня і практичної значимості дисертаційних досліджень з історичних наук». Насамперед у ній звернуто увагу на необхідності дальшого розширення прав спеціалізованих рад. Доповідач докладно висвітлює діяльність експертної ради ВАК СРСР, її співпрацю з спеціалізованими радами країни з історичних наук. У доповіді було широко проаналізовано напрями дисертаційних досліджень, відзначено проблеми, що потребують у даний час більш ґрунтовної розробки. Було відмічено, що ще має місце багато дисертацій з однотипної тематики в різних регіонах — лише з новою сумою прикладів. Важливе місце серед дисертацій займають праці з історії народів нашої країни, проте їх дослідницький рівень, як вказано доповідачем, ще, на жаль, не піднявся до широких узагальнень. Зроблено аналіз праць з дже-

релознавства й історіографії, всесвітньої історії та інших спеціальностей з історичних наук. На закінчення доповідач висловив думку про необхідність проводити й далі роботу щодо визначення оптимальної мережі спеціалізованих рад, по підвищенню рівня їх вимогливості, удосконаленню координації дисертаційних досліджень в країні.

З доповіддю «Участь учених-істориків вищих учбових закладів у розробці актуальних проблем історичної науки» виступив голова секції історії науково-технічної ради Мінвузу СРСР, професор В. І. Кузіншин. Він відзначив, що одним з діючих факторів, які визначають розвиток науки в нашій країні, є стан атестації наукових кадрів і вимогливості до неї, продумана політика надання вченим у залежності від їх наукових успіхів учених звань і ступенів. Доповідач спинився на огляді стану наукового потенціалу вищої школи, постановки науково-дослідницької роботи у вузівських колективах. У доповіді зазначено, що, як і раніше, слабким місцем для вчених вузів є координація наукових зусиль з колегами з інших вузів та установ Академії наук. Дається тут взнаки й нерівномірний розподіл спеціалістів із науковими ступенями по країні.

Наступного дня відбулися секційні засідання. Всього працювало 4 секції: історія СРСР, історіографія та джерелознавство вітчизняної історії; всесвітня історія, історіографія та джерелознавство всесвітньої історії; історія комуністичного і робітничого руху, національно-визвольних рухів, історія міжнародних відносин і зовнішньої політики; археологія, етнографія, історія релігії і атеїзму, історія науки і техніки, військова історія, історія мистецтва. На засіданнях цих секцій були детально обговорені та вироблені пропозиції з таких питань: критерії вирішення великої наукової проблеми, які необхідні для присудження ступеня доктора історичних наук; критерії та параметри оцінювання дослідження з відповідної галузі історичної науки, які слід вважати достатніми для присудження ступеня кандидата історичних наук; що вважати практичною реалізацією результатів дисертаційних досліджень в галузі історичних наук по докторських і кандидатських дисертаціях; який має бути необхідний обсяг практичної реалізації досліджень до моменту захисту та після захисту докторської й кандидатської дисертації; який механізм контролю з боку спеціалізованої ради за практичним використанням результатів досліджень до і після захисту дисертацій; який механізм відбору тематики дисертаційних досліджень з боку спеціалізованих рад, що має забезпечити розробку найбільш актуальних проблем історичної науки, а також виключити паралелізм та дублювання.

На третій день роботи конференції відбулося заключне пленарне засідання, на якому було заслухано повідомлення керівників секцій, професорів Е. М. Шагіна, Р. Ф. Іванова, І. О. Фарізова та В. Ф. Генінга про підсумки роботи секцій. На запитання, які надійшли до

президії конференції, відповів Г. Б. Правоторов.

Учасники конференції одностайно схвалили рішення, в якому визначено ряд завдань, що їх Всесоюзна науково-практична конференція вважає необхідним розв'язати в найближчому майбутньому. Зокрема, вищим учбовим закладам і науково-дослідним установам слід спрямувати свої зусилля на дальше підвищення ефективності та якості всієї роботи по підготовці й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, наступних Пленумів ЦК КПРС та інших документів партії і уряду; спеціалізованим радам необхідно підвищити вимоги до ідейно-політичного змісту й методологічної цінності дисертацій, постійно удосконалювати якість експертизи наукової і практичної цінності дисертацій. Це ж рішення націлює керівників вузів та науково-дослідних установ на посилення контролю за діяльні-

стю спеціалізованих рад, всебічне сприяння їх роботі, а спеціалізованим радам на те, щоб добиватися органічного зв'язку історичних досліджень з життям, з практикою, розглядати питання історії у світлі актуальних завдань комуністичного будівництва. Учасники конференції одностайно вирішили просити експертну раду з історичних наук ВАК СРСР всебічно вивчити і узгалянити всі пропозиції учасників науково-практичної конференції та на цій основі розробити рекомендації щодо дальшого поліпшення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів, довівши їх до відома спеціалізованих рад та широкої наукової громадськості.

Всесоюзна науково-практична конференція керівників спеціалізованих рад з історичних наук закликала вчених-істориків країни зробити все необхідне для гідної зустрічі XXVII з'їзду КПРС.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

ІСТОРІОГРАФІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ

10—12 жовтня 1984 р. на базі історичного факультету Дніпропетровського держуніверситету (ДДУ) відбулася VIII всесоюзна конференція з історіографії, організована Науковою радою «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР, її Українською зональною секцією при Інституті історії АН УРСР, Дніпропетровською підсекцією та кафедрою історіографії і джерелознавства університету. Загальна тема, що обговорювалася на ній, сформульована у її назві: «Питання розвитку історіографічних досліджень і вдосконалення вузівських курсів історіографії у світлі рішень XXVI з'їзду партії і наступних пленумів ЦК КПРС».

В роботі конференції взяли участь представники наукових установ історичного профілю та викладачі вузів з 32 міст 7 союзних республік.

Вступним словом конференцію відкрив голова оргкомітету, ректор ДДУ, акад. АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці В. І. Моссаковський. На пленарному засіданні виступив секретар Дніпропетровського обкому Компартії України Б. О. Сафронів. Учасники заслухали змістовні теоретичні доповіді докторів істор. наук В. П. Наумова (Москва) «Рішення XXVI з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС і основні напрями в розвитку історії історичної науки», Я. С. Калакури (Київ) «Новітня історіографія керівної діяльності КПРС на етапі розвинутого соціалізму», А. М. Черненко (Дніпропетровськ) «В. І. Ленін і більшовики в еміграції (історіографія проблеми)», І. М. Кулинич (Київ) «Деякі питання вивчення історії дружби народів СРСР і братніх країн соціалістичної співдружності», Б. Г. Мо-

гилянського (Томськ) «Про специфічні закони історії», І. С. Хмеля (Київ) «Критика буржуазних фальсифікацій історії розвинутого соціалізму в СРСР», В. А. Дунаєвського (Москва) «Наукова рада по проблемі «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР: основні підсумки і перспективи діяльності», В. Г. Сарбея (Київ) «Діяльність та основні завдання Української зональної секції Наукової ради по проблемі «Історія історичної науки», канд. істор. наук А. Г. Болєбуха (Дніпропетровськ) «Історіографія в вузах: питання викладання і наукової розробки».

Того ж дня відбулося засідання секції «Проблеми викладання історіографії у вузах». Питання методики читання лекцій та організації практичних занять по історіографії, підготовки навчальних і методичних посібників, вдосконалення програми курсу, обміну досвідом роботи висвітлювалися у виступах докторів істор. наук Г. О. Герасименка (Москва), І. Г. Шульги та М. М. Кравця (Вінниця), кандидатів істор. наук А. Є. Шикло, В. Є. Лизлова (Москва), В. А. Закса (Калінін), Л. О. Зашкільняка (Львів), І. І. Еркабаєва (Ленінабад) та інших.

Змістовною була дискусія, що відбулася на засіданні секції «Методологічні проблеми історіографічних досліджень», в якій взяли участь відомі вчені, доктори істор. наук К. Д. Петряєв (Одеса), О. І. Каменцева, Т. В. Батаєва (Москва), Л. Ю. Кертман (Перм) та інші. Практика показала, що об'єднання в рамках однієї секції для обговорення теоретико-методологічних питань істориків вітчизняної та загальної історії є корисним.

Питання розвитку історіографічних досліджень обговорювалося на засіданні секції «Проблеми історіографії історії КНР». Актуальним змістом були наповнені доповіді докторів істор. наук П. М. Шморгуна (Київ), К. І. Познякаова, М. М. Миколенка, Л. І. Марчука (Дніпропетровськ), кандидатів істор. наук І. М. Скрипника, В. К. Якуніна (Дніпропетровськ), В. В. Стецкевича (Кривий Ріг) та інших.

Значний інтерес викликали повідомлення на засіданні секції «Критика сучасної буржуазної історіографії» докторів істор. наук К. Б. Виноградова (Ленінград), С. П. Аппатова (Одеса), Е. В. Єрмакової (Владивосток), А. С. Зав'ялова, Д. П. Пойди (Дніпропетровськ), кандидатів істор. наук О. В. Синицина, І. І. Шарифжанова (Казань), К. Г. Газизова (Уфа), В. В. Крутикова (Кіровоград), М. А. Якименка (Полтава) та інших.

Підсумкові та постановчі питання з проблеми «Історіографія історичних зв'язків і дружби народів СРСР» стали предметом обговорення у відповідній секції, де, зокрема, виступили акад. АН Аз. РСР А. С. Сумбатзаде (Баку), доктори істор. наук Л. Г. Мельник, В. Г. Сарбей (Київ), О. М. Подградська (Кишинів), кандидати істор. наук Н. В. Комаренко, Ю. А. Пінчук (Київ), Ю. Д. Марголіс (Ленінград), Е. Ю. Писаренко (Москва) та багато інших науковців.

Ряд цікавих доповідей з актуальних питань було заслухано на засіданні секції «Проблеми історіографії Великої Вітчизняної війни». Тут виступили, зокрема, доктори істор. наук М. В. Коваль (Київ), Б. І. Распутніс (Львів), В. Б. Бархударян (Єреван), А. Г. Черних (Миколаїв), В. Я. Борщевський (Дніпропетровськ) та інші вчені з Одеси, Ужгорода, Мінська.

Всього в обговоренні питань на конференції взяли участь близько 150 відомих вчених та молодих дослідників.

На основі пропозицій, висловлених під час роботи конференції, на заключному пленарному засіданні були прийняті рекомендації. В них, зокрема, наголошено на необхідності поглиблення досліджень по широкому спектру історіографічних проблем, вжиття ряду організаційних заходів по вдосконаленню викладання історіографії, а також створення синтетичних колективних праць з історії вітчизняної та зарубіжної історичної науки. Актуальним питанням є й активізація історіографічних досліджень у галузі критики антинаукових теорій і концепцій буржуазної і буржуазно-націоналістичної історіографії.

Учасники конференції визнали за доцільне створити в складі Наукової ради по проблемі «Історія історичної науки» спеціальну групу з питань викладання історіографії у вузах.

М. П. КОВАЛЬСЬКИЙ (Дніпропетровськ),
Г. К. ШВИДЬКО (Дніпропетровськ)

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ У ВОЛГОГРАДІ, ПРИСВЯЧЕНА 35-РІЧЧЮ НДР

25—27 жовтня 1984 р. у Волгограді відбулася Всесоюзна наукова конференція з проблеми: «35 років по шляху соціалізму і миру в непорушній єдності з партією і країною Леніна (До 35-річчя НДР)». Її організували Волгоградське обласне відділення Радянського товариства дружби з Німечкою Демократичною Республікою (РТДН), обласна організація товариства «Знання» РРФСР, вузи міста — державний університет та педагогічний інститут ім. О. С. Серафимовича. В роботі конференції взяли участь понад 60 науковців з Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Волгограда й інших міст країни. В ній взяли також участь радник посольства НДР в СРСР Г. Хаубольт, д-р істор. наук, проф. Х. Бірінг (м. Цвікау, НДР), група працівників Товариства німецько-радянської дружби округу Карл-Маркс-штадт.

Конференцію відкрив голова правління Волгоградського обласного відділення РТДН, заст. голови виконкому обласної Ради народних депутатів В. Б. Василенко.

На пленарному засіданні з доповідями виступили головний редактор газети «Нойес лебен» (видання «Правды», німецькою мовою), член Президії центрального правління РТДН, канд. істор. наук В. І. Цапанов (Москва) — «НДР — спадкоємниця прогресивних, гуманістичних і революційних традицій німецької історії»; заст. голови Комісії істориків СРСР і НДР, д-р істор. наук Д. С. Давидович (Москва) — «Е. Тельман і Радянський Союз»; заст. сектором історії міжнародних відносин Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, д-р істор. наук В. К. Волков (Москва) — «Утворення Німецької Демократичної Республіки, його міжнародне значення і роль у зміцненні світової соціалістичної співдружності»; начальник відділу Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР, д-р істор. наук В. В. Сьомін (Москва) — «Військово-політичне співробітництво між СРСР і НДР».

На конференції працювало 4 секції. Перша — «НДР — спадкоємниця прогресивних, гуманістичних і революційних тради-

цій німецького народу», друга — «Будівництво соціалізму в Німецькій Демократичній Республіці», третя — «Становлення, розвиток і вдосконалення братерської дружби та всебічного співробітництва НДР з СРСР і соціалістичними країнами», четверта — «Питання історіографії Німецької Демократичної Республіки. Критика буржуазних і соціал-реформістських фальсифікацій історії НДР і дружби між СРСР та Німецькою Демократичною Республікою».

На засіданнях секцій було заслухано й обговорено понад 50 доповідей і повідомлень, присвячених висвітленню історії братньої країни, будівництва в ній розвинутого соціалістичного суспільства, актуальних питань всебічного співробітництва й дружби НДР з СРСР та іншими братніми країнами, проблем історіографії й критики буржуазних і соціал-реформістських фальсифікацій історичного процесу.

На заключному пленарному засіданні перед учасниками конференції виступив радник посольства Німецької Демократичної Республіки у Радянському Союзі Г. Хаубольт. Розповівши про героїчний, сповнений визначних перемог шлях НДР у братньому союзі з СРСР та іншими країнами соціалістичної співдружності за 35 років її існування, він, зокрема, підкреслив, що проведення цієї конференції у місті-герої напередодні важливої події в історії людства — 40-річчя розгрому фашизму, послужить справі дальшого зміцнення дружби між народами двох братніх країн. На засіданні було підбито підсумки роботи конференції.

В цілому конференція стала ще одним переконливим свідченням дальшого поглиблення досліджень радянськими істориками актуальних проблем сучасності.

А. І. РОМАНЕНКО (Київ)

КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА ПИТАННЯМ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ КПРС

26 жовтня 1984 р. на базі кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету відбулася республіканська міжвузівська науково-практична конференція «Особливості й основні напрями кадрової політики КПРС на сучасному етапі». Метою її проведення було підбиття підсумків виконання комплексно-цільової міжвузівської програми, узагальнення наукових результатів, досягнутих науковими колективами й окремими дослідниками-виконавцями названої теми.

У роботі конференції взяли участь викладачі й аспіранти кафедр історії КПРС гуманітарних факультетів історичного факультету Київського держуніверситету, Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ, науковці ряду вузів Києва, Дніпропетровська, Донецька, Львова, Одеси, Харкова, Вінниці, Дніпродзержинська та ін.

У доповіді «Актуальні питання кадрової політики КПРС на сучасному етапі» керівник теми зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів КДУ, проф. М. М. Матвійчук охарактеризував основні здобутки виконавців програми, наголосив на найголовніших завданнях, розв'язання яких має посилити практичний вихід наукових розробок.

З повідомленнями на конференції виступили професори С. М. Клапчук (Київський університет), П. І. Терещенко (Одеський медінститут), доценти Н. І. Глазунова (Дніпродзержинський інду-

ріальний інститут); Б. І. Білик (Київський держуніверситет), В. В. Гребенюк (Харківський автодорожний інститут), О. Д. Горбул (ІПК при Київському університеті), М. М. Карабанов (Київський університет); Г. М. Кривошея (Київський університет), І. Ф. Бабич (Дніпропетровський університет), А. С. Шуляк (Мелітопольський педінститут), Ю. В. Войцехівський і Н. С. Носкова (Київський педінститут), С. Д. Гелей (Львівський торгово-економічний інститут), Г. А. Правдиченко (Донецький інститут радянської торгівлі).

Конференція пройшла на високому організаційному та ідейно-теоретичному рівні. В основі обговорюваних питань знаходилися положення і висновки XXVI з'їзду партії, промов і виступів Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР К. У. Черненко, інших керівників партії і Радянської держави з питань кадрової політики та кадрової роботи партії в умовах розвинутого соціалізму.

На конференції були висловлені рекомендації, спрямовані на дальше вдосконалення роботи по підготовці та вихованню кадрів різних категорій, посиленню виховних функцій трудових колективів. На ній були сформульовані також пропозиції організаційного характеру, спрямовані на достоєве й високоякісне виконання цільової програми.

Ю. А. ГОРБАНЬ (Київ)